

**ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LVII**

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05)

ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNİK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LVII

Rédacteurs

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
BOJANA KRSMANOVIĆ

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Dejan Dželebdžić, Vujadin Ivanišević, Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou),
Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović,
Miodrag Marković, Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić,
Claudia Rapp (Vienne), Peter Schreiner (Munich), Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Predrag Komatina

BEOGRAD
2020

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LVII

Уредници

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Редакциони одбор

*Стијаноје Бојанин, Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Јованка Калић,
Сергеј Кариов (Москва), Предрај Комаћина, Бојана Крсмановић, Александар Лома,
Љубомир Максимовић, Миодрај Марковић, Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пиривајирић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Целебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Пејтер Шрајнер (Минхен)*

Секретар редакције
Предрај Комаћина

БЕОГРАД
2020

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
25. новембра 2020.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DE MATIÈRES

<i>Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt</i> , War der spätere Kaiser Nikephoros Botaneiates in den 1050er Jahren <i>Dux</i> von Braničevo und Niš? -----	7
<i>Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt</i> , Was the later emperor Nikephoros Botaneiates the <i>dux</i> of Braničevo and Niš in the 1050s? -----	18
<i>Ивана Комаџина</i> , Неки примери издаје у Србији XIII века -----	21
<i>Ivana Komatina</i> , Some examples of treason in the 13 th -century Serbia -----	43
<i>Предраг Комаџина</i> , О првом браку краља Милутина -----	45
<i>Predrag Komatina</i> , On the first marriage of king Milutin -----	56
<i>Mihailo Popović, Bratislav Zervan, Toni Filiposki</i> , Über das Verhältnis von Herrschertiteln und Räumen: eine Fallstudie zu Makedonien unter dem König und Zaren Stefan Dušan (1331–1355) -----	61
<i>Mihailo Popović, Bratislav Zervan, Toni Filiposki</i> , On the relationship between titles and spaces: a case study on Macedonia under king and tsar Stefan Dušan (1331–1355) -----	101
<i>Emese Egedi-Kovács</i> , Translations mistakes? (<i>Barlaam et Joasaph</i> , cod. Athon. Iviron 463) -----	103
<i>Емеше Ејегу-Ковач</i> , Грешке у преводу? (<i>Barlaam et Joasaph</i> , cod. Athon. Iviron 463) -----	114
<i>Nicholas Melvani</i> , Gennadios Scholarios and the Church of the Holy Apostles ----	117
<i>Николас Мелвани</i> , Генедије Схоларије и Црква Светих апостола -----	141
<i>Miloš Živković</i> , Depictions of St. Mark of Ephesus in Post-Byzantine Art -----	143
<i>Милош Живковић</i> , Представе Марка Ефеског у поствизантијској уметности	172

ALEXANDRA-KYRIAKI WASSILIOU-SEIBT
Aristotle University of Thessaloniki
Austrian Academy of Sciences
avassili@hist.auth.gr
alexandra.wassiliou@oeaw.ac.at

WAR DER SPÄTERE KAISER NIKEPHOROS BOTANEIATES IN DEN 1050er JAHREN *DUX* VON BRANIČEVO UND NIŠ?

Der bereits bekannte, jedoch bisher fehlerhaft gelesene bzw. datierte und irreführend interpretierte Siegeltypus des späteren Kaisers Nikephoros Botaneiates wird in diesem Beitrag korrigiert und systematisch in seinen historischen Kontext eingeordnet. Die Siegelinschrift erhellt eine bisher unbekannte Karrierestufe des Siegelinhabers und bietet zugleich neue verwaltungsgeschichtliche sowie historisch geographische Informationen zur Region von Niš (Nisos) und Braničevo. Die Aufwertung von Niš zu einem Dukat ist um die Mitte des 11. Jh. entstanden (jedenfalls vor 1061), um die zunehmenden Schwierigkeiten mit Ungarn, den Petschenegen und dem Herrscher von Diokleia effizienter militärisch zu managen. Lokalisierungsprobleme bereitet der geographische Begriff Edesos, welcher in der Siegelinschrift mit jenem von Nisos kombiniert ist. Eine Gleichsetzung mit einem der bekannten Toponyme namens Edessa ist nicht zu befürworten. Es ist vielmehr eine benachbarte Region von Nisos bzw. die zweitwichtigste Festung im Dukat selbst dahinter zu sehen. Wahrscheinlich handelt es sich um eine (ephemere?) griechische Bezeichnung für Braničevo (in den griechischen Texten Βρανίτζοβα/Βουραντζόβη), der zweitwichtigsten Festung im Dukat von Nisos (mit strategischer Schlüsselposition). Zudem ist der geographische Begriff Edesos auf zwei weiteren Siegeln (eines Topoteretes und eines Metropolitens) anzutreffen, die obige Gleichsetzung stützen. Schließlich werden in unserem Beitrag eine Reihe von Siegeln aus der Gegend Morava und Braničevo einer kritischen Nachlese ihres Narrativs und einer systematischen chronologischen Eingrenzung und Diskussion unterzogen, wodurch die historische Bedeutung der Region im 11. und 12. Jh. besser zum Ausdruck kommt.

Schlüsselwörter: Nikephoros Botaneiates, Niš, Braničevo, Sigillographie, Prosopographie, Verwaltungsgeschichte, Historische Geographie

The mystery concerning a seal type erroneously interpreted in the past, could be solved with the help of a new parallel piece. The legend presents Nikephoros Botaneiates (who later became emperor) as *magistros*, *bestes*, *bestarches*, and *doux* of Nisos and Edesos

for the middle of the 11th century (surely before 1061). This is the earliest mention of Nisos' upgrading from a strategis to a doukate (because of increasing difficulties with the kingdom of Hungary, the Pechenegs, and the archon of Diokleia). It is impossible to identify Edesos with one of the known toponyms of Edessa. We prefer to interpret Edesos as an (ephemeral?) Greek name of Branichevo (or esp. of its fortress). This town was the center of the northern part of the doukate of Nish, which reached till the Danube, and was of enormous strategic value. Two more seals mention Edesos as the seat of a topoteretes (the deputy commander of the doux) and of a metropolitan (perhaps of southern Hungary, during a period when Branichevo belonged to this kingdom). Finally some others seals from the region of Morava and Branichevo are discussed to illuminate the historical importance of this territory during the 11th and 12th centuries.

Keywords: Nikephoros Botaneiates, Nish, Branichevo, Sigillography, Prosopography, Administrative History, Historical Geography

So manche Siegel bieten viele Informationen, die sich allerdings – vor allem infolge gewisser Beschädigungen – nicht so leicht dem Leser erschließen bzw. Anlass zu fehlerhaften Hypothesen boten. Ein signifikantes Beispiel dafür stellt eine Bulle des ehemaligen Fogg Art Museums¹ dar, die mehrfach irrig interpretiert wurde. Die Erstveröffentlichung verdanken wir George Zacos und Alexander Veglery.² Die beiden Autoren transkribierten folgendermaßen:

AV.: – ✱ – |+ ΚΕ Ρ,Θ,|ΝΙΚΗΦΟΡ,|ΜΑΓΙΣΤΡΟ|ΡΕCΤΗ ΡΕ|CΤΑΡΧ,

RV.: – ✱ – |S ΔΟΥΚΙ|ΕΔΕCΟV . |N..... ΤΟ|ΡΟΤΑΝΙ|ΑΤΗ.

Abb. 1. Siegel des Nikephoros Botaneiates (Harvard Art Museums/Arthur M. Sackler Museum, Bequest of Thomas Whittemore, Nr. 1951.31.5.175)

¹ Jetzt Harvard Art Museums/Arthur M. Sackler Museum, Bequest of Thomas Whittemore, Nr. 1951.31.5.175. Für die Zusendung eines Photos danken wir Jonathan Shea.

² Zacos – Veglery, *Byzantine Lead Seals*, Nr. 2686.

Mit vollem Recht wiesen sie das Stück dem späteren Kaiser Nikephoros III. Botaneiates zu, während N. Oikonomides irreführend an den Großvater des Kaisers dachte.³ Auch den ersten geographischen Begriff (ΕΔΕCOV) lasen sie korrekt, dachten dabei aber an „Ἐδεσσα in Makedonia, Ἐδεσσα in Osrhoëne or even Ὀδεσός (for Ὀδεσσός, the modern Varna)“, wovon sie der ersten Variante den Vorzug gaben. Als ersten Buchstaben der zweiten geographischen Bezeichnung erkannten sie richtig N und erwogen bereits Naisos („As for the letter N after ΕΔΕCOV, it may be the initial of Ναῖσοῦ in Makedonia“).

Im 5. Band des Siegel-Katalogs von Dumbarton Oaks setzten sich die Autoren ebenfalls mit dieser Bulle auseinander.⁴ Dort ist die Zuweisung an den Großvater des Kaisers stillschweigend aufgegeben, und für den zweiten geographischen Namen dachte man an Antiocheia, da man für die Spuren nach dem Ny Tau und Iota vermutete. In der Überschrift dieses Lemmas findet sich somit „doux of Edessa and Antioch (before 1062)“. Damit waren für die Zusammenstellungen der Kommandanten von Edessa bzw. von Antiocheia zwei – leider unrichtige – Ansätze gewonnen.

Schließlich hat sich O. Karagiorgou in ihrer Abhandlung über Nikephoros Botaneiates mit diesem Siegel auseinandergesetzt, wobei sie die Version von Dumbarton Oaks übernahm und versuchte, das hypothetische Kommando über Edessa und Antiocheia in einen entsprechenden historischen Rahmen zu stellen.⁵

Dank eines Parallelstückes, das kürzlich in einer Auktion angeboten wurde,⁶ kann die Inschrift mit Sicherheit vollständig entschlüsselt werden, dennoch bereitet der Inhalt partielle Interpretationsprobleme. In der dritten Zeile des Rv. ist nach dem N eindeutig –ICOV erkennbar, was zweifellos die Lesung Νίσου ergibt. Somit ist jede Spekulation über Antiocheia bzw. eine Verbindung mit dem östlichen Edessa hinfällig, denn Nisos ist mit Niš im heutigen Serbien identisch. Demgemäß muss die Legende folgendermaßen transkribiert werden: Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) Νικηφόρ(ω) μαγίστρ(ω) βέστη βεστάρχ(η) (καὶ) δουκὶ Ἐδεσοῦ (καὶ) Νίσου τ(ῶ) Βοταν(ει)άτῃ. Da Doppelkonsonanten in Siegellegenden oft nicht ausgeschrieben werden, ist denkbar, dass auch Ἐδεσ(σ)οῦ zugrunde liegt.

³ *Oikonomides*, Usual lead seal, 156, A. 47: „It seems to me certain that the seal no. 2686 must have belonged to Nikephoros Botaneiates, the grandfather of the emperor“.

⁴ *McGeer –Nesbitt – Oikonomides†*, DOSeals V, Nr. 9.2.

⁵ *Karagiorgou*, „ἀπὸ Λάμπης λαμπτήρα ἐπιδημήσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον“ (*Attaleiates* XII 9–10, p. 175), 108–111.

⁶ *Zeus Numismatics*, Budget Auktion 4, 9. 2. 2020, 1188; als „seal of Nikephoros magistros and vestarches“ beschrieben und großzügig auf 7–13. Jh. datiert.

Abb. 2. Siegel des Nikephoros Botaneiates
(aus Zeus Numismatics, Budget Auktion 4, 9. 2. 2020, 1188)

Dieser Siegeltypus erhellt, dass der spätere Kaiser Nikephoros Botaneiates Dux von Niš war, jedenfalls bevor er zum πρόεδρος aufstieg, mit welchem Rang er erstmals für Dezember 1061 bezeugt ist.⁷ Zudem handelt es sich um den ältesten greifbaren Beleg zu diesem Militärkommando überhaupt, der die Aufwertung vom Niš zu einem Dukat zweifellos in die 50er Jahre 11. Jh. zurückführt.⁸

An der Kombination der Rangtitel μάγιστρος, βέστης, βεστάρχης nehmen wir keinen Anstoß; in dieser Zeit findet sie sich gelegentlich, jedoch viel seltener als μάγιστρος βέστης; offenbar hatten solche Funktionäre einen gewissen Vortritt vor gewöhnlichen Magistroi. Oder hatten sie einfach vor der Erhebung zum Magistros die anderen Rangstufen durchlaufen?

Ein schwieriges Problem bleibt jedoch die Identifizierung von Edesos. Jeglicher Versuch, es mit einer der bekannten Städte Namens Edessa zu verbinden, ist sicherlich abzulehnen, denn auch das makedonische Edessa⁹ ist viel zu weit entfernt. Es kann sich vielmehr nur um ein benachbartes hohes Militärkommando (mit strategisch-geographischer Schlüsselposition) handeln, oder um die zweitwichtigste Festung im Dukat Niš. U. E. bietet sich dafür nur Braničevo an, ein in jener Zeit wichtiges Zentrum, das – nördlich von Niš – zum Ausdruck bringt, dass damals das entsprechende

⁷ Lefort – Oikonomidès – Papachryssanthou et alii, Actes d'Ivroun II, Nr. 33.

⁸ In der Vergangenheit erwog ich, gestützt auf den damaligen Forschungsstand, einen späteren Zeitpunkt. *Wassiliou-Seibt*, Byzantinische Verteidigungssystem, 180.

⁹ In byzantinischer Zeit oft als Bodena bezeichnet. Dazu *Stauridu-Zaphraka*, Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας, 165–178 (mit englischem Resümee auf S. 407); *Soustal*, Makedonien, südlicher Teil, (in Druck) (s. Lemma Edessa).

Militärkommando bis zur Donau reichte.¹⁰ Edesos wäre demgemäß ein Versuch, dem slavischen Namen Braničevo,¹¹ einen griechischen zur Seite zu stellen, was sich offenbar nicht sehr bewährte und vielleicht nur eine beschränkte Zeit gültig war.

Bisher war bereits ein späterer Dux von Niš sigillographisch dokumentiert, nämlich Nikephoros Dekanos mit dem Titel *κουροπαλάτης*. Aus seinem Siegeltypus (90er Jahre 11. Jh.) geht hervor, dass er dort zugleich *ἀναγραφεύς*¹² (zuständig für die Landesvermessung und der daraus resultierenden Steuereinschätzung der Bevölkerung) war. Von diesem Stempel sind uns bis dato drei Exemplare bekannt: Zwei stammen aus Bulgarien, ein drittes (aus einer ehemaligen Zacos-Sammlung) befindet sich in Dumbarton Oaks.¹³ Interessanterweise ist für 1096, als die Kreuzfahrer aus Ungarn kommend byzantinisches Gebiet erreichten, als Kommandant in Belgrad (Grenzmark) der damalige Dux von Bulgaria namens Niketas Karikes gewesen – auf seinem versifizierten Siegeltypus kombiniert er dieses Kommando mit dem Titel *πρωτοπρόεδρος*.¹⁴ Dieser Umstand erklärt sich dadurch, dass Niš sich zu diesem Zeitpunkt der Obhut des Walters „ohne Habe“ anvertraut hatte, welchen schließlich auch Niketas Karikes aufsuchte, zumal er erfahren hatte, dass Peter der Einsiedler die (ungarische) Stadt Semlin eingenommen hatte.¹⁵

Vor seiner Aufwertung zu einem Dukat stellte Niš einen Strategen (*στρατηγὸς Νήσου*), was bisher ebenfalls ausschließlich durch den Siegelbefund gewonnen werden konnte. Es handelt sich um die Bleibulle (DO 58.106.1562) eines Nikephoros mit dem Rangtitel *πρωτοσπαθάριος*, von dessen Beinamen nur ΛΑ/ vorhanden ist; die Editoren erwogen Lykaon oder Lalakon,¹⁶ – es kämen aber durchaus andere Namen in Frage¹⁷ – und datierten allgemein auf 11. Jahrhundert. I. Jordanov wiederum plädierte für „after 1050“,¹⁸ das Siegel kann aber durchaus dem 2. Viertel des 11. Jh. angehören. Auf dem Avers erscheint eine Büste der Theotokos vom sogenannten „Minimalorantengestus“ (beide Hände betend vor der Brust, in einer reduzierten Gebetshaltung).¹⁹ Vielleicht war dieser Nikephoros der letzte oder vorletzte Strategie

¹⁰ Vgl. dazu auch Anna Komnene, Alexias XIV 7.1 (S. 454, Z. 16–21): ... καὶ εἰς τὸ θέμα τοῦ Νίσου μέχρι τῆς παριστρίας Βουρανιτζόβης. Vgl. Stephenson, Byzantium's Balkan Frontier, 152.

¹¹ Die griechische Wiedergabe lautet Βρανιτζοβα (seltener Βουρανιτζόβη) (s. die entsprechenden Einträge im TLG).

¹² Dazu s. Karagiannopoulos, Λεξικὸ Βυζαντινῆς Ορολογίας, 105–106 (s. v. ἀναγραφεύς).

¹³ Die beiden bulgarischen Stücke zuletzt in Jordanov, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria III, no. 1367–1367A, und *idem*, Niš XI–XII c., according Byzantine sigillography, 178–181. Das Siegel in Dumbarton Oaks (58.106.2577): Nesbitt – Oikonomides, DOSeals I, Nr. 32.1.

¹⁴ Wassiliou – Seibt, Byzantinische Bleisiegel in Österreich, Nr. 250.

¹⁵ Albert of Aachen, Historia Hierosolymitana, I, 7–9, 13, ed. S. B. Edgington, 12/15; 16/17; 28/29. Cf. Historia rerum in partibus transmarinis gestarum, I, 18; 19 (S. 98; 100). Cf. Wassiliou-Seibt, Verteidigungssystem, 187.

¹⁶ DOSeals I, Nr. 32.2. So auch I. Jordanov, Niš, 178, Nr. 1.

¹⁷ Ich dachte an Kladon: Wassiliou-Seibt, Verteidigungssystem, 180.

¹⁸ Jordanov, Niš 178, Nr. 1.

¹⁹ Hunger, Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen auf byzantinischen Bleisiegeln, 135–136, Abb. 2a (S. 134).

und Nikephoros Botaneiates der erste oder zweite Dux. Jedenfalls erfolgte die Aufwertung von Niš vom Sitz eines Strategen zum Zentrum eines Dukats um die Mitte des 11. Jh., vielleicht sogar unter Konstantinos Monomachos. Die Einrichtung eines höherwertigen Militärkommandos, das von jenem für Bulgaria abgetrennt wurde, steht sicherlich in Zusammenhang mit den wachsenden Problemen mit Ungarn und möglicherweise auch mit Pečenegen und dem Herrscher von Diokleia.²⁰

Kürzlich wurde in einer Auktion eine Bleibulle angeboten,²¹ die zusätzlich den Informationsstand zu unserer Thematik bereichert, zumal sie einen τοποτηρητής von Edesos namens David Tzipureles im Rang eines πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίου überliefert. Das Avers-Feld ist in einen inneren Kreis und einen Kreisring darum geteilt. Den Kreis ziert eine Büste des hl. Georgios, mit Lanze und Schild; von der Beischrift ist $\Theta | \Gamma | \epsilon | \omega \cdot | \cdot | | \text{O}$, erkennbar. Im Kreisring findet sich die – beschädigte – Anrufung:

.. $\text{ROH}\Theta\text{EIT}\omega\text{C}\omega\Delta\text{O}\nu\Lambda\omega$ – [K(ύρι)ε] βοήθει τῷ σῷ δούλῳ.

Die Revers-Legende (im Nominativ) verteilt sich auf sechs Zeilen:

+ $\Delta\Delta \text{ }^{\circ}\hat{\text{A}} | \text{EPI T, } \text{Ϡ}\Gamma\text{K}\Lambda | \text{S T}\omega\text{Π, THP, |T, E}\Delta\text{E}\text{C}\text{H O} | \text{T}\text{I}\text{Π}\text{H}\text{P}\text{E} | \text{-}\Lambda, -$

$\Delta\alpha(\nu\iota)\delta$ (πρωτο)(σπα)θ(άριος) ἐπὶ τ(οῦ) Χρ(υσο)(τρι)κλ(ίνου) (καὶ) τ(ο)π(ο)τηρ(η)τ(ή)ς Ἐδεσοῦ ὁ Τζιπουρέλ(ης).

Abb. 3. Siegel des David Tzipureles
(aus NSB [Rijswijk, Niederlande], Web Auktion 1, 10. 10. 2020, 676)

²⁰ Vgl. *Wassiliou-Seibt*, Verteidigungssystem, 180; *Stephenson*, Balkan Frontier, 152.

²¹ NSB (Rijswijk, Niederlande), Web Auktion 1, 10. 10. 2020, 676. – In der Auktion wurde irreführend „David Tepoureles, proto(notarios), in charge of Chrysotriklinon, and topoteretes of Ephesos“ notiert. Das Stück wurde allgemein auf 11. Jh. datiert.

Leider ist gerade der zweite Buchstabe des Ortsnamens beschädigt und sieht auf den ersten Blick eher wie ein Lambda aus, es dürfte sich aber sehr wohl um ein Delta handeln, das oben und unten eingedrückt ist. Das Stück stammt aus der Mitte des 11. Jahrhunderts – David Tzipureles könnte unter Nikephoros Botaneiates in Braničevo gedient haben. Dieser David Tzipureles ist zudem als πατρίκιος καὶ στρατηγός sigillographisch bezeugt.²² Er war ohne Zweifel ein naher Verwandter des ungefähr zeitgleichen und ebenfalls sigillographisch belegten Georgios Tzipureles πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου καὶ ταξίαρχης,²³ der ebenfalls den hl. Georgios auf der Av.-Seite seines Siegels darstellen ließ.

Vielleicht erscheint der geographische Name Edesos auch auf einem weiteren Siegel in Dumbarton Oaks (55.1.4817). Diese leider nicht sehr gut erhaltene Bulle weist auf dem Avers eine Büste der Theotokos Episkepsis (*virgo orans* mit eine Christus-Büste vor der Brust, wohl nicht im Medaillon)²⁴ auf. Für die Rv-Legende transkribierten die Editoren: + | ΘΚΕΡΟΗ|ΘΕΙΩΜΗΤΡ,|ΠΟΛΙΤΟΝ|ΕΔΕΣΟΝ.²⁵ In der vorletzten Zeile würden wir -ΠΟΛΙΤΗ Τ, vorziehen. Zudem ist der Buchstabe Delta in der letzten Zeile nicht eindeutig. Das Stück edierte bereits Père Laurent, der die beiden letzten Zeilen allerdings als -ΠΟΛΙΤΕΙ – ΕΦΕΣΟΝ transkribierte und für eine Datierung auf Wende 11./12. Jh. plädierte.²⁶ Die späteren Editoren datierten wiederum allgemein auf 12. Jh. und verbanden das Stück mit dem syrischen Edessa. Unseres Erachtens ist tatsächlich eher von Edesos als von Ephesos auszugehen; als chronologischer Zeitrahmen käme das erste Drittel des 12. Jahrhunderts durchaus in Frage.

Braničevo hatte eine wechselvolle Geschichte, zeitweise gehörte es auch zu Ungarn.²⁷ Wir wissen, dass es im 12. Jh. für eine gewisse Zeit eine orthodoxe Metropolis für Ungarn (wohl in Südungarn) gab;²⁸ sollte das zeitweise ungarische Braničevo / Edesos in dieser Periode der Sitz des Metropoliten gewesen sein?²⁹ In diesem Zusammenhang könnte auch von Interesse sein, dass ein (unpubliziertes) Siegel im Museum von Bergamo für das 11. Jh. einen Erzbischof von Turkia (ἀρχιεπίσκοπος Τουρκίας)

²² Seibt – Zarnitz, Bleisiegel als Kunstwerk, Nr. 2.3.11 (Av.: Standbild des hl. Georgios). – Kürzlich erschien ein Parallelstück in der Auktion Lydia Numismatics, Online Aktion 2, 22. 8. 2020, in Lot 366 auf. Erwähnenswert in der Av.-Legende ist der Gebrauch der selteneren Form ταξίαρχης gegenüber der häufigeren ταξίαρχος. Zur Analogie cf. TLG.

²³ Seibt – Zarnitz, Nr. 2.3.10.

²⁴ Zu diesem Typus s. Seibt, Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, 53–56; Hunger, Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit, 33–42.

²⁵ McGeer – Nesbitt – Oikonomides †, DOSeals IV, Nr. 73.3.

²⁶ Laurent, Corpus des sceaux, V/1, Nr. 260. Als Sammlung gibt Laurent an: Anc. Coll. Osman bey (Istanbul); offenbar hat George Zacos dieses Stück später erworben.

²⁷ Der wichtige Beitrag von Popović – Ivanišević, Grad Braničevo u srednjem veku, 125–179, der insbesondere dem archäologischen Befund gewidmet ist (soweit er damals bekannt war), zeigt klar, dass Braničevo im 11. Jahrhundert von geringerer Bedeutung war als im 12., in dem es eine beachtliche Blüte erlebte.

²⁸ Oikonomides, À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI siècle, 527–533.

²⁹ Sonst findet sich Bács (Bač) als Metropolis.

nennt,³⁰ der nicht mit dem bekannten Suffraganbischof der Bardarioten (in der Metropolis von Thessaloniki) identisch sein kann; es handelt sich wohl um einen Vorgänger des ungarischen Metropoliten.

Bei Darrouzès, *Notitiae Episcopatum, Notitia 13, Appendix 2*, Liste der Suffraganbischöfe „Bulgariens“ (Τάξις τῶν θρόνων τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας) findet sich an der 12. Stelle links ὁ Μωράβου ἤτοι Βρανιτζόβης,³¹ ohne Entsprechung in der rechten Spalte – offenbar unterstand er zumindest zeitweise (während es zu Ungarn gehörte) nicht dem Erzbischof Bulgariens.

An Siegeln, die auf eine Korrespondenz kirchlicher Würdenträger des 12. Jahrhunderts mit ihren Amtskollegen in der Region von Morava und Braničevo schließen lassen, können folgende angeführt werden: 1) Demetrios, Bischof von Morava (ca. 1. Hälfte 12. Jh.),³² 2) Ioannes, Archiepiskopos von Bulgaria (Mitte 12. Jh.),³³ 3) Ioannes, Bischof von Atramyttion (2. Hälfte 12. Jh.)³⁴ und 4) Konstantin, Bischof von Niš (letztes Drittel 12. Jh.).³⁵

Für die Geschichte dieser Region im späteren 10. und 11. Jh. sind zudem weitere Siegel von Bedeutung, die zuletzt das Tageslicht erblickten, allerdings wurden teilweise unsichere Interpretationen erwogen. Einige dieser Exemplare wollen wir nun im folgenden Teil dieses Aufsatzes diskutieren:

1) In Morava kam ein Siegel des Symeon (Metaphrastes)³⁶ als μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου zu Tage, das etwa aus den 70er Jahren des 10. Jahrhunderts stammt.³⁷ Wir sehen diese Bulle aber kaum als Beweis für die Eroberung Moravas durch Ioannes Tzimiskes im Jahr 971 an.³⁸ Der „Außenminister“ Symeon wurde u. E. eher diplomatisch aktiv, etwa um (durch Geschenke und Versprechungen) den Machthaber in dieser Region zur „freiwilligen“ Unterstellung unter den Kaiser zu

³⁰ Für den Hinweis danke ich Werner Seibt.

³¹ Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, 372.845. – Der Bischof von Nisos rangiert zwei Positionen höher (Z. 843).

³² Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 3, 130–131, Nr. 17 (am Ende andere Lesung); korrigiert in *Wassiliou-Seibt*, *Corpus der byzantinischen Siegel*, Teil 1, Nr. 23.

³³ Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 2, 224. Im Gegensatz zu *Laurent*, *Corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, V/2, Nr. 1497 und anderen weisen wir diesen Siegeltypus ähnlich wie die Editoren des Fogg-Stückes (DOSeals I 29.7.) dem Neffen des Kaisers Alexios I. Komnenos zu, der von einem Zeitpunkt vor 1143 bis zu einem Jahr zwischen 1157 und 1164 Erzbischof von Bulgaria war.

³⁴ Ivanišević – Krsmanović, *New Byzantine seals from Morava (Margum) and Braničevo*, 116–117, Nr. 4 (aus Braničevo). – Zum Typus vgl. *Wassiliou-Seibt*, *Corpus der byzantinischen Siegel*, Teil 2, Nr. 2440.

³⁵ Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 3, 119–120, Nr. 5. Zum Siegeltypus s. *Wassiliou-Seibt*, *Corpus der byzantinischen Siegel*, Teil 2, Nr. 2780.

³⁶ Diese Identifizierung erscheint uns als so gut wie sicher.

³⁷ Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 3, 112–114.

³⁸ So Ivanišević – Krsmanović, *New Byzantine seals from Morava (Margum) and Braničevo*, 113: „This find makes topical the issue of the Byzantines' reaching the north-western Danubian border and capturing towns, including Morava, in the wake of the conquest of Bulgaria by John Tzimiskes in 971”.

gewinnen, in etwa kurz nach dem Tod des Kaisers, als Basileios Parakoimomenos sich anschickte, die noch nicht besetzten Gebiete Bulgariens zu annektieren, was aber aufgegeben wurde, als ein Teil des Elite-Tagmas der Stratelaten unter Führung der Kometopulen zu den Gegnern übergang. Das würde auch dem Stand des Taktikon vom Escorial entsprechen.

2) Die byzantinische Armee erreichte die Donaugrenze auch in diesem Raum erst um 1000. Aus Morava stammt die fragmentierte Bleibulle eines πρωτοσπαθάριος, ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος καὶ κατεπάνω Θεσσαλονίκης καὶ Βουλγαρίας, auf welcher der Vorname des Sieglers verloren ging.³⁹ Dank zweier Parallelstücke erfahren wir, das dieser Orestes hieß.⁴⁰ Es wäre gut möglich, dass das Siegel aus jener Zeit stammt, als Orestes zusammen mit Georgios Gonitziates gegen die Bulgaren Krieg führte, aber 1015/1016 in der Region von Pelagonia geschlagen wurde; später, 1025–1028/1029, war Orestes Oberkommandant auf Sizilien und in Unteritalien.⁴¹

3) Das Siegel des Leon πρωτοσπαθάριος, ἐπὶ τῶν δεήσεων καὶ κριτῆς τῶν Ἀνατολικῶν⁴² stammt aus dem frühen 11. Jh.

4) Probleme bereitet das Siegel eines Kosmas, Metropolit von Laodikeia (wohl 1030/1060), weil das Ende der Legende unklar ist. Die Editoren⁴³ dachten an ΤΩC,-TVPI-.. und transkribierten mit Vorbehalt τῷ Σ[ω]τυρι[ώ(τη)], wobei sie an den Familiennamen Soteriotes dachten. Wir würden eher THC – CVPI[AC] vorziehen, indem wir Kosmas als Metropolit des syrischen Laodikeia interpretieren. Ein offenbar ziemlich ähnliches Siegel befindet sich im Museum von Antiochien.⁴⁴

5) Im Jahre 1075 wurde in Braničevo die Bulle des Leon Apokaphkos πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγός (etwa 2. Viertel 11. Jh.) gefunden;⁴⁵ zwei ähnliche (aber sicher nicht stempelidentische) Siegel desselben Mannes wurden von G. Schlumberger⁴⁶ und J. Nesbitt⁴⁷ ediert. Auch das Siegel des Nikolaos πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγός⁴⁸ ist auf ca. 2. Viertel 11. Jh. einzugrenzen.

³⁹ *Maksimović – Popović*, Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 3, 128–129, Nr. 15. Vgl. *Ivanišević – Krsmanović*, New Byzantine seals from Morava (Margum) and Braničevo, 112, mit A. 13.

⁴⁰ *Ivanišević – Krsmanović*, New Byzantine seals from Morava (Margum) and Braničevo, 112, mit A. 13 (soll wohl eine Nummer höher versetzt werden?) Ich danke Gert Boersema für ein Photo eines dieser beiden Parallelstücke.

⁴¹ *R.-J. Lilie et alii*, Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025), Nr. 26199–26200.

⁴² *Maksimović – Popović*, Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 3, 119, Nr. 4.

⁴³ L.c. 131–132, Nr. 18.

⁴⁴ *Cheyne*, Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse, 431, Nr. 65, der allerdings am Ende Λαοδικείας τῆς [Μεγ(άλης)] vermutete.

⁴⁵ *Maksimović – Popović*, Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 2, 222, 224.

⁴⁶ *Schlumberger*, Sigillographie de l'empire byzantin, 363, Nr. 1.

⁴⁷ *Braunlin – Nesbitt*, Selections from a private collection of Byzantine bullae, 174, Nr. 16.

⁴⁸ *Maksimović – Popović*, Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, SBS 2, 232–233, Nr. 3.

6) Wenig jünger ist das in Kličevac gefundene Siegel des Artaser πατρίκιος ἀνθύπατος καὶ στρατηγός, welcher sich zudem als Sohn (υἱός) des Laskaris bezeichnet.⁴⁹

7) Etwa zeitgleich zum obigen Fund ist auch das metrische Siegel des Bistums Moglaina.⁵⁰

8) Ungefähr aus der Zeit des eingangs vorgestellten Siegels des Nikephoros Botaneiates stammt eine Bulle von Leon Hagiochristophorites, die in Braničevo das Tageslicht erblickte.⁵¹

9) Auch das sehr wahrscheinlich von Konstantin Monomachos stammende Kaisersiegel ist zeitlich damit zu verbinden.⁵²

10) Auf ca. 1050/1070 würden wir das Siegel des Nikolaos Methodios πρωτοσπαθάριος, ὑπατος καὶ διάδοχος datieren.⁵³

11) Etwas jünger, ca. 1060/1090, ist der Typus des Andronikos Philokales βεστάρχης καὶ κατεπάνω anzusetzen,⁵⁴ der aber nicht unbedingt in dieser Region kommandiert haben muss.

12) Das in Morava gefundene Siegel des Nikephoros Batatzes πρόεδρος καὶ δοῦξ Βουλγαρίας stammt aus den 70er Jahren des 11. Jh.⁵⁵

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

Albert of Aachen, *Historia Hierosolymitana. History of the Journey to Jerusalem*, ed. S. B. Edgington, Oxford 2007.

Annae Comnenae Alexias, edd. D.-R. Reinsch – G. Kambylis, Berolini – Novi Eboraci 2001 (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 40).

Braunlin M. – Nesbitt J., *Selections from a private collection of Byzantine bullae*, Byzantion 68 (1998) 157–182.

Cheyne J.-Cl., *Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse*, Travaux et Mémoires 12 (1994) 391–478.

⁴⁹ L.c. 226–228, Nr. 2. Vgl. Cheynet, *Société byzantine. L'apport des sceaux*, 637, A. 62.

⁵⁰ Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 2, 231–232, Nr. 1. – Auch das Siegel eines Ioseph Maniakes als Turmarch von Moglena stammt aus dieser Zeit: Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, I, Nr. 50.1; *idem*, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, III, Nr. 1357.

⁵¹ Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 3, 116, Nr. 3. Dort sind auch zwei Parallelstücke erwähnt, die die Lesung des fragmentierten Siegels aus Braničevo absichern.

⁵² Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 3, 123–124, Nr. 9.

⁵³ L.c. 136–137, Nr. 25 (nur teilweise entziffert); ein Parallelstück edierte Lichačev, *Istoričeskoe značenje italo-grečeskoj ikonopisi*, 105, Abb. 235.

⁵⁴ Maksimović – Popović, *Sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, SBS 3, 117–118, Nr. 3.

⁵⁵ L.c. 127–128, Nr. 14. Ein Parallelstück in der Ermitaž (M–2950) edierte Šandrovskaja, *Molivdovuly kak istoričeskij istočnik*, 148; vgl. auch Seibt, *Byzantinische Bleisiegel in Österreich*, I. Teil, 243.

- Darrouzès J.*, Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981.
- Historia rerum in partibus transmarinis gestarum (William Archbishop of Tyre. A History of Deeds Done Beyond the Sea), edd. E. A. Babcock – A. C. Krey, New York 1941.
- Ivanišević V.* – *Krsmanović B.*, New Byzantine seals from Morava (Margum) and Braničevo, *Starinar* 68 (2018) 111–124.
- Jordanov I.*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, I. Byzantine Seals with Geographical Names, Sofia 2003.
- Jordanov I.*, Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, III, Sofia 2009.
- Laurent V.*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, V/1, Paris 1963.
- Laurent V.*, Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin, V/2, Paris 1965.
- Lefort J.* – *Oikonomidēs N.* – *Papachryssanthou D. et alii*, Actes d'Ivrou II, Du milieu du XIe siècle à 1204, Paris 1990.
- Maksimović Lj.* – *Popović M.*, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, *Studies in Byzantine Sigillography* 3 (1993) 113–142.
- Maksimović Lj.* – *Popović M.*, Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (1990) 213–234.
- McGeer E.* – *Nesbitt J.* – *Oikonomides N.* †, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Vol. 4. The East, Washington, D. C. 2001.
- McGeer E.* – *Nesbitt J.* – *Oikonomides N.* †, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Vol. 5, The East (continued), Constantinople and Environs, Unknown Locations, Addenda, Uncertain Readings, Washington, D. C. 2005.
- Nesbitt J.* – *Oikonomides N.*, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, Vol. 1, Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, Washington, D. C. 1991.
- Schlumberger G.*, Sigillographie de l'empire byzantin, Paris 1884 (Turin 1963).
- Seibt W.*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 1. Teil, Kaiserhof, Wien 1978.
- Wassiliou A.-K.* – *Seibt W.*, Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich, 2. Teil, Zentral- und Provinzialverwaltung, Wien 2004.
- Wassiliou-Seibt A.-K.*, Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden. Teil 1, Einleitung, Siegellegenden beginnend mit Alpha bis inklusive My, *Wiener Byzantinistische Studien* 28/1 (2011); Teil 2, Siegellegenden beginnend mit Ny bis inklusive Sphragis, *Wiener Byzantinistische Studien* 28/2 (2016).

Литература – Secondary Works

- Cheyne J.-Cl.*, La société byzantine. L'appart des sceaux, Paris 2010.
- Hunger H.*, Heimsuchung und Schirmherrschaft über Welt und Menschheit: Μήτηρ Θεοῦ ἢ Ἐπίσκοπος, *Studies in Byzantine Sigillography* 4 (1995) 33–42.
- Hunger H.*, Zur Terminologie der Theotokosdarstellungen auf byzantinischen Bleisiegeln, *Aachener Kunstblätter* 60 (1994) (= Festschrift für Hermann Fillitz) 131–142.
- Jordanov I.*, Niš XI–XII c., according Byzantine sigillography, *Niš i Vizantija* 8 (2010) 175–187.
- Karagiannopoulos I. E.*, Λεξικό Βυζαντινῆς Ορολογίας. Οικονομικοί όροι, Τόμος Α', Thessaloniki 2000 [*Karagiannopoulos I. E.*, Lexiko Byzantinēs Orologias. Oikonomikoi oroi, Tomos I, Thessaloniki 2000].
- Karagiorgou O.*, „ἀπὸ Λάμπης λαμπτήρα ἐπιδημῆσαι τοῖς βασιλείοις προεσήμανον“ (Attaleiates XII 9–10, p. 175), On the way to the throne: the career of Nikephoros III Botaneiates before 1078, edd. *Ch. Stavrakos* – *A.-K. Wassiliou* – *M. K. Krikorian*, *Hypermachos*, Studien zu Byzantinistik, Armenologie und Geographik. Festschrift für Werner Seibt zum 65. Geburtstag, Wiesbaden 2008, 105–132.
- Lichačev N. P.*, Istoričeskoe značenie italo-grečeskoj ikonopisi, St. Petersburg 1911.

- Lilie R.-J. et alii*, Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025), Berlin 2013.
- Oikonomidès N.*, À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI siècle. La Métropole de Turquie, *Revue des Études Sud-est Européennes* 9 (1971) 527–533.
- Oikonomides N.*, The usual lead seal, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1993) 147–157.
- Popović M. – Ivanišević V.*, Grad Braničevo u srednjem veku, *Starinar* 39 (1988) 125–179.
- Šandrovskaja V.*, Molivdovuly kak istoričeskij istočnik, *Bălgarsko srednovekovie*, Sofia 1980, 150–152.
- Seibt W. – Zarnitz M. L.*, Das byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk, Wien 1997.
- Seibt W.*, Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert, *Studies in Byzantine Sigillography* 1 (1987) 35–56.
- Soustal P.*, Makedonien, südlicher Teil (Tabula Imperii Byzantini 11), Wien 2021.
- Stauridu-Zaphraka A.*, Βοδηνά, μια βυζαντινή πόλη-κάστρο της Μακεδονίας, ed. *G. Kiututskas*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου: Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός, 4–6 Δεκεμβρίου 1992, Edessa 1995, 165–178 [*Stauridu-Zaphraka A.*, Bodēna, mia byzantinē polē-kastro tēs Makedonias, ed. *G. Kiututskas*, Praktika I Panellēniou Epistēmōniku Symposiu: Hē Edessa kai hē periochē tēs. Istoría kai Politismos, 4–6 Dekembriū 1992, Edessa 1995, 165–178].
- Stephenson P.*, Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204, Cambridge 2000.
- Wassiliou-Seibt A.-K.*, Das byzantinische Verteidigungssystem an der Balkangrenze (Ende 10. – Ende 11. Jh.). Neue Erkenntnisse aus der systematischen Nachlese der narrativen Quellen und dem Siegelbestand, *Byzantinoslavica* 75 (2017) 164–190.
- Zacos G. – Veglery A.*, Byzantine Lead Seals, I/3, Basel 1972.

Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt
 Aristotle University of Thessaloniki
 Austrian Academy of Sciences
 avassili@hist.auth.gr
 alexandra.wassiliou@oeaw.ac.at

WAS THE LATER EMPEROR NIKEPHOROS BOTANEIATES THE *DUX* OF BRANIČEVO AND NIŠ IN THE 1050s?

This article attempts to correctly read and offer a more precise timeframe for the seal type of the later Emperor Nikephoros Botaneiates, which has been discussed several times in the past but interpreted incorrectly. As a result, new prosopographical, administrative-historical and historical-geographical information was obtained. Nikephoros Botaneiates was the highest military commander of Nisos (Niš) and Edesos (Braničevo?), with the rank combination of μάγιστρος βέστης βεστάρχης in the 1050s. The seal type also serves as the earliest evidence for the upgrading of Niš to a *doukaton* (mid-11th century) (previously also documented exclusively sigillographically as the seat of a strategos), which not only refers to the growing problems with Hungary and possibly also with the Pechenegs but also to his status as the ruler of Diocleia. Difficulties are caused by the localization of the geographical term Edesos, which is probably the strategically second most important fortress in this *doukaton*, and is by no means associated with one of the well-known toponyms called Edessa

(not even with that in southern Macedonia, which was also called Bodena during the Byzantine period). The identification of Edesos with Braničevo as an ephemeral (?) Greek form of the name, considered here, results from the historical significance of the latter in the 11th and 12th centuries, but cannot be proven in the narrative sources. Interestingly, the geographical term Edesos can also be found on the contemporary seal of David Tzipureles πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου καὶ τοποτηρητῆς of Edesos. It should be considered whether Braničevo was the seat of the Archdiocese or the Metropolis of Turkia (in southern Hungary) (ἀρχιεπισκοπή / μητρόπολις Τουρκίας). Finally, a number of seals from the Morava and Braničevo region are systematically examined and interpreted in terms of their content and dating at the end of the article in order to highlight the importance of this region in the late 10th and 11th centuries.

ИВАНА КОМАТИНА
Историјски институт Београд
ivana.komatina@iib.ac.rs

НЕКИ ПРИМЕРИ ИЗДАЈЕ У СРБИЈИ XIII ВЕКА

У раду се посматрају примери издаје, односно невере у Србији XIII века. Ради ближег упознавања са друштвеним контекстом средњовековне Србије, аутор показује како се тај поступак санкционисао путем обичајног права будући да се у српском средњовековном писаном праву казне за такве преступе јављају тек од XIV века..

Кључне речи: издаја, велики кнез Вукан, кнез Ђорђе, жупан Радослав, Дукља, Хум

The paper observes examples of treason, that is, infidelity in the 13th-century Serbia. The author intends to show how this procedure was sanctioned by common law, since the punishments for such crimes appeared in the Serbian medieval written law only from the 14th century, all that with the aim of getting to know as closely as possible the social context of medieval Serbia.

Keywords: treason, grand prince Vukan, prince George, župan Radoslav, Dioclea, Hum

Средњовековно друштво почива на односима владара и вазала према земљи и њима потчињеном сељаштву. У основи таквог друштвеног поретка стоји уговор по коме владар даје посед вазалу на управу, а заузврат жели верност и намеће му обавезу војне службе. Верност се обезбеђивала путем заклетве, а како власт није припадала само једном владару, него је била разједињена између неравноправних феудалних господара, створена је разграната мрежа повезаних појединаца.¹

¹ Bloch, Feudalno društvo, 148-335.

У првим вековима хришћанства ритуал заклињања је сматран паганским и неусклађеним са учењем цркве, иако је у античко време био прихваћени обичај.² Ипак, друштвени контекст је наметао потребу да и хришћанска црква прихвати установу заклетве, те је већ у Византији Јустинијановог времена забележено да су чиновници били обавезни да полажу заклетву, а извори сведоче да се та установа раширила и на Западу у раном средњем веку.³ Тако се обред заклињања почео одигравати у цркви или у њеној близини, дизањем руке, додиром мача, а ако није било светих предмета у близини, само помињање Бога или божанства значило је да ће изјава или обећање бити поштовано.⁴ Сама заклетва (lat. iuramentum, старосл. **заклѣти**) била је осигуравана путем процедуралне потврде искрености, а пратила ју је, дакле, духовна компонента.⁵ Реч *заклѣтва* у основи има старословенски глагол **клати**, **кльнѣ**, а у етимолошком смислу највероватније је у вези са глаголом *клонийи*. По свему судећи, Словени су се у време заклетве „сагињали до земље и показивали руком”,⁶ те то јасно указује да је тај обичај постојао у Срба и пре покрштавања, а задржао се у јасној форми након христјанизације.⁷ Заклетва, тј. обећање несумњиво је представљало важан појам на коме је почивало средњовековно друштво, те управо због тога се њено непоштовање, неиспуњење, тј. издаја дате речи, сматрало највећим преступом, а нарочито издаја владара, односно неповредивости владарског положаја.⁸

У српским средњовековним документима заклетва, односно обећање или тврдо задата реч, најчешће се означава изразом *вера*, а израз *права вера*, *добра вера* одговара формулацији *bona fide* из вазалских заклетви писаних

² Нема сумње да су хришћанска црква и црквени оци у почетку такав ритуал одбацивали између осталог и због изузетно негативних Христових речи о заклетви, тј. о онима који се заклињу, *Сїанојевић*, 300.

³ *Сїанојевић*, Студије, 300; *Laing*, Bound by Words, 2–20.

⁴ *Laing*, Bound by Words, 27.

⁵ *Даничић*, Рјечник, 357, 447; *Сїанојевић*, Студије, 300.

⁶ *Этимологический словарь славянских языков*, X, 37–39.

⁷ Константин Порфирогенит бележи да су Бугари склопили кумство са архонтом Петром и под „заклетвом га убедили да му се са њихове стране неће никакво зло дестити”, *ВИИНЈ*, II, 54–55 (Б. Ферјанчић). Заклетва очигледно није одржана јер су српског архонта Бугари убрзо заробили. Слично се догодило и кнезу Чаславу и српским жупанима који су на превару, тачније услед непоштовања дате заклетве, заробљени од стране Бугара, *ВИИНЈ* II, 56–57 (Б. Ферјанчић). На првом сачуваном уговору српског великог жупана и Дубровчана писаним латинским језиком, велики жупан Стефан Немања и његов брат кнез Мирослав заклели су се и потписали (... **Ѣзь вели жѢпань кльнь се и подѣписахъ; Ѣзь кнезь Мирославь кльнь се и подѣписахъ**...), што је представљало потврдну поштовања уговора, *Зборник*, 48. В. и *Сїанојевић*, Студије, 299–346, о санкцији са бројним примерима из српских средњовековних исправа; *ЛССВ*, 204–205 (*Л. Ђайовић*).

⁸ *Barron*, Penalties for treason, 187; *Bellamy*, Law of treason. У свакој култури и религији издаја је кроз векове сматрана највећим грехом и најгорим чином. У хришћанству Јудина издаја Христа и његов сраман крај, *Матеј* 26:20–56, 27:3–5 свакако су били важна опомена из далеке прошлости кроз читав средњи век.

латинским језиком.⁹ У складу с тим, *невера* је израз којим се означава непоштовање заклетве односно *вере*, дакле издаја датог обећања.¹⁰ Током XII века, посебно на Западу, германска идеја краљевства је све више почивала на ауторитету владара, те се отуда и издаја почела уобличавати и у правном облику. Међутим, и током XIII века она се више посматрала као издаја поверења и речи са већом осудом у самом друштву него што ју је као правну категорију познавало законодавство. У Енглеској се, тако на пример, тек средином XIV века појавио *Велики сџајџиј издаје*, који је јасно дефинисао тај преступ у свим његовим појединостима. Казна које енглеско средњовековно право прописује за издају била је смрт, али се неретко дешавало да уз њу стоје и друге казне како би додатно нагласиле тежину престапа.¹¹ Слично је било и у Француској, где се германско наслеђе саживело са римским елементима, те се тако осликавало кроз записане правне норме јужне Француске и безброј локалних традиција на северу земље. У обе западноевропске земље јасно се разликовала издаја владара, тј. било које дело против неповредивости краљевске личности у односу на издају неког феудалног господара.¹²

Ни српско средњовековно писано право не бележи све до XIV века одредбе које се тичу издаје и казне коју она повлачи,¹³ осим што се у неким повељама краља Драгутина и краља Милутина наводи да је за *неверу* надлежан краљев суд.¹⁴ У српскословенском преводу *Синџајме Мајије Власџара* једно поглавље је насловљено „О издаји”, те се наглашава да „онај ко се уротио против царевог живота или против државе убија се, а његова имовина припада држави”.¹⁵ У *Душановом закону* се, такође, могу пронаћи одредбе које се непосредно односе на издају. Наиме, у чл. 52. наглашава се да за неверу мора да одговара онај „који

⁹ О термину *вера* и њеном основном и пренесеном значењу у средњем веку, ЛССВ, 75–77 (Р. Појовић, С. Ђирковић).

¹⁰ О термину *невера*, ЛССВ, 439 (Ђ. Ђекић). О термину *служба* као скупу обавеза које се захтевају од непосредно потчињених поданика, ЛССВ, 676–678 (Ђ. Бубало).

¹¹ *Barron, Penalties for treason*, 188–189.

¹² *Barron, Penalties for treason*, 191–192.

¹³ У исправи краља Милутина из 1300. Манастиру Светог Ђорђа код Скопља помиње се случај *невере* властелина Верихе, који се *изневерио* краљу и побегао севастократору Калојану Синадину, док се у *Свјетосџефанској хрисовуљи* истог краља наводи пример *невере* властелина Ирице, Зборник, 323, 461. *Закон Свјетог Симеона и Свјетог Саве*, нажалост, није сачуван, тј. може се реконструисати само фрагментарно, али се ни у њему, као ни у *Закону сџаром Србљем*, који је део Грачаничке повеље, ни у *Закону Србљем*, који је део Светоарханђелске хрисовуље, не могу очекивати такве одредбе будући да се ти закони односе на зависно становништво на властелинствима Манастира Студенице, Милешеве, Грачанице и Светих Арханђела код Призрена, *Блајојевић*, *Закон светог Симеона и светог Саве*, 129–199; *Михаљчић*, *Закони у старим српским исправама*, 9–10; *Ивановић*, *Краљевство и друштвена елита*, 455–459, посебно нап. 34.

¹⁴ Зборник, 268, 346.

¹⁵ *Шаркић*, *Утицај византијског права*, 106–118; *Матије Властара Синтагма*, 338 (II-21); *Ивановић*, *Краљевство и друштвена елита*, 456.

је сагрешио”, тј. његова кућа има да плати само у случају да се преступник није оделио (имовински). У допунама *Законику*, чл. 192. прописује да се само за „три работе” иде пред цара, а једна од њих је невера.¹⁶ Додуше, нигде се непосредно у *Законику* не наводи која је казна прописана за неверу, те се претпоставља да је казна за неверу била толико укорењена у обичајном праву и правној пракси да се није морала посебно наглашавати у писаном облику, или пак да првобитни садржај *Душановој законика* није идентичан оном у сачуваним рукописима.¹⁷

* * *

Српско средњовековно писано право је дефинисало одредбе које се одnose на издају пред крај средњег века, али како смо рекли, то не значи да казне за тај преступ нису биле познате средњовековном човеку. Наиме, чини се да је управо чињеница да је казна за тај преступ била позната и јасна друштвеном слоју који је улазио у вазалне обавезе довела до тога да из обичајног права није задуго прешла у писано.

Српски средњовековни владари су дуго полагали заклетву верности византијском цару, коју су, као и бројне уговоре, углавном кршили, што је утицало на чињеницу да су Срби у византијским изворима представљени као вероломни народ.¹⁸ Те обавезе није био лишен ни родоначелник Немањића Стефан Немања. У последњим деценијама XII века, он се накратко изборио за независност српске државе, а његов син Стефан је прихватио краљевски венац са Запада и тим поступком уобличио српску државност и самосталност.¹⁹ Управо у време интензивног рада на стицању независности и самосталности српске државе, јавља се први забележени пример кршења вазалних заклетви, односно издаје у српском средњовековном друштву.

Стефан Немања је на сабору у Расу 1196. године предао престо свом средњем сину Стефану, заобишавши тако свог првенца Вукана. Иако је годину дана раније забележен са титулом краља Дукље, на натпису на Цркви Св. Луке у Котору,²⁰ из којег се јасно види да је још за времене Немањине владавине постао намесник у тој области, Вукан се није мирио са Немањином одлуком из 1196.

¹⁶ Посредно и чл. 140. *Законика* изриче да ће свако ко прими „човека без исправе цареве” бити кажњен као издајник, Душанов законик, 85, 104, 117; *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 457.

Одузимење имовине, тј. њено расипање, била је казна за неверу и јавља се у и Душановим повељама, али се у онима које су издате *после* обзнане *Законика* увек уз формулу да се „распе и накаже” додаје „по законик”, *Бубало*, Време Душановог законика, 124–125.

¹⁷ А. Соловјев је сматрао да казна за неверу није ни постојала у *Душановом законик*у, већ да је она у потпуности регулисана у *Скраћеној синџајми*, о томе детаљније: *Бубало*, Време Душановог законика, 125, нап. 11.

¹⁸ ВИНЈ II, 57 (*Б. Ферјанчић*); ВИНЈ III, 162 (*Ј. Ферлуја*), 384–389 (*Б. Крекић*); ВИНЈ IV, 56–63, 138–139, (*Ј. Калић*).

¹⁹ *Коматићина*, „И обнови своју дедовину и боље је утврди“, 37–58.

²⁰ Писци средњовековног латинитета, 160.

године.²¹ Он је због тога најкасније 1202. године отпочео борбу за великожупански престо против свог брата Стефана,²² јер очигледно није био задовољан оним што му је припало на сабору у Расу, пошто је, како Сава помиње у *Житију Св. Симеона*, Вукану том приликом додељено „довољно земље и положај „великог кнеза“.²³ Сукоб Стефана и Вукана окончан је најкасније 1205. године пошто је Стефан однео превагу у борби, те Вукан није успео да трајно заузме положај великог жупана Србије.²⁴ Међутим, тај сукоб је за последицу између осталог имао важан потез угарског краља Емерика, који је у своју краљевску титулу 1202. године додао и наслов *rex Serviae*, а чињеница да се Србија уредно наводила у титулатури угарских, односно хабзбуршких владара све до XX века сведочи о значају тог чина, будући да ни у каснијим временима није дошло до одрицања од територије која се једном нашла под влашћу угарске круне, било стварно или номинално.²⁵ Наравно, угарски краљ је такав чин прилично једноставно обавио користећи се сукобом међу завађеном браћом. Ипак, није најјасније, на основу сачуване грађе, зашто тај сукоб није имамо никакву већу последицу по самог Вукана, будући да се побунио против свог сизерена, брата Стефана, и тако прекриши своју заклетву верности.²⁶

Наиме, након успостављања мирољубивих односа међу браћом, Вукан се вратио на положај намесника у Дукљи, а са титулом краља Дукље помиње се у уговору између Котора и Дубровника из 1207, који је парафразиран у *Хроници Јунија Рестића*.²⁷ Штавише, да није кажњен никаквом оштром казном предвиђеном за издају сведочи посредно и студенички натпис из 1208/1209, у коме стоји, да је храм завршен „трудом Стефана великог жупана и брата му великог кнеза Вукана“.²⁸ У хагиографијама је сукоб међу браћом врло сумарно приказан, а тежиште је постављено на грађење идеалне слике Стефана и Саве, пре

²¹ О положају Вукана у Дукљи и суштини његове титуле *краљ Дукље и Далмације* и њеном хијерархијском положају у односу на великог жупана Србије, *Бубало*, Титуле, 79–92; *Коматићина*, Велико краљевство, 28–32; *Коматићина*, Папска политичка теорија, 44–48.

²² ИСН, I, 266–270 (*С. Ђурковић*); *Коматићина*, *Rex Serviae*, 51–65.

²³ Свети Сава, *Сабрана дела*, 158. О Вукановој титули великог кнеза, уп. *Бубало*, Титуле, 85–87. За претпоставку да Сава на том месту подразумева земљу још раније, око 1190, додељену Вукану, будући да се у Немањиној повељи Сплићанима Вукан помиње као господар Зете (Дукље), али се не наводи његова титула, уп. *Динић*, Три повеље, 69; *Коматићина*, Велико краљевство, 29, нап. 53.

²⁴ *Санојевић*, Хронологија борбе, 93–101.

²⁵ Наслов краља Србије се први пут у Емериковој пуној титулатури додаје у повељи из 1202: „... *Serviaeque rex*...”, *Fejér*, *Codex diplomaticus Hungariae*, II, 395; *Коматићина*, *Rex Serviae*, 52.

²⁶ Чак и ако као старији брат није положио вазалну заклетву верности, Вукан је свакако био обавезан неком врстом заклетве, о чему сведочи податак из Савиног *Житија Св. Симеона*, где га Стефан Немања уочи своје абдикације обавезује да се покорава Стефану и да му буде послушан, те додаје да је он „од Бога“ и од „мене“ (Немање прим. И. К.) посађен на престолу, Свети Сава, 160.

²⁷ То је уједно и последњи помен Вукана са титулом краља. Уговор се тиче међусобне помоћи и пријатељских веза између Котора и Дубровника, а начињен је 12. априла 1207, *Chronica Ragusina Junii Resti*, 74–75; *Бубало*, Титуле, 83.

²⁸ Натписи историјске садржине, 35–44.

свега у *Житију Симеоновом* од Стефана Немањића, а потом и код Доментијана и Теодосија.²⁹ Сава, савременик сукоба међу браћом, у *Житију* посвећеном оцу, које је настало непосредно након тог догађаја, о њему и не говори.³⁰ Стефан, наиме, наводи да је Немања „законски утврдио” како да живе он и његов брат уз благослов како би његов пород живео „у тишини и без метежа”.³¹ Затим додаје да је он, мислећи на брата Вукана „занемарио заповест” њиховог оца и постао „преступник”, и што је још необичније, додаје да се све то десило због његових грехова. Дакле, он не само да не осуђује брата преступника већ, чини се, кривицу проналази у себи. Наравно, хагиографски жанр обилује таквим местима, али ипак се да приметити да је Стефан поступио благонаклоно према свом брату у односу на друге непријатеље који су се окренули против њега у другој деценији XIII столећа.³² Он моли Саву да због тога што се „оскрнавела” земља „безаконјима нашим и убијена би крвљу” донесе мошти Симеонове у Србију како би се „просветило отачаство”.³³ Дакле, према *Житију*, преступник није кажњен ни од стране Стефана, нити је неко био „потакнут” да додели казну.³⁴ Можемо само претпоставити да Стефан није желео да казни брата за издају. Можда се у том Стефановом поступку може препознати *милосиј* карактеристична за западна средњовековна друштва. Наиме, сâм владар је доносио одлуку о томе да ли ће *милосиј* ускратити или је поново дати свом поданику, а њено губљење је повлачило казну, али не увек и губитак имовине.³⁵ Недавно је М. Ивановић изнео

²⁹ Стефан Првовенчани, 74. Доментијан, У *Житију Св. Саве* сумарно бележи сукоб међу браћом, те наводи Стефанаво обраћање Сави, где га моли да пренесе мошти њиховог оца из Свете Горе у Србију јер „оскрнавела земља наша безаконјима нашим и упадосмо у плен иноплеменика.”, не помињући ни на једном месту Вукана тј. његово незадовољство очевом одлуком као разлог тог „безаконја”, Доментијан, Житије Св. Саве, 142, 144. У *Житију Св. Симеона*, Доментијан је потпунији, те наводи да је „брат мој (Вукан прим. И. К.)” постао „законопреступник” „чинећи непријатељства” Стефану, Доментијан, Живот Св. Симеуна, 96–97; Теодосије је, чини се, најопширнији, он у *Житију Св. Саве* истиче да жели да исприча сукоб међу браћом, али се „устеже од стида”. Међутим, иако он наводи да је „ђаво” био посредник њиховој мржњи, неколико редова касније бележи да Вукан „беше непријатељ брата својега самодржца Стефана због благослова очева”, Теодосије, 78–84.

³⁰ Свети Сава, 184–186, пак не описује сукоб Стефана и Вукана. Симеонове мошти су, како он описује, пренете у Србију због „метежа” на Светој Гори који је уследио доласком Латина.

³¹ Стефан Првовенчани, 72.

³² *Комајина*, Историјска подлога, 119–129.

³³ Стефан Првовенчани, 72–74.

³⁴ У *Житију Симеоновом* од Стефана Првовенчаног бележи се да је Стрез, Стефанов противник, настрадао тако што је „уморен силом Светог Симеона”, као што је „страстотрпац Димитрије” пробо и „уморио злом смрћу” бугарског цара Калојана при нападу на Солун. Стефанов други противник, епирски владар Михаило I Анђео, настрадао је пошто га је сопствени слуга пробо мачем, Стефан Првовенчани, 86–88, 92; *Комајина*, Историјска подлога, 125–127.

³⁵ *Althoff*, (Royal) Favor, 244–246, 253. М. Ивановић је у разматрању односа краља и властеле у српском средњем веку указао на истраживања Г. Алтхофа које се односе на Западну Европу, а у вези са термином *милосиј* и истакао да је слична пракса исказивања *милосији* владара након великог преступа – издаје постојала и у српској средини, за шта истиче пример кесара Хређе и Радослава Хлапена, одметника којима је издаја опроштена након што су краљу, односно цару Душану пружили извесну сатисфакцију, *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 460–461.

закључак да је „примењивање казне за неверу зависило од моћи сваког појединог властелина и општих политичких околности”, а да су владари из дома Немањића временом имали све мању могућност да искажу *милосїи* по својој вољи.³⁶ Вуканов положај је, очигледно, био још увек моћан и стабилан, уз чињеницу да је био рођени брат великог жупана Стефана, и свакако уз Савино „уплитање”, *милосїи* је према њему без обзира на учињени преступ била исказана.

Вукана на положају намесника у Дукљи наслеђује син Ђорђе 1208. године, што додатно сведочи да Вукан није сносио никакве последице за свој чин против великог жупана Србије. Ђ. Бубало, разматрајући однос краља Стефана Првовенчаног и његовог најстаријег сина Радослава, њихово савладарство и Радослављев положај у Дукљи, закључује на основу сачуваних извора, пре свега одлука которског већа, да је „Стефан поставио престолонаследника Радослава за управника Дукље и да је Радослав попут стрица Вукана, понео дукљанску краљевску титулу”.³⁷ Штавише, додаје да се „од 1208. до 1242. године, нешто битно променило” како у положају Ђорђа, будући да се он титулише као краљ у једном документу из 1208. године, а 1242. године се јавља са титулом *princeps*,³⁸ тако и „у положају Дукље у држави Немањића”.³⁹

Заиста, ако узмемо у обзир *Жичке њовеље*, одлуке которских већа датиране владавином краља Радослава, и то две из 1221. и једну из 1227, помен *краља Ђорђа* у једној фалсификованој повељи краља Радослава, портрете Стефана и Радослава као и родослове и летописе, нема сумње да Ђорђе више није био управитељ Дукље након 1208. године. Поставља се питање шта се то догодило у држави Немањића те је Стефан, очигледно, Дукљу одузео Вукановим наследницима? Одговор, чини се, лежи управо тамо где се и Ђорђе помиње први и последњи пут са титулом краља, у *Заклейви верносїи краља Ђорђа млейшачком дужду* од 3. јула 1208. године.⁴⁰ Због њеног значаја, али и због невеликог обима, преносимо је у преводу са латинског језика у целини:

³⁶ Ивановић, Краљевство и друштвена елита, 462.

³⁷ Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 216. О аргументима у прилог Радослављевог управљања Дукљом, исто, 200–227.

³⁸ Ђорђе се помиње у документима из 1208. и 1242. године, *Соловјев*, Одабрани споменици српског права, № 13,15–16; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, 125, 149–151, 155–157. Забележен је његов помен у повељи краља Владислава Сплићанима из 1237. године, *Зборник* 143–145. У фалсификованој повељи краља Радослава Котору такође се помиње, тамо где се потврђује његово наводно даривање Превлаке Котору 1215. године, о томе детаљно *Анђиновић*, Повеља краља Радослава, 107–113; *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 213–214.

³⁹ Бубало, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 215.

⁴⁰ *Порчић*, *Исаиловић*, Документи, 207–208, доносе текст заклетве на латинском са разликама у тексту будући да је сачувана у два примерка и њен превод на српски језик, који се незнатно разликује у односу на наш.

„Заклетва верности краља Ђорђа. Заклињемо се на верност ми краљ Ђорђе и Владин мој брат, Станко и Петрислав моји сродници, господину Петру Зијанију, дужду Млетака, Далмације и Хрватске и господару четвртине и по целог Римског царства. И да ћемо земљу коју сада имамо и ону коју ћемо присвојити у напред држати за овог реченога господина дужда и његове наследнике.⁴¹ Осим тога, у целој нашој области коју имамо и коју ћемо имати па и и где год, личности и ствари који јесу и беху под владавином реченог господина дужда биће сигурни и безбедни од нас и наших (људи).

И ако се Димитрије не окрене на верност господину нашем дужду и ако буде желео њега да нападне господин дужд, и од овог будемо ометани, указаћемо помоћ, њега (Димитрија) ради господина дужда вољни смо да нападнемо и колико је у нашој могућности да му се супротставимо. С друге стране, пријатеље Млетака држаћемо за пријатеље; непријатеље пак Млетака ћемо држати за сопствене непријатеље. Године од рођења Господњег 1208, месеца јула индикта 11. У области славног краља Ђорђа. Ово је учињено дана трећег од почетка реченог месеца јула, у присуству Данијела, посланика господина дужда”.

Наведени акт сведочи да се Ђорђе јула 1208. године заклео млетачком дужду Петру Зијанију на верност. Земљу коју поседује, иако не прецизира њен назив Дукља, већ користи синтагму *districtus noster*, држи у име свог новог сизерена млетачког дужда, а његовим људима гарантује се неприкосновеност личности и имовине. Он је положио заклетву верности новом сизерену и тиме напустио окриље свог сизерена српског великог жупана те, како се нама чини, погазио вазалну обавезу коју је по свој прилици дуговао српском владару, тј. начинио је један од највећих престапа средњовековног друштва – издају.⁴² Но, пре но што образложимо која је казна уследила због тога, није на одмет подсетити се политичких односа на Балкану с почетка XIII века.

⁴¹ „...et quod terram qua(!) nunc habemus et illam quam nunc(?) acquiremus in antea, per eundem dominum ducem suosque successores tenebimus...”, *Порчић, Исаиловић*, Документи, 207–208, истичу да се ради о омашком поновљеном *nunc*, и то само у једном препису, док је у другом та реч, очигледно сувишна, изостављена, те наведену реченицу преводе: „и на то да ћемо земљу коју сада имамо и ону коју убудуће стекнемо држати од истог господина дужда и његових наследника.”

⁴² *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 215, закључује да се на основу полагања заклетве млетачком дужду стиче утисак да Ђорђе иступа самосталано, чиме посредно имплицира да су односи између српског великог жупана Стефана и његовог синовца Ђорђа нарушени, односно да је тиме сукоб између два огранка дома Немањића обновљен. *Порчић, Исаиловић*, Документи, 19–20, износе мишљење да је Ђорђе кроз полагање заклетве „покушавао да се извуче испод стричеве власти”. Супротно мишљење да је Ђорђева заклетва млетачком дужду „израз добрих односа” и да се из ње не види да је Ђорђе показивао тежњу за самосталношћу, нити окретање од великог жупана Стефана, тј. да није прекршио вазалне обавезе према великом жупану Србије, ИЦГ, II/1, 8–9; Ђук, Србија и Венеција, 14.

Наиме, након 1204. године и пада Цариграда, Млетачкој републици је требало да припадну територије у Епиру, а осим тога и „провинција Драча и Арбана, са хартуларатима Главнице и Вагениције”.⁴³ Ипак, по свој прилици, ни епирски владар Михаило, ни господар Арбана Димитрије нису били спремни на такве уступке.⁴⁴ Врховну власт Млечана признала је и Дубровачка република. Убрзо је „паниперсеваст и велики архонт” Димитрије, склопио уговор са Дубровачком општином, који је пре свега био трговачке природе.⁴⁵ Након тога је склопљен уговор о сарадњи и пријатељству између Дубровника и Котора 1207. године, о коме је успомена сачувана у *Хроници* Јунија Растића, који између осталог предвиђа држање ових градова у случају напада млетачког дужда, краља Сицилије или српског великог жупана. Тај уговор нема облик вазалске заклетве, а чињеница да га самостално склапају градови Дубровник, под врховном влашћу Млетачке републике, и Котор, под врховном влашћу српског великог жупана, не значи да су они прекршили вазалну заклетву својим сизеренима. Напротив, у уговору се јасно наводи да ће и један и други град пружити помоћ оном другом „у свим случајевима, осим ако дође до опсаде Котора од стране дужда Млетака или краља Сицилије, са којима су Дубровчани имали посебну привреженост, и осим ако дође до опсаде Дубровника од стране великог жупана Стефана или његовог брата краља Вукана, од којих су Которани имали зависност”, али ће и у тим случајевима градови тежити да помогну као посредници са својим посланствима како би допринели миру.⁴⁶ Дакле, очигледно је да се војна помоћ пружа у свим случајевима осим ако би била уперена против права њиховог сизерена, али ако до тога дође, они ће имати само мировну улогу. Нема сумње да ни Дубровник ни Котор тим споразумом нису прекршили вазалне заклетве својим сизеренима, односно да он ни на који начин није био уперен против њихових сизерена.⁴⁷

С друге стране, Ђорђе се заклиње млетачком дужду на верност и наводи да ће напасти и супротставити се Димитрију, господару Арбана, уколико се он „не окрене верности” млетачком дужду, те да ће пријатељи Млечана бити и његови пријатељи, а њихови непријатељи и његови непријатељи, при чему се као што видимо, српски велики жупан не изузима из наведене одредбе. Он је спреман да брани права свог новог сизерена и у случају да Димитрије, иначе зет тадашњег српског великог жупана Стефана Немањића и његовог дотадашњег сизерена, дође у сукоб са дуждом. Дакле, Ђорђева заклетва млетачком дужду у потпуности има другачији карактер у односу на горе поменути уговор између Которана и Дубровчана.

⁴³ *Carile*, Partitio terrarum imperii Romaniae, 219–221, 263–265; *Коматићина*, „А од Арбанаса Пилот”, 262–266; *Коматићина*, Област Вагениција, 83–100.

⁴⁴ *Коматићина*, Област Вагениција, 86–87.

⁴⁵ *Соловјев*, Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром, 292–293.

⁴⁶ *Chronica Ragusina Junii Resti*, 74–75.

⁴⁷ У ИЦГ II/1, 8–9, износи се супротно гледиште, те се наводи да уговор између Дубровника и Котора из 1207. године представља једну врсту вазалске заклетве.

Чињница да се Ђорђе помиње први и последњи пут као краљ у тој заклетви из јула 1208. јасно сведочи како је српски велики жупан реаговао на Ђорђево заклинање новом сизерену. Сматрамо стога да је Ђорђева издаја била повод да се Дукља коначно изузме из власти бочне стране Немањиних наследника. Чини се да је једно време Стефан Немањић непосредно њоме управљао, а да је потом препустио престолонасленику Радославу.⁴⁸ Штавише, из *Хиландарске повеље*, коју је Стефан Немањић издао манастиру Хиландару, види се да је манастиру поклонио поседе у Зетској равници и Хвосну, на територијама које су припадале његовом брату Вукану и синовцу Ђорђу.⁴⁹ Дакле, Стефан је због издаје уклонио Ђорђа са положаја краља у Дукљи и одузео му поседе од којих је неке потом даривао манастиру Хиландару. Могуће је да је Ђорђе задржао само управу у једном делу Дукље.⁵⁰

Недавно је прецизније датирана *Хиландарска повеља* Стефана Немањића у период око 1207/1208, наместо до тада општеприхваћеног датирања у 1200–1202. годину.⁵¹ Уступање поседа који се у њој набрајају манастиру Хиландару тумачи се као вид благодарења манастиру због уступања моштију манастирског ктитора Симеона Немање, те чињенице да је Стефан даривао поседе у Хвосну и Зети, дакле накадашњим Вукановим територијама, након завршетка

⁴⁸ *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 216, сматра да је велики жупан Стефан, а не како се у историографији обично узимало тек краљ Урош I, предузео одлучне кораке у правцу чвршег везивања Зете за централну власт.

⁴⁹ *Бубало*, Када је Стефан Немањић издао повељу Хиландару, 236.

Тзв. *Прву хиландарску повељу* је издао велики жупан Стефан Немања 1198, и том приликом је Манастиру Хиландару поклонио девет села, један трг, два винограда, четири њљаника, једну планину и сто седамдесет Влаха и „у Зети кобиле и соли тридесет мерица”, *Хиландарска оснивачка повеља*, 55. Детаљну убикацију села и даривања начинио је *Зарковић*, Хотачка метохија, 58–62, те је јасно да се налазе у Хвосну и горњем Полимљу. За даривања кобила у Зети, *Зарковић*, нав. дело, претпоставља на основу каснијих повеља да су се налазиле у Каменици. Тзв. *Друју хиландарску повељу* издао је, како смо навели, Немањин син Стефан Немањић, и он је том приликом такође богато даривао манастир Хиландар дарујући му села: „Ђурђевић, Петровић, Крушево, Книна, Рубач, Поток, Дрстник, Гребник, Гован, Заљут и планину Добре доле, а винограда два и трг Книнац, а у Зети половину Каменице са људима”. Уз то („и по семь”) додаје и „Виден и Белчишта са Горњим Вранићима до Градишта”, Стефан Првовенчани, 10–12. Највећи део побројаних даривања налази се у Хвосну и њих је готово све недавно убицирала *М. Живојиновић*, Велики жупан Стефан Немањић, 83–87 (посебно видети мапу на стр. 96). Уз то, Стефан Немањић је приложио и посед „у Зети половину Каменице са људима”, док се, као што видимо, не јавља потврда права на кобиле и на доходак у соли, који је дат у Немањиној повељи. *Ђирковић*, Хиландарски метох у Зети, 144, сматра да је господар друге половине села Каменица вероватно био Манастир Студеница. Велики жупан затим додаје још два села са засеком у Хвосну (Виден и Белчишта са Горњим Вранићима), а како *М. Живојиновић*, нав. дело, 85–86, сматра, речи „а потом дадох” указују на то да је реч о другом прилагању великог жупана Стефана Немањића. Дакле, Стефан Немањић је такође даривао поседе у Метохији, с тим што је, за разлику од свог оца, манастиру приложио и један посед, тачније половину села Каменица, у Зети, које је припадало његовом брату Вукану, односно синовцу Ђорђу.

⁵⁰ *Бубало*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав, 216, наводи да је Ђорђе након тога био господар једног дела Дукље, вероватно око Улциња.

⁵¹ *Бубало*, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу, 233–239.

грађанског рата.⁵² Нема сумње да је Стефан желео да изрази захвалност Хиландарцима, а услед издаје синовца Ђорђа, према којем није изразио *милосиј*, за разлику од Вукана, био је у прилици да манастиру поклони одређене поседе у Зети и Хвосну. Самим тим сматрамо да се период издавања може одредити у период после јула 1208. управо захвљујући чињеници да је тада Ђорђе положио заклетву верности млетачком дужду, односно починио издају према свом законитом сизерену, великом жупану Стефану. С тим у вези би требало узети у обзир да је Стефан забележио и датум издавања исправе, а то је 29. септембар (Михољдан), те излази да је повеља могла најраније бити издата 29. септембра 1208, неколико месеци након Ђорђевог преступа. Међутим, ради прецизнијег датирања Стефанове *Хиландарске повеље*, морају се узети у обзир и друге важне појединости попут оне да Стефан у својој повељи користи епитет *свѣи* за свога оца Симеона, који Сава при састављању Студеничког типика односно *Жиѣија Симеоновој* не користи будући да ни у његовом делу нема описа објављивања Симеона Немање као новог мироточца односно као светог. Самим тим излази да је Стефанова повеља настала након завршетка Студеничког типика.⁵³ Обично се узима да је Сава саставио Студенички типик у периоду између полагања Симеонових моштију у гроб⁵⁴ и њиховог мироточења 1208/1209, будући да се 6717. година (септембар 1208–август 1209) налази на натпису који сведочи о завршетку студеничког храма,⁵⁵ а узимајући у обзир сведочанство познијег Теодосија да је из Симеоновог насликаног лика у манастиру текло миро.⁵⁶ У

⁵² *Бубало*, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу, 239, мада аутор не искључује ни могућност да је Стефан издао повељу пошто се Вукан повукао с власти у Зети.

⁵³ Чињеница да Стефан у *Хиландарској повељи* користи епитет *свѣи*, а Сава га у *Жиѣију* не употребљава, одмах ствара недоумицу по питању предложене зависности Савиног *Жиѣија* од Стефанове *Хиландарске повеље*, односно, отворило би се ново питање о изворима Савиног *Жиѣија Св. Симеона*, за које се верује да је постанком млађе од Стефанове повеље, *Маринковић*, *Историја настанка*, 201–212. *Маринковић*, нав. дело, 202, истиче да је Сава у „своје дело уклопио свој Кратак нацрт за Немањину биографију из *Хиландарској тиѣи* и скоро целу *Друју хиландарску повељу*, коју је издао Стефан Првовенчани, а која са своје стране није ништа друго но преношење *Прве Хиландарске повеље*....”.

Сматрамо да изостављање епитета *свѣи*, тј. непомињање мироточења Симеонових моштију у Студеничком типик у сазирно сведочи да је он *Жиѣије Св. Симеона* саставио пре мироточења, те да се изостављање епитета *свѣи* и помена мироточења не може оправдати чињеницом да је у питању ктиторско, а не прошлошко или опширно житије, *Бубало*, Када је Стефан Немањић издао повељу, 239–240. Недавно је *Шпадијер*, *Алегорија раја*, 113–125, разматрајући однос алегоријских представа Свете Горе из Савиног *Жиѣија Св. Симеона* и *Хиландарске повеље* Стефана Првовенчаног указала да Савино *Жиѣије* произлази пре из *Прве Хиландарске повеље*, а не из *Друје* (Стефанове). Дакле, чини се да питање времена и места састављања, као и извора Савиног ктиторског *Жиѣија Св. Симеона*, у науци остаје отворено.

⁵⁴ Симеонове мошти положене су у унапред „припремљен гроб” 9. фебруара 1207. године, *Максимовић*, О години преноса, 437–442; *Појовић*, Гроб светог Симеона, 153–165.

⁵⁵ *Шаковић*, Новооткривени натпис, 88; Натписи историјске садржине, 35–44.

⁵⁶ *Трифунковић*, О настанку списка светог Саве, 65–69; *Комајина*, Историјска подлога чуда, 114–116.

том случају Стефанова *Хиландарска повеља* би настала најраније 29. септембра 1209, будући да се ни у натпису Симеон не наводи као *свѣтѣи*,⁵⁷ дакле, протекло би нешто више од годину дана од Ђорђево издаје до првог сведочанства да је тај поступак био адекватно санкционисан. Међутим, постоји мишљење по коме је Студенички типик настао не пре 1209. будући да се у њему помиње Немањина златнопечатна повеља (Студеничка повеља), као текст исписан на зиду унутар цркве, те да се Симеоново објављивање као мироточца догодило не пре 13. фебруара 1210.⁵⁸ У том случају би Стефанова *Хиландарска повеља* настала најраније 29. септембра 1210. Заиста, чињеница да се ни у натпису из 1208/1209. Симеон не наводи као *свѣтѣи*, те да је Сава типик за Студеницу саставио по завршетку храма оставља шири временски оквир за потоње догађаје, па и за издавање *Хиландарске повеље*, из које се посредно може уочити и кажњавање Ђорђа за издају. Иако би временски оквир деловао много ужи, нама се чини да је Сава могао поменути да је Студеничка повеља на зиду манастира и ако је састављао Студенички типик одмах по доласку у Србију 1207, јер је познато да је манастир био у изградњи преко двадесет година,⁵⁹ те да су се завршетак типика и манастирских радова збили у исто време 1208/1209. У сваком случају, посматрајући политичке околности и Ђорђев поступак из јула 1208, казна је уследила убрзо, а повеља је, по свој прилици, настала 29. септембра 1209. године или пак 29. септембра наредне, 1210. године.

Стефан Немањић је управо због деловања Вукана, а затим и његовог сина Ђорђа, након свог краљевског крунисања на више места истицао да је првовенчани краљ, чиме је желео да нагласи да је он једини крунисани краљ, те да нема места за моћне обласне господаре и њихове претензије.⁶⁰ Може се рећи да је издаја Ђорђа била важан повод за развлашћивање бочних огранака династије и стављање њихових територија под непосреднију контролу великог жупана Стефана Немањића. Ипак, прилике у Приморју и даље нису биле најстабилније. Наиме, у Хумском кнежевству су господарили потомци Мирослава, Немањиног брата и Стефановог стрица.⁶¹ Према познијим дубровачким хроничарима,

⁵⁷ „Овај пресвети храм пречисте Владичице наше Богородице саздао је велеславни...велики жупан и сват цара грчког кир Алексе Стефан Немања...примивши ањеоски образ као Симеон монах. Заврши.... велеславни господин.....му велики кнез Вукан године 6717, индикта 12. И мене, који служих помените, Саву грешног”, Натписи историјске садржине, 37. О анахроном историјском подсећању на некадашње сродство Немање са некадашњим царем Алексијем III у Симеоново ктиторском житију и поменутом натпису, *Пиривајрић*, Грчки цар, 163–171.

⁵⁸ *Миљковић*, Житија Светог Саве, 128–129. О данас изгубљеној Студеничкој повељи, *Тирковић*, Студеничка повеља, 311–319.

⁵⁹ *Комајина*, Црква и држава, 185–187, 259–263.

⁶⁰ *Бубало*, Титуле, 84; *Комајина*, Велико краљевство, 27.

⁶¹ Осим Мирослављевих наследника, и Растко, Немањин син, провео је две године као кнез у Хумској земљи, пре него што ће свој животни пут наставити као монах на Св. Гори, *Живојиновић*, Историја Хиландара I, 47.

Стефан Немањић је ушао у сукоб са Мирослављевим потомцима, што је довело до поделе Хумске земље на источни и западни део.⁶² Чини се да је најмлађи син кнеза Мирослава Андреј завладао Хумском земљом у целини. На ту претпоставку указује чињеница да је самостално издао повељу о пријатељству и трговини са Дубровником између 1214. и 1235. године, а затим се укључује у борбу између Сплита и Трогира, на страни Сплита.⁶³

Средином XIII века дошло је до политичких промена на Балкану. Бугарски цар Михаило Асен је водио борбе за поседе у Македонији и Тракији са Јованом III Ватацом, који је имао снаге да васпостави некадашњи утицај Византијског царства. Неповољан положај Бугара искористили су и Угри, те су придодали до-тадашњој веома богатој титулатури и наслов *rex Bulgariae*.⁶⁴ Српски краљ Урош је, с друге стране, имао несугласице пре свега верске природе са Дубровачком републиком, пошто је Дубровачка архиепископија отпочела спор пред папом у Риму поводом својих права над недавно успостављеном Барском архиепископијом.⁶⁵ У том спору краљ Урош је штитио права цркве на његовој територији тј. Барске архиепископије. Осим спора верске природе, Урош је замерао Дубровчанима још неколицину ствари, непоштовање ранијих уговора, сарадњу са женом краља Владислава, тако да, уопштено, односи са Републиком нису били добри.⁶⁶ Због таквих околности, Дубровчани су кренули да траже савезнике у страху да ће их краљ Урош I напасти. Због тога је Република склопили уговор са босанским баном Матејом Нинославом, где се он обавезује Дубровчанима да ће им пружити помоћ у случају да зарате са српским краљем. Вероватно негде у то време хумски кнез Андреј издаје нову повељу о пријатељству и трговини са Дубровником са својим синовима Богданом и Радославом.⁶⁷ То је уједно његов

⁶² Познији дубровачки хроничари Лукаревић, Рестић и Орбини доносе причу о деловању Стефана Немањића и сређивању прилика у Хуму. Ипак, прецизније датирање тих догађаја, с обзиром на природу извора, прилично је непоуздано.

⁶³ *Порчић*, Прилог историографским портретима, 212–214, доводи у питање идентификацију Тољена, сина кнеза Мирослава, са *Тољеном хумским*, који је умро 1239. године, и упућује да о *извесном* Петру који је био господар Хума постоји неколико прворазредних извора из треће деценије XIII века, те поменути аутор, узимајући у обзир и позније изворе, доводи у сумњу да су Андреј и Петар били браћа, јер се у Андрејевом уговору са Сплитом из 1241. године не помиње ни име *Тољен* ни реч *нећак*, како је тврдио *Ковачевић*, Запон хумског кнеза Петра, 115, односно тај уговор се не може повезати са вестима Томе Архиђакона, чији спис помиње да је „извесни Тољен, нећак кнеза хумског Петра” узнемиравао Сплићане. Следећи извештај Томе Архиђакона, хумски кнез Петар се након напуштања Сплита вратио у Хум, где је и умро у зиму 1226/1227, *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia*, 188–195, 210–222.

⁶⁴ Бела IV је придодao наслов *rex Bulgariae*, али га је само повремено користио, *Érszegi, Soly-mosi, Az Árpádok királysága*, 155. У исправи краља Емерика из 1202. године, угарски краљ први пут додаје наслов *rex Bulgariae, Коматиина, Rex Serviae*, 52, нап. 10.

⁶⁵ *Коматиина*, Црква и држава, 311–334.

⁶⁶ ИСН, I, 341–348 (С. Ђирковић).

⁶⁷ Прву повељу је велики хумски кнез Андреј издао Дубровчанима за време управе дубровачког кнеза Јована Дандола 1214–1235, док је другу издао заједно са својим синовима жупанима

последњи помен у изворима.⁶⁸ По нашем мишљењу, то је уједно и Богданов последњи помен.⁶⁹ За разлику од Матеја Нинослава, хумски кнез у исправи обећава Дубровчанима да неће ићи на Дубровчане са њиховим „непријатељем”, али не прецизира да је у питању српски краљ, чиме он, макар формално, још увек није прекршио заклетву верности свом сизерену, српском краљу Урошу I. Како се током 1252. године интензивно радило на решавању спора између дубровачке и барске цркве, било је предвиђено да се две стране најпре сусретну пред анконским епископом, а потом да се 30. децембара сусретну пред папом као врховним ауторитетом за поменути спор.⁷⁰ Управо у време када је требало да се састану пред епископом Анконе, Дубровником се проширила вест да се краљ Урош I припрема за напад на Дубровник. Међутим, до напада није дошло, а цркве су наставиле своје припреме за предстојећу парницу пред папом.⁷¹ Краљ Урош је напао Дубровник вероватно јуна 1252, али је већ 13. августа 1252. склопио уговор о миру са Дубровчанима, којим им је поново одобрена слобода трговине.⁷² Крајем 1252. године отпочела је и парница између две цркве пред папом, а априла наредне године папа је посветио Готфрида за барског архиепископа, не улазећи, чини се, дубље у аргументе једне и друге стране.⁷³

Богданом и Радославом за време управе дубровачког кнеза Јакова Делфина (1247–1249), *Равић*, Две повеље, 9–19. За разлику од великог кнеза хумског Андреја, који у својој другој исправи обећава Дубровчанима да неће ићи на Дубровчане са њиховим „непријатељем”, бан Матеј Нинослав се, у својој повељи из марта 1249. године, обавезао да ће пружити помоћ Дубровчанима у случају да зарате са српским краљем, Зборник, 181–183, што непосредно сведочи и о лошим односима краља Уроша I и Дубровчана у том моменту. В. и Кос, Дубровачко-српски уговори, 48–53.

⁶⁸ *Анџић*, *Na rubu Zapada*, 154–159; *Порчић*, Прилог историографским портретима, 216, сматрају да је помен хумског кнеза Андреја у једном судском записнику у Трогиру из 1266, сведочанство да је још увек био у животу. Међутим, чини се да текст записника из Трогира није експлицитан по питању времена Андрејевог смрти. Наиме, спор се водио између Диминције, удовице кнеза Коломана и Драгонеге, која је била удовица њеног слуге Пулноша, са којим је добила две кћерке. Кнежева удовица је тврдила да су Пулношеве кћери заправо њене робинје, а у записнику се описује како су они у једном *йренујку* за Пулношеву животицу пребегли у Хум код кнеза Андреја, који их је током сличног спора предао Диминцији, дакле и оца Пулноша, тада у животу, и његове кћери. Како се спор из 1266. године водио после Пулношевог смрти, то може да значи да су боравили у Хуму за време Андрејевог живота, 50-их година, а да се овај нови спор у Трогиру из 1266. године водио након Андрејевог смрти. Сем тога, у своју одбрану Драгонеге је тврдила да се пред кнезом Андрејем никада није водио спор о сужањском положају ње и њених кћерки, *Trogirski spomenici* 2/1, 12–13.

⁶⁹ *Порчић*, Прилог историографским портретима, 218, нап. 84, правилно је указао на то да се дубровачка вест из 1278. године односи на конаваоског жупана Богдана, а не на хумског кнеза Богдана, *Мишић*, Хумска земља, 54. Постоје претпоставке да је након великог кнеза Андреја Хумска земља поново подељена на два дела, те да су жупану Богдану припале територије источно од Неретве, а жупану Радославу узмеђу Неретве и Цетине, *Мишић*, Хумска земља, 53. Међутим, за то нема упоришта у изворима.

⁷⁰ *Комајћина*, Црква и држава, 323–324.

⁷¹ „...quoniam Urosius rex Servie cum magno exercitu et multis edificis et....quinatis, ad preliandum nos et desolandum civitatem nostrum Ragusii venit, omni mora posita”, *CD IV*, 499–500; *Комајћина*, Црква и држава, 324.

⁷² Зборник, 187–190; ИСН, I, 348 (С. Ђирковић); *Комајћина*, Црква и држава, 326.

⁷³ *Комајћина*, Црква и држава, 332.

Увиђајући због таквог поступка папе да исход парнице у коју су, несумњиво, уложили доста знања и материјалних средстава неће ићи у њихову корист, Дубровчани су се окренули новом савезу са бугарским царем Михаилом Асеном 15. јуна 1253, који је био уперен против краља Уроша, надајући се да ће он допринети заштити интереса дубровачке цркве.⁷⁴ Бугари су након склапања савеза напали Србију и том приликом су однели оснивачку повељу за Манастир Св. Петра и Павла на Лиму, чији је ктитор био хумски кнез Мирослав. Сматра се да су се након тог изненадног продора и повукли. Хумски жупан Радослав, син Андрејев, придружио се дубровачко-бугарском савезу 22. маја 1254. године. Није најјасније да ли је то уследило пре или после бугарске интервенције. За нашу тему је од кључног значаја текст заклетве хумског господара Дубровачкој републици.⁷⁵ Наиме, одмах након интитулације и заклетве, жупан Радослав истиче да је „верни клетвеник господину краљу угарском”.⁷⁶ Дакле, на почетку исправе он означава угарског краља као свог сизерена. Није најјасније због чега је Радослав признао угарског краља Бела IV за сизерена, а не на пример млетачког дужда, као неколико деценија раније Ђорђе. Чињеница је да је и Бела IV, као и његови претходници, уредно уносио и наслов *rex Serviae*,⁷⁷ али то није разлог за Радослављево ступање у вазални однос. С друге стране, постоје претпоставке да је негде у то време 1253/1254. дошло до „погодбе”, односно успостављања неке врсте вазалства између краља Беле IV и српског краља Уроша.⁷⁸ С. Станојевић сматра да је Урош услед таквих околности „приклонио главу, бар пред најјачим и најопаснијим непријатељем”, а то је Угарска, мада немамо непосредне доказе о томе да је краљ Урош у *шом њериоду* постао вазал угарског краља.⁷⁹ У сваком случају, Радослав се приклонио новом сизерену и тиме прекршио вазалне обавезе према српском краљу Урошу, односно починио је издају.

Даље се заклиње Радослав, „од данашњег дана напред, са мојом силом и с мојим људима да будем држан чинити рат краљу Урошу и његовим људима, док ваш град Дубровник у рату буде са краљем Урошем и с његовим људима”.

⁷⁴ Дубровчани су се обавезали да неће пружати уточиште краљу Урошу и да ће градове у Приморју предати свом савезнику цару Михаилу Асену, те су једни другима гарантовали личну и имовинску безбедност и слободу трговине у Дубровнику, односно у Бугарској. Посебно је занимљива за спор дубровачке и барске цркве одредба која се тиче приморских градова, наиме уколико их Михаило заузме, дубровачкој цркви ће се признати духовна власт над њима, Зборник, 199–203; *Коматинова*, Црква и држава, 323–333.

⁷⁵ Заклетва Дубровачке општине жупану Радославу није, нажалост, сачувана у оригиналу већ само у препису, а из њега се види да се Општина и дванаест дубровачких властелина заклињу хумском жупану на мир и пријатељство, уз шта се гарантују трговачке повластице и праведно суђење, Зборник, 205–206.

⁷⁶ Зборник, 207–209.

⁷⁷ *Fejér*, *Codex diplomaticus Hungariae*, IV/1, 21, 131, 194, 246, 252, 275, 308, 401; IV/2, 11, 31, 59, 95, 171, 235, 287–288, 429, 449, 485; IV/3, 9, 33, 100; IV/3, 183; V/1, 309; V/2, 248; VII/1, 260, 343, 354; *Коматинова*, *Rex Serviae*, 56.

⁷⁸ *Станојевић*, *Догађаји*, 194–195.

⁷⁹ *Станојевић*, *Догађаји*, 195; *Коматинова*, *Rex Serviae*, 57.

Такође, Радослав се обавезује да ће држати заклетву и мир „с великим господином Михаилом бугарским царем и са његовим људима” докле год буду уз Дубровник, те да никада неће нападати Дубровник ни околину с непријатељима града.⁸⁰ Дакле, жупан Радослав на самом почетку исправе истиче да српски краљ није више његов сизерен, а затим потврђује савез са Дубровчанима и бугарским царем Михаилом уперен против краља Уроша. На крају заклетве Дубровчанима се гарантује лична и имовинска безбедност, као и слобода трговине, а сви спорови између Кнежевства Хумског и Општине решаваће се по „старом закону”. На поштовање одредби уговора се поред жупана Радослава обавезала и хумска властела.⁸¹ Истог дана, 22. маја 1254. и Дубровчани се заклињу хумском жупану Радославу и гарантују да ће поштовати мир и пријатељство, слободу трговине и праведно решавање спорова „по старом закону” са Хумском кнежевином, осим у случају да је тиме на било који начин нанета повреда права њиховог сизерена млетачког дужда, односно њиховог савезника бугарског цара Михаила.⁸² Дакле, Дубровчани веома воде рачуна да не наруше на било који начин вазални однос са својим тадашњим сизереном Млетачком републиком или са Бугарском, тадашњим савезником, за разлику од жупана Радослава, који у својој заклетви, како смо видели, одмах истиче чији је „клетвеник”, те се тек након тога прикључује дубровачко-бугарском савезу.

Да је издаја краља и ступање у савез уперен против њега била у најмању руку Радослављева лоша процена политичких околности, сведочи чињеница да су Дубровчани и српски краљ већ 23. августа 1254. обновили трговачке повластице и разрешили спорна питања на обострану корист.⁸³ Све то, дакле, иде у прилог томе да се Радослав прикључио савезу у неповољном тренутку – Бугари су се вероватно до тада већ повукли, а дубровачко-барски спор добијао је свој епилог на штету Дубровчана, те су они брже-боље обновили добре обичаје са српским краљевством.

Међутим, чини се да су погрешне одлуке скупо коштале хумског жупана Радослава. Њему се губи траг у изворима, што може да укаже на то да га је краљ сурово казнио. Хумска кнежевина је дошла под непосредну власт српског краља. Штавише, краљ Урош, чини се, већ у свој заклетви кнезу Андреји Злату и Дубровачкој општини истиче да је непосредан господар свих српских земаља,

⁸⁰ „[И па] с[ъ] моимъ люди кои имамъ, и съ кои имамъ имети, вѣдѣ держанъ ѿ клетвѣѣ, и ѿ миръ съ великомъ г(оспо)д(и)номъ Михаиломъ ц(а)рѣ вѣлгарскимъ и съ своимъ людемъ како стоишь ниль градъ дѣровъчъки доколе ц(а)рѣ стои ѿ клетвѣѣ и ѿ миръ съ градъ дѣровъчъки. И ако па чѣю нѣкоже зло на ваши кѣпъци или на вашъ градъ да ви удѣ томъ вѣскорѣ дамъ веденк. Я ни па самъ жѣпанъ Радославъ, ни мои люди да не придѣмо на вашъ градъ дѣровъчъки, ни на ваше пределехъ съ ваше врагѣ ѿ никере врем(е)не...”, Зборник, 208–209.

⁸¹ Зборник, 209.

⁸² Зборник, 205–206.

⁸³ Зборник, 211–214, 217–218.

те наводи не случајно у интитулацији своју пуну титулатуру „краљ све Српске земље и Поморске”, док га Дубровчани у својој исправи издатој истог дана, једноставно називају „господин краљ Урош”.⁸⁴

Нема сумње да је српски краљ Хумску земљу ставио под своју непосредну власт, а у прилог томе да је оштро казнио Радослављево издају сведочи и историја хумске епископије. Наиме, краљ Урош I је издао хумском епархијском властелинству тзв. Стонску повељу 1243–1252, а затим и тзв. Лимску повељу 1253–1263. Стонска повеља је издата да би се потврдила раније издата повеља Стефана Првовенчаног и Саве, а Лимска, како у њеном уводу стоји, да би се потврдила даривања хумског кнеза Мирослава, јер су Бугари однели његову христовуљу приликом напада 1253. или 1254. године. Међутим, у Лимској повељи се поред поседа лимског властелинства односно лимског Манастира Св. Петра и Павла набрајају и поседи целог властелинства хумске епархије и у Рашкој и у Хуму.⁸⁵ У историографији је стога с правом постављено питање како је могуће да краљ Урош располаже туђим ктиторским правом, у овом случају Мирослављевих потомака.⁸⁶ Српски краљ је могао располагати туђим властелинством само у два случаја: добровољног даривања или замене властелинства од стране ктитора и његових наследника или у случају издаје према владару.⁸⁷ Иначе, то је прва повеља за коју се бележи да је издата на сабору, што указује да се решавало и неко „важно питање”.⁸⁸ Дакле, краљ Урош је одузео сву имовину, као и ктиторско право над *лимским властелинством*, жупану Радославу након чина издаје.⁸⁹ За разлику од *Сјонске повеље*, у којој се потписује као краљ „Српских земаља и Поморских и Захумља”, у *Лимској* у потпису стоји да је самодржац

⁸⁴ Зборник, 211–214, 217–218. У потпису стоји „краљ све Рашке земље и Поморске”, *Бубало*, Територијална компонента, истиче да за време краља Уроша ишчезава *Рашка земаља* као део дводелне територијалне компоненте српске краљевске титулатуре, те да се од Урошевог времена устаљује дводелна варијанта „све Српске и Поморске земље” као територијална компонента краљевске титуле српских владара.

⁸⁵ А. Соловјев је упоређивањем поседа Лимске и Стонске повеље закључио да се ради о готово идентичним поседима, *Solovjev, Svetočanstva pravoslavnih izvora*, 73–75. Да се приметити и да се извесне разлике у поседима у две повеље највише проналазе када се анализирају поседи на Лиму, затим мање разлике у поседима у Хуму и Брскову, док су поседи који се наводе у Хвосну идентични у обе повеље. О времену издавања *Сјонске* и *Лимске* повеље, односно да је *Сјонска* издата пре *Лимске*, Зборник, 195–198, 225–231 са литературом. Аргументе у прилог тези да је *Сјонска* повеља заправо млађа од *Лимске*, *Томовић*, Из историје средњег Полимља од VII до XVII века, 28–40.

⁸⁶ *Ђоровић*, Питања о хронологији, 30; *Љубинковић*, Хумско епархиско властелинство, 99.

⁸⁷ *Марковић*, Ктитори, њихове дужности и права, 100–125; *Троицки*, Ктиторско право, 103–104, 130; *Љубинковић*, Хумско епархиско властелинство, 99. Нису сачувани документи у којима се наводи лоше управљање ктиторијом као разлог за њено одузимање, *Ивановић*, „Забрављени” ктитори, 47–72.

⁸⁸ *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 479–483, доноси примере заседања сабора на којима су доношена и важна акта.

⁸⁹ *Љубинковић*, Хумско епархиско властелинство, 100, с правом је поставио питање шта је са ктиторским правом Андрејевог другог сина Богдана, који није починио издају и који је остао веран краљу Урошу, те је понудио два решења: прво, да је Андреј могао ктиторско право за лимско властелинство пренети на само једног члана породице и друго, да је велики кнез Андреј располагао

„свих Српских земаља и Поморских”, чиме јасно показује да је Хум интегрални део њему потчињених Поморских земаља.⁹⁰ Посебно је питање да ли је краљ Урош том приликом и након тог чина и седиште хумске епископије преместио из Стона у Цркву Св. Петра и Павла на Лиму.⁹¹ Радослав је за неверу кажњен најстрожом казном, исто као и неколико деценија раније Ђорђе. За разлику од Ђорђа, за кога знамо да је остао у животу након учињене *невере*, за Радослава се то на основу сачуваних извора не може рећи.

* * *

Краљ Урош је, следећи пример свог оца Стефана, решио да поморске територије стави под непосреднију владавину, а на такво поступање је код оба владара несумњиво утицала чињеница да се међу бочним гранама породице Немањића јављала нелојалност краљу и невера. Последице које су Ђорђе и Радослав претрпели због учињене невере биле су јасни примери свима који се на тај корак одлуче. Такве казне за издају су биле неопходне, јер су последице које је такав однос бочних грана могао да нанесе владару односно држави биле заправо несагледиве. Ипак, без обзира на оштре казне, издаја ће остати један од најчесталијих престапа током средњег века и омиљених мотива у књижевности. Однос средњовековног друштва према издаји и издајницима се најсликовитије може видети у *Божансјивеној комедији*, у којој Данте сразмерно одређује однос између казне и греха, а он је све већи уколико се дубље силази у пакао, у коме је последњи, девети круг, намењен издајницима. С друге стране, однос владара из дома Немањића према издаји и издајницима пред крај српског царства бивао је све повољнији у корист властеле, те је *милосји* коју је владар природно ради верне службе морао да указује властели довела до тога да владари нису могли адекватно казнити властелу за *неверу*. Самосталност коју је властела све више уживала и стицала довела је и до слома српског царства.⁹²

са два ктиторска права, Црквом Светог Петра и Павла на Лиму и Богородичином црквом у Стону, те да је међу децом и поделио ктиторско право над једном, односно другом црквом, при чему је Богдан добио право над Црквом Св. Богородице, а Радослав над Црквом Св. Петра и Павла. Међутим, како смо указали, Богданов последњи помен у изворима је из 1247–1249. године, те сматрамо да у време Радослављеве издаје он и није више био у животу, уп. нап. 68 и 69.

С тим у вези није на одмет споменути и повељу цара Душана из 1346/1347. о оснивању злетовске епископије, са седиштем у Манастиру Лесново, чији је ктитор био деспот Јован Оливер. Душан у поменутој хрисовуљи, у жељи да заштити поседе тј. имовину новоосноване епископије, назначава да ће деспот или његова деца у случају престапа бити кажњени, док ће поседи остати епископији, *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 459.

⁹⁰ Иста разлика се види у интитулацији две поменуте повеље, Зборник, 196, 198, 227–231. *Бубало*, Територијална компонента, 276, наслуђује супротно, тј. да је тзв. Стонска повеља настала непосредно након сукоба са Радославом, те отуда истицање Хума. Сматрамо да је *Сјонска* повеља настала скоро деценију раније, а да је управо тзв. *Лимска* настала непосредно након сукоба 1254. године, те да је Хум, коме се до тада признавала посебност, тада дошао под непосредну краљевску власт.

⁹¹ О премештају седишта хумске епископије, *Комаџина*, Црква и држава, 298–300.

⁹² *Ивановић*, Краљевство и друштвена елита, 456.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Carile A.*, Partitio terrarum imperii Romaniae, Studi Veneziani 7 (1965) 125–305.
- Chronica Ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Ioannis Gundulae (1451–1484), ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV, ed. *T. Smičiklas*, Zagrabiae 1906.
- Fejér G.*, Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II, IV/1, Budae 1829.
- Trogirski spomenici 2/1*, ur. *M. Barada*, Zagreb 1951.
- Византијски извори за историју народа Југославије II, ур. *Г. Остројорски*, Београд 1959 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, ur. *G. Ostrogorski*, Beograd 1959].
- Даничић Ђ.*, Рјечник из књижевних старина српских I, Београд 1863 [*Daničić Đ.*, Rječnik iz književnih starina srpskih I, Beograd 1863].
- Доментијан, Живот Св. Симеуна и Св. Саве, изд. *Ђ. Даничић*, Београд 1865 [Domentijan, Život Sv. Simeuna i Sv. Save, izd. *Đ. Daničić*, Beograd 1865].
- Доментијан, Житије Св. Саве, прир. *Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић*, Београд 2000 [Domentijan, Žitije Sv. Save, prir. *Lj. Juhas–Georgievska, T. Jovanović*, Beograd 2000].
- Душанов законик, прир. *Ђ. Бубало*, Београд 2010 [Dušanov zakonik, prir. *Đ. Bubalo*, Beograd 2010].
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, I (1186–1321), прир. *В. Мошин, С. Ђурковић, Д. Синдик*, Београд 2011 [Zbornik srednjovekovnih ćiriličkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, I (81186–1321), prir. *V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik*, Beograd 2011].
- Марковић Б.*, Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација, Београд 2007 [*Marković B.*, Justinijanov zakon. Srednjovekovna vizantijsko-srpska pravna kompilacija, Beograd 2007].
- Матија Властар Синтагма, прев. *Т. Субојић–Голубовић*, ур. *К. Чавошки*, Београд 2013 [Matija Vlastar Sintagma, prev. *T. Subotin–Golubović*, ur. *K. Čavoški*, Beograd 2013].
- Михаљчић Р.*, Закони у старим српским исправама, Београд 2006 [*Mihaljčić R.*, Zakoni u starim srpskim ispravama, Beograd 2006].
- Писци средњовековног латинитета, прир. *Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње* 1996 [Pisci srednjovekovnog latiniteta, prir. *D. Sindik, G. Tomović, Cetinje* 1996].
- Порчић Н., Исаиловић Н.*, Документи средњовековних владара Србије и Босне у венецијанским збиркама, Београд 2019 [*Porčić N., Isailović N.*, Dokumenti srednjovekovnih vladara Srbije i Bosne u venecijanskim zbirkama, Beograd 2019].
- Равић И.*, Две повеље хумског кнеза Андреја Дубровчанима, ССА 12 (2013) 9–19 [*Ravić I.*, Dve povelje humskog kneza Andreja Dubrovčanima, SSA 12 (2013) 9–19].
- Свети Сава, Сабрана дела, прир. *Т. Јовановић*, Београд 1998 [Sveti Sava, Sabrana dela, prir. *T. Jovanović*, Beograd 1998].
- Соловјев А.*, Непознат уговор Дубровника с арбанаским владаром из почетка XIII века, Архив за правне и друштвене науке 27 (1933) 292–298 [*Solovjev A.*, Nepoznat ugovor s arbanaskim vladarom iz početka XIII veka, Arhiv za pravne i društvene nauke 27 (1933) 292–298].
- Соловјев А.*, Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века), Београд 1926 [*Solovjev A.*, Odabrani spomenici srpskog prava (od XII do kraja XV veka), Beograd 1926].
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас–Георгиевска, Т. Јовановић*, Београд 1999 [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, prir. *Lj. Juhas–Georgievska, T. Jovanović*, Beograd 1999].
- Субојић Г.* и др., Натписи историјске садржине у зидном сликарству (XII–XIII век), I, ур. *Љ. Максимовић*, Београд 2015 [*Subotić G.*, i dr, Natpisi istorijske sadržine u zidnom slikarstvu (XII–XIII vek) I, ur. *Lj. Maksimović*, Beograd 2015].

- Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum, edd. *O. Perić, D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney*, Budapest – New York 2006.
- Теодосије Хиландарац, Живот Светога Саве, изд. *Ђ. Даничић*, прир. *Ђ. Трифуновић*, Београд 1973 [Teodosije Hilandarac, Život Svetoga Save, izd. *Đ. Daničić*, prir. *Đ. Trifunović*, Beograd 1973].
- Хиландарска оснивачка повеља, прир. *Ђ. Трифуновић, В. Бјелојрић, И. Брајовић*, Осам векова Студенице, ур. епископ *жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић*, Београд 1986, 49–60 [Hilandarska osnivačka povelja, prir. *Đ. Trifunović, V. Bjelogrić, I. Brajović*, Osam vekova Studenice, ur. episkop *Stefan, A. Jevtić, D. Kašić*, Beograd 1986, 49–60].
- Этимологический словарь славянских языков, X, прир. *О. Н. Трубачев* и др., Москва 1983 [Etimološki slovar slavjanskih jezikov, X, prir. *O. N. Trubačev* i dr., Moskva 1983].

Литература – Secondary works

- Althoff G.*, (Royal) Favor. A Central concept in Early medieval Hierarchical Relations, Ordering Medieval Society. Perspectives on Intellectual and Practical Modes of Shaping Social Relations, ed. *B. Jussen*, Philadelphia 2000.
- Ančić M.*, Na rubu Zapada (Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne), Zagreb 2001.
- Barron W. R. J.*, The penalties for treason in the medieval life and literature, *Journal for Medieval History* 7 (1981) 187–202.
- Bellamy J. G.*, The law of treason in the England in the later middle ages, Cambridge 1970.
- Bloch M.*, Feudalno društvo, Zagreb 2001.
- Érszegi G., Solymosi L.*, Az Árpádok királysága, 1000–1301, Akadémiai Kiadó, 1981.
- Laing G.*, Bound by Words: Oath taking and Oath breaking in Medieval Iceland and Anglo-Saxon England, Western Michigan University 2014.
- Solovjev A.*, Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, *Godišnjak* 5 (1953) 1–103.
- Анђионових М.*, Повеља краља Радослава и манастир Св. Михаила на Превлаци, Краљ Владислав и Србија XIII века, ур. *Т. Живковић*, Београд 2003, 107–114 [Antonović M., Povelja Radoslava i manastir Sv. Mihaila na Prvelaci, Kralj Vladislav i Srbija XIII veka, ur. *T. Živković*, Beograd 2003, 107–114].
- Блајојевић М.*, Закон светога Симеона и светога Саве, Сава Немањић–Свети Сава: Историја и предање, ур. *В. Ђурић*, Београд 129–166 [Blagojević M., Zakon svetoga Simeona i svetoga Save, Sava Nemanjić– Sveti Sava Istorija i predanje, ur. *V. Đurić*, Beograd 1979, 129–166].
- Бубало Ђ.*, Време Душановог законика, *Slovene* (2015/2) 119–146 [Bubalo Đ., Vreme Dušanovog zakonika, , Slovene (2015/2) 119–146].
- Бубало Ђ.*, Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари?, *ЗРВИ* 46 (2009) 201–229 [Bubalo Đ., Da li su kralj Stefan Prvovenčani i Radoslav bili savladari?, *ZRVI* 46 (2009) 201–229].
- Бубало Ђ.*, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу Хиландару?, *ССА* 9 (2010) 233–241 [Bubalo Đ. Kada je veliki župan Stefan nemanjić izdao povelju manastiru Hilandar?, *SSA* 9 (2010) 233–241].
- Бубало Ђ.*, Територијална компонента краљевске титуле Немањића, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. *С. Пиривајрић, Љ. Максимовић*, Београд 2019, 245–290 [Bubalo Đ., Teritorijalna komponenta kraljevske titule Nemanjića, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, ur. *S. Privratić, Lj. Maksimović*, Beograd 2019, 245–290].
- Бубало Ђ.*, Титуле Вукана Немањића и традиција дукљанског краљевства, Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија, ур. *Б. Тођић*, Беране–Београд 2011, 79–92 [Bubalo Đ., Titule Vukana Nemanjića i tradicija dukljanskog kraljevstva, Đurđevi Stupovi i Budimljanska eparhija, ur. *B. Todić*, Berane–Beograd 2011, 79–92].

- Динић М.*, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета 3 (1955) 69–94 [*Dinić M.*, Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića, Zbrornik Filozofskog fakulteta 3 (1955) 69–94].
- Живојиновић М.*, Велики жупан Стефан Немањић – метох у Хвосну, Стефан Првовенчани и његово доба, Београд 2020, 83–98 [*Živojinović M.*, Veliki župan Stefan Nemanjić– metoh u Hvosnu, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, Beograd 2020, 83–98].
- Живојиновић М.*, Историја Хиландара I (од оснивања манастира 1198. до 1335. г.) Београд 1998 [*Živojinović M.*, Istorija Hilandara I (od osnivanja manastira 1198. do 1335. g) Beograd 1998].
- Зарковић Б.*, Хотачка метохија, Београд 2002 [*Zarković B.*, Hotačka metohija, Beograd 2002].
- Ивановић М.*, „Заборањени” ктитори у средњовековној Србији, Иницијал 6 (2018) 47–72 [*Ivanović M.*, „Zaboravljeni ktitori u srednjovekovnoj Srbiji, Inicijal 6 (2018) 47–72].
- Ивановић М.*, Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. С. *Пиривајрић, Љ. Максимовић*, Београд 2019, 451–502 [*Ivanović M.*, Kraljevstvo i društvena elita u zemljama Nemanjića, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, ur. S. *Privatirić, Lj. Maksimović*, Beograd 2019, 451–502].
- Историја српског народа, I, ур. С. *Ђурковић*, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda, ur. S. *Ćirković*, Beograd 1981].
- Историја Црне Горе II/1, Титоград 1970 [Istroja Crne Gore II/1, Titograd 1970].
- Ковачевић Љ.*, Запон хумског кнеза Петра, Старинар 1 (1884) 110–118 [*Kovačević Lj.*, Zapon humskog kneza Petra Starinar 1 (1884) 110–118].
- Комајина И.*, Rex Serviae у угарској краљевској титули од 1202. до 1402. године, Ниш и Византија 16 (2018) 51–66 [*Komatina I.*, Rex Serviae u ugarskoj kraljevskoj tituli od 1202. do 1402. godine, Niš i Vizantija 16 (2018) 51–66].
- Комајина И.*, Велико краљевство од прва: Крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства”, ИЧ 65 (2016) 15–34 [*Komatina I.*, Veliko kraljevstvo od prva: krunisanje Stefana Nemanjića i „tradicija Dukljanskog kraljevstva”, ИЧ 65 (2016) 15–34].
- Комајина И.*, И обнови своју дедовину и боље је утврди: Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности, Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд 2020, 37–61 [*Komatina I.*, I obnovi svoju dedovinu i bolje је utvrdi – Stefan Nemanja i Stefan Prvovenčani i uobličavanje srpske državnosti, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, ur. I. *Komatina*, Beograd 2020, 37–61].
- Комајина И.*, Историјска подлога чуда Светог Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног, ЗРВИ 52 (2015) 111–134 [*Komatina I.*, Istorijaska podloga čuda Svetog Simeona u Žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog, ZRVI 52 (2015) 111–134].
- Комајина И.*, Папска политичка теорија и практична политика: краљевство код Јужних Словена до краја XII века, Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића, ур. Љ. *Максимовић, С. Пиривајрић*, Београд 2019, 31–50 [*Komatina I.*, Papska politička teorija i praktična politika: kraljevstvo kod Južnih Slovena do kraja XII veka, Kraljevstvo i arhiepiskopija u srpskim i pomorskim zemljama Nemanjića, ur. S. *Privatirić, Lj. Maksimović*, Beograd 2019, 31–50].
- Комајина И.*, Црква и држава у српским земљама од XI до XIII, Београд 2016 [*Komatina I.*, Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka, Beograd 2016].
- Комајина П.*, „А од Арбанаса Пилот”. Почети политичке историје Албанаца, Стефан Немања – Преподобни Симеон Мироточиви, Зборник радова, ур. М. *Рађујко*, Београд– Беране 2016, 259–267 [*Komatina P.*, „A od Arbanasa Pilot”. Počeci političke istorije Albanaca, Stefan Nemanja – Prepodobni Simeon Mirotočivi, Zbornik radova, ur. M. *Radujko*, Beograd – Berane 2016, 259–267].
- Комајина П.*, Област Вагенигија и епископија Св. Климента, ЗРВИ 53 (2016) 83–100 [*Komatina P.*, Oblast Vagenitiija i episkopija Sv. Klimenta, ZRVI 53 (2016) 83–100].
- Кос М.*, Дубровачко-српски уговори до средине XIII века, Београд 1927 [*Kos M.*, Dubrovačko-srpski ugovori do sredine XIII veka, Beograd 1927].
- Лексикон српског средњег века, прир. Р. *Михаљчић, С. Ђурковић*, Београд 1997 [Leksikon srpskog srednjeg veka, priir. R. *Mihaljević, S. Ćirković*, Beograd 1997].

- Љубинковић Р.*, Хумско епархиско властелинство и црква светог Петра у Бијелом Пољу, Старинар н.с. 9–10 (1959) 97–124 [*Ljubinković R.*, Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva svetog Petra u Bijelom Polju, Starinar n.s. 9–10 (1959) 97–124].
- Максимовић Љ.*, О години преноса Немањиних моштију у Србију, ЗРВИ 24–25 (1986) 437–444 [*Maksimović Lj.*, O godini prenosa Nemanjinih moštiju u Srbiju, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24–25 (1986) 437–444].
- Маринковић Р.*, Историја настанка Живота господина Симеона од светог Саве, Сава Немањић–Свети Сава. Историја и предање, ур. В. Ђурић, Београд 1979, 201–213 [*Marinković R.*, Istorija nastanka Života gospodina Simeona od svetoga Save, Sava Nemanjić–Sveti Sava. Istorija i predanje, ur. V. Đurić, Beograd 1979].
- Марковић В.*, Ктитори, њихове дужности и права, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 5 (1925) 100–125 [*Marković V.*, Ktitori, njihove dužnosti i prava, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 5 (1925) 100–125].
- Миљковић Б.*, Житија Светог Саве као извори за историју средњовековне уметности, Београд 2008 [*Miljković B.*, Žitija Svetog Save kao izvori za istoriju srednjovekovne umetnosti, Beograd 2008].
- Мишић С.*, Хумска земља у средњем веку, Београд 1996 [*Mišić S.*, Humska zemlja u srednjem веку, Beograd 1996].
- Пиривајрић С.*, Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање, ЗРВИ 53 (2016) 161–178 [*Pirivatrić S.*, Grčki car Aleksije u prvim žitijima Svetog Simeona Nemanje, ZRVI 53 (2016) 161–178].
- Појовић Д.*, Гроб светог Симеона у Студеници, Осам векова Студенице, ур. ејпископ Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 155–166 [*Popović D.*, Grob svetog Simeona u Studenici, Osam vekova Studenice, ur. episkop Stefan, A. Jevtić, D. Kašić, Beograd 1986, 155–166].
- Порчић Н.*, Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака, Споменаца др Тибора Живковића, Београд 2016, 203–220 [*Porčić N.*, Prilog istoriografskim portretima humskog kneza Miroslava i njegovih potomaka, Spomenica dr Tibora Živkovića, Beograd 2016, 203–220].
- Станојевић С.*, Догађаји из 1253. и 1254. године, Глас СКА 164 (1935) 191–198 [*Stanojević S.*, Događaji iz 1253. i 1254. godine, GLAS SKA 164 (1935) 191–198].
- Станојевић С.*, Студије о српској дипломатици, I, Београд 1928 [*Stanojević S.*, Studije o srpskoj diplomatiji, I, Beograd 1928].
- Станојевић С.*, Хронологија борбе између Стевана и Вукана, Глас СКА 153 (1933) 93–101 [*Stanojević S.*, Hronologija borbe između Stevana i Vukana, Glas SKA 153 (1933) 93–101].
- Томовић Г.*, Из историје средњег Полимља од VII до XVII века, Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006, Београд 2006, 23–57 [*Tomović G.*, Iz istorije srednjeg Polimlja od VII do XVII века, Manastir Svetog Nikole u Podvrhu 1606–2006, Beograd 2016, 23–57].
- Трифуновић Ђ.*, О настанку списка светог Саве у светлости неких агиолошких појединости, Богословље 31/1 (1987) 65–70 [*Trifunović Đ.*, O nastanku spisa svetoga Save u svetlosti nekih agioloških pojediniosti, Bogoslovlje 31/1 (1987) 65–70].
- Тројицки С.*, Ктиторско право у Византији и Немањићкој Србији, Глас СКА 168 (1935) 79–133 [*Troicki S.*, Ktitorsko pravo u Vizantiji i Nemanjičkoj Srbiji, Glas SKA 168 (1935) 79–133].
- Ђирковић С.*, Студеничка повеља и студеничко властелинство, ЗФФБ 12–1 (1974) 311–319 [*Čirković S.*, Studenička povelja i studeničko vlastelinstvo ZFFB 12–1 (1974) 311–319].
- Ђирковић С.*, Хиландарски метох у Зети, Хиландарски зборник 10 (1998) 145–152 [*Čirković S.*, Hilandarski metoh u Zeti, Hilandarski zbornik 10 (1998) 145–152].
- Ђоровић В.*, Питања о хронологији у делима Светог Саве, Годишњица Николе Чупића 49 (1940) 1–68 [*Čorović V.*, Pitanja o hronologiji u delima Svetog Save, Godišnjica Nikole Čupića 49 (1940) 1–68].
- Ђук Р.*, Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд 1986 [*Čuk R.*, Srbija i Venecija u XIII i XIV веку, Beograd 1986].

- Шакоџа М., Новооткривени натпис из Студенице, Саопштења 8 (1969) 87–91 [Šakota M., Novootkriveni natpis iz Studenice, Saopštenja 8 (1969) 87–91].
- Шаркић С., Утицај византијског права на средњовековно српско право, Slověne (2015/2) 106–118 [Šarkić S., Uticaj vizantijskog prava na srednjovekovno srpsko pravo, Slověne (2015/2) 106–118].
- Шпагијећ И., Алгоритија раја код Светог Саве и Стефана Првовенчаног, Періболос, I, Београд 2015, 113–126 [Špađijer I., Alegorija raja kod Svetog Save i Stefana Prvovenčanog, Peribolos I, Beograd 2015, 113–126].

Ivana Komatina

The Institute of History, Belgrade

ivana.komatina@iib.ac.rs

SOME EXAMPLES OF TREASON IN THE 13TH-CENTURY SERBIA

Medieval society is based on the relations of rulers and vassals in respect to the land and the peasantry subordinated to them. Fealty was secured through a pledge of allegiance (oath), thus creating an extensive network of individuals who were connected to it. The oath or pledge of fealty undoubtedly represented an important concept on which the medieval society rested, and precisely because of that, its violation and non-fulfillment, or the betrayal of the given word, were considered the greatest offense, and especially the betrayal of the ruler, the ruler's inviolability, i.e., the treason of the state. In Serbian medieval sources, the oath is most often marked with the expression of faith – *їрава вера* (true faith), *добра вера* (good faith), while *невера* (infidelity) is equivalent to treason. The Serbian medieval written law does not record provisions concerning treason and the punishment it entailed up to the 14th century, which does not mean that there was no such offense. On the contrary, it seems that the very fact that it was not written down for a long time testifies that the social stratum bound by the oath to its suzerain knew exactly what would happen if the given oath were to be violated. Based on the preserved sources, the paper identifies some examples of treason in Serbia in the 13th century and describes the possible punishments that this crime would have entailed.

In Serbian medieval hagiographies, primarily in the works of Stefan the First-Crowned, Domentijan and Teodosije, we encounter a description of the conflict between the grand župan Stefan, the heir to the Serbian throne, and his elder brother Vukan. However, despite the fact that Vukan violated the oath of allegiance and fought against Stefan, based on the preserved sources, it seems that he did not suffer a heavier punishment but was probably shown *милосїи* (mercy). In the hagiographies, the emphasis is on reconciling the quarreling brothers with the help of the relics of their father St. Symeon, which were translated from Hilandar to Studenica for that reason. However, it seems that this was not the case with Vukan's successor in Dioclea, king George. On July 3, 1208, he pledged an oath of allegiance to the Venetian doge Pietro Ziani, for which reason his uncle, grand župan Stefan, took Dioclea away from him and finally removed from power the cadet branch of Nemanja's heirs. He

also took away all of George's property, some of which he then donated to the Hilandar Monastery. Based on the time of George's transgression and the analysis of other similar instances, the paper concludes that Stefan's Hilandar Charter was issued on September 29, 1209, at the earliest. However, Stefan's centralization of power seems to have been gradual. In the Principality of Hum, the descendants of grand prince Miroslav, the brother of Stefan Nemanja, were loyal to the Serbian grand župan and later king Stefan. However, already during the reign of king Stefan Uroš I, a violation of the oath to the mentioned king was recorded by the descendants of Miroslav. Namely, the župan of Hum, Radoslav, in a document dated May 22, 1254, points out that he is a „faithful liegeman“ of the Hungarian king, meaning that the Serbian king Uroš I was no longer his suzerain, and then confirms the alliance with the Republic of Ragusa and the Bulgarian emperor Michael Asen against king Uroš I. The Serbian king punished Radoslav most severely for this treason. He put the land of Hum under his direct rule, and the question is whether Radoslav remained alive since there is no trace of him in the subsequent sources. The history of the Bishopric of Hum also testifies that Radoslav was severely punished for his betrayal by the same king.

ПРЕДРАГ КОМАТИНА

Византолошки институт САНУ, Београд
predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

О ПРВОМ БРАКУ КРАЉА МИЛУТИНА

У раду се разматра питање првог брака српског краља Стефана Уроша II (Милутина), који помиње византијски писац Георгије Пахимер, с циљем да се поткрепи постојећа теза да је у питању брак са српском властелинком по имену Јелена, који је склопљен током седамдесетих година XIII века, али разведен убрзо по Милутиновом ступању на српски престо 1282. године. Пружа се, такође, и осврт на природу и карактер тог брака и могуће разлоге због којих је био разведен и проглашен неважећим.

Кључне речи: Стефан Урош II (Милутин), Андроник II Палеолог, Георгије Пахимер, краљевски брак, морганатски брак

The paper deals with the problem of the first marriage of the Serbian king Stephen Uroš II (Milutin), mentioned by the Byzantine author George Pachymeres, with the aim to reinforce the existing thesis that it was a marriage with a Serbian noble Helen, concluded in the 1270-ies, but divorced soon after he came to the Serbian throne in 1282. It also provides an overview of the nature and character of that marriage and the possible reasons why it was dissolved and declared invalid.

Keywords: Stephen Uroš II (Milutin), Andronicus II Palaeologus, George Pachymeres, Royal marriage, morganatic marriage

Преговори који су довели до склапања знаменитог српско-византијског уговора из 1299. године, утврђеног браком између српског краља Стефана Уроша II (1282–1321) и Симониде, кћери ромејског цара Андроника II Палеолога (1282–1328), били су отежани због сложених брачних прилика српског краља, који би новим браком свакако прекорачио дозвољена три.¹ Према савременику

¹ Cf. Marriage, ODB II, 1304–1305 (*J. Herrin, A. Kazhdan*).

и добром познаваоцу прилика Георгију Пахимеру, краљ Стефан Урош II (Милутин) имао је најпре једну жену о чијем пореклу аутор не каже ништа одређено, а коју је краљ „замрзео без икаквог разумног разлога“, те се оженио кћерком тесалског господара севастократора Јована (1268–1289). Док му је прва жена још била жива, он се развео и од Тесалке и оженио кћерком тадашњег бугарског цара Георгија Тертера I (1280–1292). Прва жена је све наредне оптуживала као незаконите, а умрла је за време Милутиновог брака са Тертеровом кћерком, нешто пре отпочињања српско-византијских преговора 1297/1298. године.² Византијски цар Андроник II Палеолог, суочен са тешким преговорима са српским краљем, видео је у тој околности могућност да се српски краљ поново ожени његовом сестром Евдокијом, како би предстојећи мировни споразум био додатно учвршћен „свадбом уз брачни уговор“,³ пошто би му следећа жена била тек друга по реду и стога неспорно законита.⁴ Схватање да је само прва жена, која је „без разлога и против своје воље отерана“, била законита Милутинова супруга, а да су све друге које су дошле после ње, а за њеног живота, биле незаконите, те да је законита само она која ће се удати за српског краља после смрти његове прве жене, било је званично схватање византијске стране, којим је цар Андроник оправдавао свој план онима који су му се противили, а пре свега самом цариградском патријарху Јовану XII Козми (1294–1303).⁵

Према нешто познијем Нићифору Григори, српском краљу би брак са царевом сестром био четврти по реду, после оног са кћерком тесалског господара, свастиком свог рођеног брата и сестром бугарског цара Светослава.⁶ Искизи двојице византијских аутора се, дакле, разликују у томе што Григора не зна за Милутинов први брак, док Пахимер, иако на другом месту показује да зна за

² Према Георгију Пахимеру, српски краљ „је имао кћер Тертерову, од сестре Асенове, узимајући је под сигурном вером за супругу. Имао је пре и другу, кћер западног севастократора Јована, а пре ње другу коју је замрзео без икаквог разумног разлога, па оставивши ову закониту сплео се са Јовановом кћери. А док је још законита била жива, отпустивши ову оцу, иако се ништа законито не зби поради развода од ње (тј. од оне прве), доведе Тертерову кћер и имао је њу као трећу, рачунајући од законите; а прва, будући жива, оптуживала је следеће као незаконите. Подбоде само стога цар варварина већ склоног уговору, пошто је чуо да му је прва умрла и да је отуда законита она која ће с њим живети после прве, јер се оне у међувремену као незаконите нису рачунале, да се, отпуштајући Тертерову (кћер), ожени убрзо (царевом) рођеном сестром Евдокијом,“ Pachymeres, III, 301; ВИИНЈ VI, 37–43, нап. 80–83 (*Љ. Максимовић*); Failler, *Pachymeriana novissima*, 239–240.

³ Pachymeres, III, 301, ВИИНЈ VI, 37, 43 (*Љ. Максимовић*).

⁴ Pachymeres, III, 301–303; ВИИНЈ VI, 40–45 (*Љ. Максимовић*).

⁵ Pachymeres, III, 301–303, IV, 307–309, 321–325; ВИИНЈ VI, 42, нап. 83, 44–46, 50–53, нап. 101–108, 57–60, нап. 124–125 (*Љ. Максимовић*).

⁶ „Прву жену што је била кћи архонта Влахије послао је родбини после неког времена проведеног у браку. Узео је затим свастикку свога рођеног брата којој је збацио монашку ризу коју је претходно обукла. Како се српска црква томе незаконитом браку много супротстављала, отерао је и њу после неког времена. Као трећу супругу узео је сестру бугарског владара Светослава. Ни са једном од те три жене није имао деце. Када се и ове последње заситио потражио је племенитију брачну везу,“ Gregoras, I, 203; ВИИНЈ VI, 168–169, нап. 37–40 (*С. Ђирковић*).

везу српског краља са свастиком свог брата, кћерком краља Угарске,⁷ ипак је не рачуна као један од његових бракова.⁸

Упркос овим донекле опречним исказима византијских писаца, у историографији су понуђена прихватљива решења питања хронологије бракова српског краља и околности под којима је до њих дошло. Прва жена краља Милутина је била Српкиња која се идентификује са Јеленом, насликаном уз њега на његовом првом краљевском портрету из 1282. године у Ђурђевим Ступовима и на једној икони из истог времена дарованој цркви Св. Николе у Барију,⁹ од које се убрзо после тога развео и оженио по имену непознатом кћерком тесалског господара севастократора Јована Анђела. Пошто се и од ње врло брзо растао, оженио се Јелисаветом, сестром Кателине, жене свог брата краља Стефана (Драгутина, 1276–1282), и тадашњег угарског краља Ладислава IV (1272–1290). Како је тај брак са становишта српске цркве, услед блиског сродства, био незаконит, није се одржао, па се краљ већ у лето 1284. изнова оженио Аном, кћерком тадашњег бугарског цара Георгија Тертера. Најзад, краљ је прихватио понуду цара Андроника да се у току мировних преговора 1299. ожени његовом сестром Евдокијом, али се, пошто је она то одбила, напослетку оженио царевом шестогодишњом кћерком Симонидом.¹⁰

Недавно се у науци појавило једно ново, битно другачије тумачење проблематике бракова краља Милутина. Према том тумачењу, његова прва брачна веза би била са Аном, кћерком ромејског цара Михаила VIII Палеолога (1259–1282), проистекла из преговора у науци различито датованих између 1269. и 1271, а вођених између његовог оца, краља Стефана Уроша I (1242–1276), и посланика ромејског цара, након чега би они остали „верени, уколико не и формално венчани“ све до око 1274. године. Као кључни аргумент за такво схватање се наводи чињеница да цар Михаило VIII у једној повељи из априла 1271. назива српског краља својим „пријатељем“ (συμπλένθερος).¹¹ При томе се постојање његове прве жене Српкиње у потпуности негира, док се хронологија његових бракова са тесалском и угарском принцезом ревидира без изношења

⁷ „...као и то што је Србин зграбио свастику свог брата Стефана, односно и самог цара, кћерку краља Угарске, која је по нужди боравила у српским крајевима и коју је блудно упознао у монашкој одећи.“ Pachymeres, IV, 307–309; ВИИИЈ VI, 50–51, нап. 103–106 (Љ. Максимовић).

⁸ Максимовић, Симонида Палеологина, 344–347; Failler, Pachymeriana novissima, 241–242.

⁹ Радојчић, Портрети, 27–29. Тодић, Српско сликарство, 33–36, доводи, ипак, у сумњу прихваћено читање имена „Јелена“ уз лик српске краљице на портрету у Ђурђевим Ступовима, допуштајући могућност да се ради о имену Јелисавета или Ана, како су се звале две касније Милутинове жене, те самим тим и датовање композиције помера у период 1283–1285.

¹⁰ Уп. Мошин, Балканската дипломатија, 91–198; ВИИИЈ VI, 37–48, посебно нап. 80–83 (Љ. Максимовић); Максимовић, Симонида Палеологина, 343–349; Failler, Pachymeriana novissima, 238–244. У науци, међутим, постоји и гледиште да се Милутин оженио Јелисаветом тек након брака са Аном, који је изгубио политички значај после свргавања њеног оца с бугарског престола 1292, Malamut, Reines, 491–500; Узелац, О српској принцези, 33–39, што је, према Капуо, Αράσα, 17–22, мало вероватно.

¹¹ Actes de Chilandar I, no. 8, 127.

аргументације.¹² Међутим, Георгије Пахимер, једини који доноси податке о тим догађајима, изричит је у тврдњи да су поменути преговори о браку између цареве кћерке и српског краљевића окончани без успеха, уз одбацивање свих претходно постигнутих договора.¹³ Изнети подаци се, стога, по нашем мишљењу, могу ускладити само на два начина – или је начелни договор о браку, због чега је царска принцеза и кренула са царевим посланицима у Србију, да би сачекала окончање преговора у Охриду, постигнут пре априла 1271, па развргнут убрзо после тога,¹⁴ или би се употреба појма *συμπένθερος* у царевој повељи могла схватити у ширем значењу афиналног сродства уопште и објаснити околношћу да су њихови синови Стефан (Драгутин) и Андроник били ожењени двома сестрама, кћеркама угарског краља Стефана V (1270–1272).¹⁵

Постојање Милутиновог првог, легалног брака са женом по имену Јелена, закљученог за владавине његовог оца краља Стефана Уроша I и раскинутог убрзо по његовом преузимању престола 1282. године, у сваком је случају неспорна историјска чињеница, о чему сведоче како Јеленино присуство на првом краљевском портрету њеног мужа у Ђурђевим Ступовима, тако и инсистирање цара Андроника II Палеолога на њеном положају једине истински законите жене српског краља пре брака са његовом кћерком 1299.¹⁶ Остаје, међутим, отворено питање зашто је тај брак недуго по Милутиновом преузимању краљевске круне био разведен, а та жена, према речима Георгија Пахимера, „без разлога и против своје воље отерана“, те зашто је њихов брак касније био сматран за неважећи. С тим питањем је нераскидиво повезано питање о „незаконитости“ потоњег српског краља Стефана Уроша III Дечанског (1321–1331), рођеног у том браку око 1275, на чему инсистира низ изворних података из првих деценија XIV века.¹⁷

¹² *Сџанковић*, Краљ Милутин, 32–50.

¹³ Pachymeres, II, 453–457; ВИНЈ VI, 22–30 (*Љ. Максимовић*).

¹⁴ *Динић*, Comes Constantinus, 1–2; *Malamut*, Reines, 491; *Pirivatrić*, History behind its picture, 13–14; *Бубало*, Српска земља, 195, 199–200.

¹⁵ Сматра се да је брак између старијег сина српског краља Стефана Уроша I и Кателине, кћерке Стефана V био је склопљен негде између 1268. и 1270. године, ИСН I, 352 (*С. Ђирковић*); ВИНЈ VI, 26, нап. 47 (*Љ. Максимовић*); *Ђирковић*, Земља Мачва, 5–6. Брак између царевог сина Андроника Палеолога и Ане, једне од млађих кћерки угарског краља, свечано је прослављен у Цариграду у току 1271/1272. године, након чега су обоје свечано крунисани царским крунама 8. новембра 1272, Pachymeres, II, 411–413. Међутим, тај брак је по свој прилици био уговорен раније, најкасније у првој половини 1271, пошто се у уговору између угарског краља и чешког краља Пшемисла Отокара II (1253–1278) од 2. јула 1271. године, истом оном у којем се помиње „Стефан, млађи краљ Србије“ као зет угарског краља, помиње и „Андроник, млађи цар Грка“, такође као његов зет („Andronicum, iuniorum imperatorem Graecorum, generum nostrum“), *Fejér*, Codex diplomaticus V/1, 126; *Failler*, Chronologie, 184–186.

¹⁶ ВИНЈ VI, 40, нап. 82; *Максимовић*, Симонида Палеологина, 347.

¹⁷ Уп. ВИНЈ VI, 40, нап. 82; *Максимовић*, Симонида Палеологина, 347; *Марјановић-Душанић*, Свети краљ, 206–211; *Мишић*, Српско-бугарски односи, 338–339; *Anonymi Descriptio*, 37, нап. 88, 167, нап. CXLVI.

Тако анонимни аутор *Ойиса Источне Европје* из, како се сада сматра, не 1308, него 1310. године,¹⁸ бележи како тадашњи српски краљ Урош II „има много жена истовремено међу којима је сада кћерка константинопољског цара уз коју је добио велику земљу у Грчкој око Солуна. Нема сина, већ има неко копиле од неке проститутке (*sed tamen quendam bastardum a quadam communi muliercula*) и једну кћерку од кћерке угарског краља, сестре сицилијанске краљице, која је била у монашком завету и руху тридесет четири године и затворена у манстиру“.¹⁹ У једном од писама насталих 1308. године у вези са преговорима српског краља о савезу са француским принцем и титуларним латинским цариградским царем Карлом од Валоа, папа Климент V (1305–1314) помиње краљевог сина Стефана, кога је овај „како смо дознали, ожењен родио од слободне жене“ (*coniugatus genuit de soluta*), дозвољавајући краљу да свом сину, упркос таквом „недостатку“ (*huiusmodi non obstante defectu*), може доделити или завештати неку кнежевину у свом краљевству.²⁰ Исту формулацију користи и папа Јован XXII (1316–1334) у свом писму од 12. јуна 1323. поводом планова о склапању брака између краља Стефана Уроша III и кћерке сицилијанског принца, кнеза Филипа Тарентског, наводећи да је тадашњег српског краља „како смо дознали, покојни Урош, краљ Србије, његов отац, ожењен родио од слободне жене (*coniugatus genuit de soluta*)“, па налаже свом изасланику да се краљ, „апостолском влашћу“, уколико пређе у римокатоличку веру, „слободно прими к свакој части или достојанству сагласном краљевској светлости и свим законитим делима, и да га његови законити синови у господству и части наследе“.²¹ Барски архиепископ Виљем Адам (1324–1341) у свом делу посвећеном француском краљу Филипу VI (1328–1350) из 1332. наводи да је краљ Урош II имао две жене, угарску принцезу Јелисавету и кћерку грчког цара, али и различите наложнице са којима је имао два сина, Константина и Стефана.²² Од великог је значаја и

¹⁸ Anonymi Descriptio, 51–64.

¹⁹ „...multitudinem uxorum simul actu habens inter quas habet nunc filiam imperatoris Constantinopolitani cum qua habet magnam terram in Grecia circa Thessalonicam. Filium nullum habet, sed tamen quendam bastardum a quadam communi muliercula et unam filiam quam habuit a filia regis Hungarie, sorore regine Sicilie, que fuit monialis professa et uelata XXXIII annis et in monasterio inclusa...“; Anonymi Descriptio, 126.

²⁰ „...cum Stephano, quem dictus Rex, sicut accepimus, conjugatus genuit de soluta, quod, huiusmodi non obstante defectu, possit Rex ipse aliquem comitatum predicti Regni prout voluerit dicto Stephano inter vivos, vel in ultima voluntate largiri, ac ipse Stephanus illum recipere et habere sine juris cuiuscumque prejudicio plenam, et liberam auctoritate vobis presentium concedimus potestatem...“; *Turgenevius*, *Historica Russiae monumenta*, II, 361; *Јуречек*, *Историја Срба I*, 197; *Пурковић*, *Авињонске папе*, 15–16.

²¹ „...discretioni vestre presentium tenore committimus et mandamus, quatenus cum dicto Rege, quem, sicut accepimus, quondam Orosius Servie Rex, pater eius coniugatus genuit de soluta, ut huiusmodi non obstante defectu, libere ad quamlibet honorem seu dignitatem serenitati Regie congruentem et quoslibet actus legitimos admittatur, et quod filii sui legitimi sibi in dominio et honore succedant, auctoritate apostolica, qua in hac parte vos fungi volumus, et de apostolica plenitudine potestatis dispensatis...“; *Theiner*, *Vetera monumenta historica Hungariae I*, 492.

²² „...Ex ipsis autem uxoribus filios non suscepit, sed ex diversis concubinis duos filios generavit, et unus Constantinus, alius vero fuit Stephanus nominatus“; *Sufflay*, *Pseudobrocardus*, 147.

чињеница да је и сам краљ Стефан Урош II био свестан спорне законитости свог старијег сина, којег је у периоду 1306–1313. држао за свог наследника,²³ па је, по сведочењу савременог сплитског писца Михе Мадиева, настојао да га сматрају за легитимног.²⁴ Најзад, знатно познији дубровачки писац Мавро Орбин бележи да је од синова краља Уроша II „један био незаконит, по имену Стефан, а имао га је с неком племкињом“.²⁵

У наведеним изворима западне провенијенције Стефанова мајка се означава као *communis muliercula*, што је израз који се примењивао за блуднице, односно *soluta*, тј. „слободна жена“ са којом је његов отац као „ожењен човек“ (*conjugatus*) остварио везу. У оба случаја се ради о незаконитој вези која није сматрана браком, с тим што се у оба папска писма за краља изричито каже да је у време Стефановог рођења био ожењен. То би, дакле, значило да је Стефан био плод Милутинове ванбрачне везе у време док је био у браку са Српкињом Јеленом. Међутим, ниједан од латинских извора не зна за тај Милутинов брак, окончан четврт века пре настанка првог од њих, те је разложно претпоставити да на Западу нису имали тачне информације о вези из које је рођен његов син Стефан, него су само на основу чињенице да је сматран „незаконитим“ закључили да је рођен у ванбрачној вези. С друге стране, Љ. Максимовић је понудио најизгледније решење питања о „незаконитости“ Стефана Дечанског, по коме би он био рођен у законитом браку, који је у иностранним, у првом реду западним, али највероватније и у српским круговима био сматран морганатским, услед недовољно високог ранга Милутинове жене Српкиње.²⁶

Институција *морјанайској брака* своје корене има у обичајном праву германских народа, те и сам њен назив потиче од старогерманског *Morgengabe* = „јутарњи дар“, који је младожења поклањао невести првог брачног јутра, како би она била економски заштићена у случају његове смрти или пак развода.²⁷ Према одредбама црквеног сабора у Трибуру из 895. године, донетим под јасним утицајем у том крају владајућих франачких правних норми, само је брак закључен између друштвено једнаких био правоснажан.²⁸ Муж је жену која није била истог ранга, те није имала одговарајући мираз, могао да одбаци готово као конкубину, пошто је она *de facto* била потчињена његовој вољи колико и конкубина.²⁹ У таквим околностима је *Morgengabe* имао свој пуни смисао и оправдање. У правном зборнику лангобардског права *Libri feudorum*, насталом у XII

²³ Марјановић-Душанић, Свети краљ, 216–239; Мишић, Српско-бугарски односи, 338.

²⁴ „Stephanus filius Regis Uroscii naturalis, qui ab eodem Rege multum diligebatur ut legitimus filius...“, *Historia Michae Madii*, 643.

²⁵ „Uno non fu legitimo, chiamato Stefano, che haveva havuto con una gentildonna“, *Orbini, Regno degli Slavi*, 253; Орбин, Краљевство Словена, 25, 302.

²⁶ ВИИИЈ VI, 40, нап. 82; Максимовић, Симонида Палеологина, 347.

²⁷ Radin, *Legal History*, 608–613.

²⁸ Radin, *Legal History*, 603, n. 21.

²⁹ Radin, *Legal History*, 608.

веку у Милану, забележено је да ако се човек племенитог рода ожени женом нижег ранга, ни она ни њена деца не могу да наследе његов феудални посед, без обзира на то што су законита, али могу да наследе осталу имовину, ако нема друге деце из неког другог брака. „То се у Милану зове *узетии жену ad morganaticam*, а на другим местима *узетии жену по Салијском закону*.“³⁰ Ове одредбе веома подсећају на случај Стефана Дечанског, чији је отац од папе Климента V тражио дозволу да би му, без обзира на околности рођења, могао доделити посебну кнежевину у оквиру свог краљевства, док је њему самом папа Јован XXII признао право на краљевски положај и право наслеђа истог за његове законите синове. Ипак, у српском средњовековном праву нису идентификована непосредна сведочанства о постојању сличних појава, мада би у том контексту још једном требало размотрити значење жениног „добитка“ који се помиње у брачним одредбама друге Жичке повеље краља Стефана Првовенчаног.³¹ У сваком случају, средњовековна Српска земља је била сталешки уређена феудална држава у којој је постојала строга разлика између властеле и осталог народа.³² Она се огледала и у брачном праву, о чему сведоче како одредбе друге Жичке повеље са различитим казнама за преступ брачне заједнице за властелу и ниже људе,³³ тако и *Законика цара Стефана*, чији су чланови 53. и 54, који прописују блаже казне за насиље и блуд почињене унутар истог сталежа него у случају када се јасна сталешка граница пређе, од посебног интереса за ово питање.³⁴

Колико је познато из историјских извора, српски владари су се готово по правилу женили страним принцезама, о чему постоје сведочанства још из XI века, када је краљ Михаило свог сина Константина Бодина оженио Јаквинтом,

³⁰ Radin, *Legal History*, 611–612.

³¹ „Женамъ такожде повелѣваемъ аще ли котора въ прѣступленіе закона въпадетъ аще боуде вътѣ властель то властельскимъ наказаниємъ да наказоует се, аще ли вътѣ нижнихъ то противоу родоу да наказоует се, аще ли котора родители втемлет се или инѣмъ коимъ симъ то такови да наказоует се противоу саноу своѣмоу, аще ли в себѣ сама иметъ бѣсновати се вставляючи своѣго моужа, да аще има добиткъ, добиткомъ да наказоует се, аще ли добитка не има, то своимъ тѣломъ да наказоует се, якоже боудетъ изволение моужа же...“; Стефан Првовенчани, 118. Појам „добиткъ“ се углавном тумачи уопштено као „имовина“, *Тарановски*, *Историја српског права*, 443–444; *Бојанин*, *Брачне одредбе*, 431–433; *Кршњанин*, Краљ као заштитник цркве, 426–433. Међутим, сва је прилика да се овде само прва одредба односи на жене властелског рода, које би у случају да развргну сопствени брак биле кажњене истом казном која је предвиђена у претходној одредби за мушкарце властелског рода, а то је да дају краљу шест коња, Стефан Првовенчани, нав. место. Све остале одредбе би се односиле на жене родом „од нижих“, а међу њима би се могло препознати неколико различитих случајева. Први би био да такву жену отму њени родитељи или неко други њој близак, при чему би они били подложни казни. Други случај би био тај да она сама по својој вољи остави свог мужа, у ком случају се опет разматра више опција. Уколико таква жена има свој „добитак“, била би кажњена његовим одузимањем. Уколико га пак нема, следила би јој телесна казна по вољи остављеног мужа, након чега је, према даљим одредбама, он био слободан да је врати у свој дом или пак да је „прода“ неком другом, Стефан Првовенчани, нав. место. У таквом контексту женин „добитак“ би могао имати и неко одређеније значење.

³² Уп. Властела, ЛССВ, 87–89 (*Р. Михаљчић*).

³³ Стефан Првовенчани, 118–120.

³⁴ Душанов законик, 86, 168–169.

кћерком великаша Архириза из Барија.³⁵ Велики жупан Деса је око 1163, домогавши се престола, намеравао да се ожени неком немачком властелинком,³⁶ док о пореклу Немањине жене Ане нема прецизних података, мада познија дубровачка традиција помиње босанског бана као Немањиног таста.³⁷ Сви његови наследници, а Милутинови претходници на српском престолу, били су ожењени страним принцезама, па су чак и за самог Милутина, иако млађег сина тадашњег краља, вођени неуспешни преговори о браку са невестом највишег ранга, кћерком тадашњег цара Михаила VIII Палеолога Аном.³⁸ У том контексту би његова прва жена, пореклом само српска властелинка, на положају српске краљице била својеврстан преседан.

Међутим, њихов брак је у време док је Милутин био само млађи краљев син био сасвим могућ и допуштен.³⁹ Треба имати на уму чињеницу да је у време склапања тог брака он био не само млађи краљев син него и то да је његов старији брат Стефан (Драгутин) тада већ био ожењен и по свој прилици већ имао и сина Владислава.⁴⁰ Тако би Милутин у том тренутку био тек трећи у реду за наслеђе престола, па би, након пропасти преговора о његовој женидби са Аном Палеологином могао да се ожени кћерком неког од српских велможа. Како се види на основу примера сестре краља Уроша I, кћерке Стефана Првовенчаног и Ане Дандоло, која је била удата за једног његовог великаша који је био заробљен у сукобу са Угрима,⁴¹ брачне везе између млађих чланова краљевске породице и домаће властеле нису биле неуобичајене, премда је и женску децу српских владара углавном чекала судбина да се удају за стране владаре или господаре.⁴²

С друге стране, након ступања Стефана Уроша II на престо, његова нова краљица би према свом пореклу, као кћерка једног од његових великаша, припадала реду његових поданика, што није било достојно једног краља, те би такав брак према феудалним обичајима неизбежно постао неприхватљив.⁴³ Ромејска

³⁵ Lupus Protospatrius, 60.

³⁶ Cinnamus, 212; ВИИНЈ IV, 62.

³⁷ *Orbini*, Regno degli Slavi, 245; *Орбин*, Краљевство Словена, 16.

³⁸ Уп. нап. 13.

³⁹ ВИИНЈ VI, 42, нап. 83 (*Љ. Максимовић*); *Максимовић*, Симонида Палеологина, 348.

⁴⁰ ИСН I, 352 (*С. Ђурковић*); *Јечменица*, Немањићи, 95–99, узима да је Владислав рођен између 1275. и 1278, сматрајући да у тренутку очевог повлачења с престола 1282. он није имао више од седам година, мада није јасно зашто у то време он не би могао бити и нешто старији.

⁴¹ *Комајшина*, Rex Serviae, 58; *Миљковић*, Непозната кћи, 159–182.

⁴² Једна кћерка Стефана Немање је била удата за Манојла, потоњег солунског цара, брата епирских господара Михаила I Анђела и Теодора Дуке, кћерка Стефана Првовенчаног Комнина је била удата за арбанашког кнеза Димитрија, сина Прогоновог, а после његове смрти за севаста Григорија Камону, док је једна кћерка краља Владислава била удата за омишког кнеза Ђуру Качића, *Пурковић*, Принцезе, 12–13, 20–21, 25–28; *Сџанковић*, Стефан Немањић, 111–117; *Prinzing*, Hatte Stefan I. von Serbien eine Tochter Namens Komnene?, 549–566; *Комајшина*, Ана Дандоло, 9–15.

⁴³ Поред отпора идеји да краљ буде у браку са неким ко му је потчињен, такве појаве су собом носиле и опасност да се једна одређена властеоска породица, она из које потиче краљица,

средина, међутим, таква схватања није познавала. У вековној римској правној традицији Царства, обликованој у извесној мери и начелима хришћанске вере, развод брака је био могућ само под јасно одређеним околностима.⁴⁴ С те тачке гледишта, Милутинова прва жена је заиста била „без разлога и против своје воље отерана“, па је управо стога што развод није био оправдан и даље сматрана за закониту жену све до своје смрти. Упркос томе што је и Ана Тертерова у Цариграду важила за закониту Милутинову жену, такво тумачење је из политичких разлога превагнуло и уочи византијско-српских преговора на измаку XIII века постало званични став царског двора.⁴⁵

Са своје тачке гледишта, сам Милутин је брак са Тесалком, као први „краљевски“, по свој прилици сматрао првим законитим браком. Његов брак са Јелисаветом од Угарске је од стране Српске цркве био осуђен и одбачен, пошто је у питању била свастика његовог рођеног брата,⁴⁶ тако да је у самој Србији сматран за неважећи. На Западу је он, међутим, сматран за законит, јер Римска црква није забрањивала брак у том степену тазбинског сродства. У таквим околностима му је брак са Аном од Бугарске био други по реду, те је он самим тим брак са Симонидом Палеологином, иако у стварности пети, могао сматрати тек трећим званичним и законитим.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Actes de Chilandar I, edd. M. Živojinović, V. Kravari, Ch. Giros, Paris 1998.
- Anonymi Descriptio Europae Orientalis, прир. Т. Живковић, В. Пејровић, А. Узелац, Београд 2013, [Anonymi Descriptio Europae Orientalis, прир. Т. Živković, V. Petrović, A. Uzelac, Beograd 2013].
- Fejér G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI, Budae 1829–1844.
- Georgii Pachymeris Relationes historicas, I–V, ed. A. Failler, Paris 1984–2000 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/1–5).
- Historia Michae Madii de Barbazanis, de Spalato, de gestis Romanorum Imperatorum et Summorum Pontificum, Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Slavonicarum veteres ac genuini III, ed J. G. Schwandtner, Vindobonae 1748, 636–653.
- Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.

сувише приближи двору, што би наишло на отпор код остале властеле. То су били основни разлози који су, уз неизбежне политичке и дипломатске потребе, наводили европске владаре да своје невесте траже на страним владарским дворovima, што је у позном средњем веку, нарочито у Средњој Европи, постало готово обавезујуће правило, *Bak, Queens*, 228.

⁴⁴ ВИИНЈ VI, 59, нап. 124 (*Љ. Максимовић*); Divorce, ODB I, 640–641 (*J. Herrin, A. Kazhdan*).

⁴⁵ ВИИНЈ VI, 50, нап. 101 (*Љ. Максимовић*).

⁴⁶ Међу брачним одредбама друге Жичке повеље, несумњиво инспирисаним одговарајућим прописима садржаним у *Законом правилу* Св. Саве („божњствени сь законь наоучивше по црковномуу оуставоу и прѣдани“, Стефан Првовенчани, 118), налази се и она о забрани брака са „сватвицом“, под чиме се по свој прилици подразумева целокупно тазбинско сродство, Стефан Првовенчани, 120; *Тарановски*, Историја српског права, 438; *Бојанин*, Брачне одредбе, 434–437; *Кршљанин*, Краљ као заштитник цркве, 440–443.

- Lupus Protospatarius, ed. *G. H. Pertz*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 5, Hannoverae 1844, 52–63.
- Mauro Orbini*, Il Regno degli Slavi, Pesaro 1601.
- Nicephori Gregorae Byzantina historia, I–II, ed. *L. Schopen*, Bonnae 1829–1830, III, ed. *I. Bekker*, Bonnae 1855 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae).
- Sufflay M.*, Pseudobrocardus. Rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV. vijeka, Vjesnik Zemaljskog Arkiva 13 (1911) 142–150.
- Theiner A.*, Vetera monumenta historica Hungariam Sacram illustrantia I, Romae 1859.
- Turgenevius A. J.*, Historica Russiae monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta, II, Petropoli 1842.
- Византијски извори за историју народа Југославије IV, ур. *Г. Остјоројски*, *Ф. Баришић*, Београд 1971 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije IV, ur. *G. Ostogorski*, *F. Barišić*, Beograd 1971].
- Византијски извори за историју народа Југославије VI, ур. *Ф. Баришић*, *Б. Ферјанчић*, Београд 1986 [Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI, ur. *F. Barišić*, *B. Ferjančić*, Beograd 1986].
- Душанов законик, прир. *Ђ. Бубало*, Београд 2010 [Dušanov zakonik, prir. *Đ. Bubalo*, Beograd 2010].
- Мавро Орбин*, Краљевство Словена, Београд 1968 [Mavro Orbin, Kraljevstvo Slovena, Beograd 1968].
- Стефан Првовенчани, Сабрана дела, прир. *Љ. Јухас-Георгиевска*, *Т. Јовановић*, Београд 1999 [Stefan Prvovenčani, Sabrana dela, prir. *Lj. Juhas-Georgievska*, *T. Jovanović*, Beograd 1999].

Литература – Secondary Works

- Bak J. M.*, Queens as Scapegoats in Medieval Hungary, ed. *A. Duggan*, Queens and Queenship in Medieval Europe, Woodbridge 1997, 223–233.
- Failler A.*, Chronologie et composition dans l'Histoire de Georges Pachymère, Revue des études byzantines 39 (1981) 145–249.
- Failler A.*, Pachymeriana novissima, Revue des études byzantines 55 (1997) 221–246.
- Kanyó F.*, Az apáca, a szerető, a királyné és a boldog. Egy életrajz az utolsó Árpádok idejéből, edd. *M. Balogh-Ebner*, *S. György*, *T. Hajnáczy*, Történelmi töredékek. Válogatás a napi történelmi forrás szerzőinek írásából III, Budapest 2019, 11–33.
- Malamut E.*, Les reines de Milutin, Byzantinische Zeitschrift 93 (2000) 490–507.
- Oxford Dictionary of Byzantium I–III, ed. *A. Kazhdan*, New York – Oxford 1991.
- Pirivatrić S.*, History behind its picture: Pachymeres' report on a Byzantine-Serbian royal marriage project, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21–26 August 2006, Volume III, Abstracts of Communications, London 2006, 13–14.
- Prinzing G.*, Hatte Stefan I. von Serbien eine Tochter Namens Komnene? Zur aktuellen Diskussion über die Chomatenos-Akten zu Stefan Nemanjić un seinem Bruder Sava, Zbornik radova Vizantološkog instituta 50 (2013) 549–571.
- Radin M.*, Legal History of the Morganatic Marriage, The University of Chicago Law Review 7/4 (1937) 597–617.
- Бојанин С.*, Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака, ур. *Б. Кр-смановић*, *Љ. Максимовић*, *Р. Рагић*, Византијски свет на Балкану II, Београд 2012, 425–442 [Bojanin S., Bračne odredbe Žičke povelje između crkvenog i narodnog koncepta braka, ur. *B. Krsmanović*, *Lj. Maksimović*, *R. Radić*, Vizantijski svet na Balkanu II, Beograd 2012, 425–442].
- Бубало Ђ.*, Српска земља и Поморска у доба владавине Немањића. Књига I, Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву, Београд 2016 [Bubalo Đ., Srpska zemlja i Pomorska u doba vladavine Nemanjića. Knjiga I, Od Sabora u Rasu do Sabora u Deževu, Beograd 2016].
- Динић М.*, Comes Constantinus, Зборник радова Византолошког института 7 (1961) 1–11 [Dinić M., Comes Constantinus, Zbornik radova Vizantološkog instituta 7 (1961) 1–11].
- Историја српског народа I, ур. *С. Ђурковић*, Београд 1981 [Istorija srpskog naroda I, ur. *S. Ćirković*, Beograd 1981].

- Јечменица Д., Немањићи другог реда, Београд 2018 [*Ječmenica D., Nemanjići drugog reda, Beograd 2018*].
- Јиречек К., Историја Срба I, Београд 1952² [*Jireček K., Istorija Srba I, Beograd 1952*].
- Комаћина И., *Rex Serviae* у угарској краљевској титули 1202. до 1402. године, Ниш и Византија XVI, Ниш 2018, 51–66 [*Komatina I., Rex Serviae u ugarskoj kraljevskoj tituli od 1202. do 1402. godine, Niš i Vizantija XVI, Niš 2018, 51–66*].
- Комаћина И., Ана Дандоло – прва српска краљица?, Зборник Матице српске за историју 89 (2014) 7–22 [*Komatina I., Ana Dandolo – prva srpska kraljica?, Zbornik Matice srpske za istoriju 89 (2014) 7–22*].
- Кршљанин Н., Краљ као заштитник цркве: правна анализа Жичких повеља Стефана Првовенчаног, ур. Љ. Максимовић, С. Пиривајрић, Краљевство и архиепископија у Српским и Поморским земљама Немањића, Београд 2019, 413–449 [*Kršljanin N., Kralj kao zaštitnik crkve: pravna analiza Žičkih povelja Stefana Prvovenčanog, ur. Lj. Maksimović, S. Pirivatrić, Kraljevstvo i arhiepiskopija u Srpskim i Pomorskim zemljama Nemanjića, Beograd 2019*].
- Лексикон српског средњег века, прир. С. Ђурковић, Р. Михаљчић, Београд 1999 [*Leksikon srpskog srednjeg века, прир. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999*].
- Максимовић Љ., Да ли је Симонида Палеологина била пета супруга краља Милутина, Византијски свет и Срби, Београд 2008, 343–349 [*Maksimović Lj., Da li je Simonida Paleologina bila peta supruga kralja Milutina?, Vizantijski svet i Srbi, Beograd 2008, 343–349*].
- Марјановић-Душанић С., Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007 [*Marjanović-Dušanić S., Sveti kralj. Kult Stefana Dečanskog, Beograd 2007*].
- Миљковић Б., Непозната кћи Стефана Првовенчаног, ур. И. Комаћина, Стефан Првовенчани и његово доба, Београд 2020, 159–184 [*Miljković B., Nepoznata kći Stefana Prvovenčanog, ur. I. Komatina, Stefan Prvovenčani i njegovo doba, Beograd 2020, 159–184*].
- Мишић С., Српско-бугарски односи на крају XIII века, Зборник радова Византолошког института 46 (2009) 333–340 [*Mišić S., Srpsko-bugarski odnosi na kraju XIII века, Zbornik radova Vizantološkog instituta 46 (2009) 333–340*].
- Мошин В., Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин, ур. В. Мошин, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија II, Скопје 1977, 91–213 [*Mošin V., Balkanskata diplomatija i dinastičkite brakovi na kralot Milutin, ur. V. Mošin, Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija II, Skopje 1977, 91–213*].
- Пурковић М., Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934 [*Purković M., Avinjonske pape i srpske zemlje, Požarevac 1934*].
- Пурковић М., Принцезе из куће Немањића, Виндзор 1956 [*Purković M., Princeze iz kuće Nemanjića, Vindzor 1956*].
- Радојчић С., Портрети српских владара у средњем веку, Скопје 1934 [*Radović S., Portreti srpskih vladara u srednjem веку, Skopje 1934*].
- Станковић В., Краљ Милутин (1282–1321), Београд 2012 [*Stanković V., Kralj Milutin (1282–1321), Beograd 2012*].
- Станковић В., Стефан Немањић и његов брат Сава у списима Димитрија Хоматина, Византијски свет на Балкану I, 111–118 [*Stanković V., Stefan Nemanjić i njegov brat Sava u spisima Dimitrija Komatina, Vizantijski svet na Balkanu I, 111–118*].
- Тарановски Т., Историја српског права у немањићкој држави, Београд 2002 [*Taranovski T., Istorija srpskog права u nemanjićkoј држави, Beograd 2002*].
- Тођић Б., Српско сликарство у доба краља Милутина, Београд 1998 [*Todić B., Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina, Beograd 1998*].
- Ђурковић С., Земља Мачва и град Мачва, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 74/1–4 (2008) 3–20 [*Ćirković S., Zemlja Mačva i grad Mačva, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 74/1–4 (2008) 3–20*].
- Узелац А., О српској принцези и бугарској царици Ани, Историјски часопис 63 (2014) 29–46 [*Uzelac A., O srpskoј princezi i bugarskoј carici Ani, Istorijski časopis 63 (2014) 29–46*].

Predrag Komatina

Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
predrag.komatina@gmail.com

ON THE FIRST MARRIAGE OF KING MILUTIN

The negotiations that led to the conclusion of the famous Serbian-Byzantine treaty of 1299, confirmed by the marriage of the Serbian king Stefan Uroš II and Simonis, the daughter of the Roman emperor Andronicus II Palaeologus, were hampered by the complex marital circumstances of the Serbian king because he would with a new marriage, in any case, exceed the allowed three. According to a contemporary connoisseur of the situation, George Pachymeres, King Stefan Uroš II (Milutin) first had a wife about whose origin the author does not say anything specific except that the king „hated her without any sensible reason“ and married the daughter of the Thessalian sebastocrator John. While his first wife was still alive, he divorced the Thessalian and married the daughter of Emperor George Terter I of Bulgaria. The first woman accused all the following ones of being unlawful and died during Milutin's marriage to Terter's daughter, shortly before the beginning of the Serbian-Byzantine negotiations in 1297/1298. The Byzantine emperor Andronicus II Palaeologus, faced with difficult negotiations with the Serbian king, saw in that circumstance the possibility of arranging a marriage between the Serbian king and his sister Eudocia, so that the forthcoming peace agreement would be further strengthened by a „marriage with a marriage contract“, since his next wife would be only second in order and therefore indisputably lawful. The understanding that only the first woman, who had been „expelled for no reason and against her will“, was Milutin's lawful wife, and that all the others who came after her, and during her lifetime, were unlawful, and that only the one who was to marry the Serbian king after the death of his first wife would also be legitimate, was the official understanding of the Byzantine side, by which Emperor Andronicus justified his plan to those who opposed him and above all to the Patriarch John XII Cosmas of Constantinople.

According to the somewhat younger Nicephorus Gregoras, the Serbian king's marriage to the emperor's sister would be the fourth in a row, after the daughter of the Thessalian lord, the sister-in-law of his own brother and the sister of the Bulgarian emperor Svetoslav. The statements of the two Byzantine authors thus differ in that Gregoras seems unaware of Milutin's first marriage, while Pachymeres - although in another place he does show that he knows about the connection of the Serbian king with the sister-in-law of his brother, the daughter of the King of Hungary - still does not count her as one of his wives.

Despite these somewhat contradictory statements of Byzantine authors, the chronology of the marriages of the Serbian king Milutin, as well as the circumstances under which they took place, has been established in historiography. King Milutin's first wife was a Serbian woman identified as Jelena, painted next to him on his first

royal portrait from 1282 in Đurđevi Stupovi, whom he divorced soon thereafter and married an unknown daughter of the sebastocrator John Angelus, the lord of Thessaly; this union again proved short-lived, and Milutin left her to marry Elizabeth, the sister of Catherine, the wife of his brother King Stephen (Dragutin) and the sister of King Ladislaus IV of Hungary. Since that marriage was illegal from the standpoint of the Serbian church due to their close kinship, it did not endure and in the summer of 1284 the king remarried Anna, the daughter of the then Bulgarian emperor George Terter. Finally, the king accepted the offer of Emperor Andronicus to marry his sister Eudocia during the peace negotiations in 1299, but, since she refused, he eventually married the emperor's six-year-old daughter Simonis.

Recently, a new, significantly different interpretation of the issue of King Milutin's marriages has appeared. According to this interpretation, his first marital relationship would have been with Anna, the daughter of the Roman emperor Michael VIII Palaeologus, resulting from the negotiations variously dated from 1269 to 1271 between his father, King Stefan Uroš I, and an envoy of the Roman emperor, and they would remain „engaged, if not formally married“ until about 1274. The key argument for such an understanding is the fact, in a charter from April 1271, that Emperor Michael VIII called the Serbian king his „in-law“ (συμπένθερος). At the same time, the existence of his first Serbian wife is completely denied, while the chronology of his marriages with the Thessalian and Hungarian princesses is revised without any argumentation. However, George Pachymeres, the only author who offers information about these events, explicitly claims that the mentioned marriage negotiations between the emperor's daughter and the Serbian prince ended without success, resulting in the rejection of all previously reached agreements.

The existence of Milutin's first, completely legal marriage to a woman named Jelena, concluded during the reign of his father, King Stefan Uroš I, and dissolved shortly after his accession to the throne in 1282, is certainly an indisputable historical fact, as evidenced by her presence in the first the royal portrait of her husband in Đurđevi Stupovi, as well as the insistence of Emperor Andronicus II Palaeologus on her position as the only truly lawful wife of the Serbian king before his marriage to his daughter in 1299. The question remains why the marriage was divorced shortly after Milutin's takeover of royal power, why that woman, in the words of George Pachymeres, was „expelled for no reason and against her will“ and why their marriage was later considered invalid. The question of the „illegitimacy“ of the later Serbian king Stefan Uroš III Dečanski, born in that marriage around 1275, is inextricably linked to this question.

In some sources of western provenance from the first decades of the 14th century, his mother is referred to as *communis muliercula*, which is an expression used for prostitutes, or as a *soluta*, a „free woman“ with whom his father had a relationship as a „married man“ (*conjugatus*). In both cases, it is an illegal relationship that was not considered marriage. That would, therefore, mean that Stefan was the fruit of Milutin's extramarital affair at the time when he was married to the Serbian Jelena. However,

none of the Latin sources know about this marriage of Milutin's, which ended a quarter of a century earlier, and it is reasonable to assume that in the West they did not have accurate information about the relationship from which his son Stefan was born, but concluded that he was born out of wedlock only based on the fact that he was considered „illegitimate“. On the other hand, Lj. Maksimović offered the most likely solution to the issue of the „illegitimacy“ of Stefan Dečanski, according to which he would have been born in a legal marriage, which in foreign, primarily Western, but most likely in the Serbian circles too, was considered *morganatic*, due to the insufficient social rank of Milutin's Serbian wife.

The medieval Serbian land was a class-stratified feudal state in which there was a strict difference between the ruling class and the rest of the population. That was also reflected in marriage law, as evidenced by the provisions of the second *Žiča Charter* with different punishments for the crime against the marital union for noblemen and commoners, and the *Code of Emperor Stefan*, whose articles 53 and 54 prescribe milder punishments for violations of marriage vows committed within the same class than in cross-class cases. Already from the 11th century on, Serbian rulers almost as a rule married foreign princesses, and all of Milutin's predecessors on the Serbian throne from the House of Nemanjić were married to foreign princesses, and even for Milutin himself, although he was the regnant king's younger son, unsuccessful negotiations were conducted about his possible marriage with a bride of the highest rank, the daughter of the Roman emperor himself. In that context, his first, Serbian-born wife would have been a kind of precedent in the position of the Serbian consort.

However, their marriage was quite possible and allowed at a time when Milutin was only the king's younger son. It should be borne in mind that, at the time of that marriage, he was not only the king's younger son, but also that his older brother Stefan (Dragutin) was already married and probably already had a son – Vladislav. Thus, at that moment, Milutin was only the third in the line of succession, which would have allowed him to marry the daughter of one of the Serbian nobles after the failure of the negotiations on his marriage with Anna Paleologina.

On the other hand, after the accession of Stefan Uroš II to the throne, as the daughter of one of his nobles, his new queen would by birth belong to the order of his subjects, which was not worthy of a king, and such a marriage would inevitably become unacceptable according to feudal customs. The Byzantines, however, did not share such understandings. In the centuries-old Roman legal tradition of the Empire, shaped to some extent by the principles of the Christian faith, divorce was possible only under clearly defined circumstances. From that point of view, Milutin's first wife was indeed expelled „for no reason and against her will“, and precisely because the divorce was not justified, she was still considered his lawful wife until her death. Despite the fact that Anna, the daughter of Terter, was also considered Milutin's lawful wife in Constantinople, such an interpretation prevailed for political reasons and became the official position of the imperial court on the eve of the Byzantine-Serbian negotiations at the end of the 13th century.

However, from his own point of view, Milutin himself considered the marriage with the Thessalian to be his first legal marriage since she would have been his first spouse of „royal“ descent. His marriage to Elisabeth of Hungary was condemned and rejected by the Serbian Church on the grounds that the bride was the sister-in-law of the groom's brother, and therefore was considered invalid in Serbia. In the West, however, it was considered legal, because the Roman Church did not prohibit marriage between in-laws removed to this degree. In such circumstances, his marriage to Anna of Bulgaria was his second one, and thus he could have considered his marriage to Simonis Paleologina, although in reality his fifth, as only the third official and legal.

MIHAILO ST. POPOVIĆ

Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Wien
Mihailo.Popovic@oeaw.ac.at

VRATISLAV ZERVAN

Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Wien
Vratislav.Zervan@oeaw.ac.at

TONI FILIPOSKI

Ss. Cyril and Methodius University,
Faculty of Philosophy, Institute of History, Skopje
tonifilip@fzf.ukim.edu.mk

ÜBER DAS VERHÄLTNISS VON HERRSCHERTITELN UND RÄUMEN: EINE FALLSTUDIE ZU MAKEDONIEN UNTER DEM KÖNIG UND ZAREN STEFAN DUŠAN (1331–1355)¹

Dieser Artikel befaßt sich mit historisch-geographischen Aspekten des serbischen mittelalterlichen König- bzw. Kaiserreiches und der Beziehung zum Byzantinischen Reich in Makedonien im Laufe des 14. Jahrhunderts. Er ist in vier Teile gegliedert: Den ersten Teil bildet eine Einleitung in die Materie, in dem die mögliche Existenz einer serbischen mittelalterlichen *Oikumene* als paralleles Konzept zur byzantinischen *Oikumene* diskutiert

¹ Dieser Artikel fußt auf wissenschaftlichen Resultaten des FWF-Projektes mit dem Titel „Byzantino-Serbian Border Zones in Transition: Migration and Elite Change in pre-Ottoman Macedonia (1282–1355)“ (FWF Projekt P 30384–G28) am Institut für Mittelalterforschung (Abteilung Byzanzforschung) der Österreichischen Akademie der Wissenschaften zu Wien. Als Projektleiter des besagten FWF-Projektes danke ich sowohl dem FWF als auch der Österreichischen Akademie der Wissenschaften für die große Unterstützung dieser Art von Forschung. Siehe zum Projekt auch: <<https://tib.oeaw.ac.at/index.php?seite=sub&submenu=borderzones>> (24.3.2020). Der vierte Abschnitt des vorliegenden Beitrages von Herrn Univ.-Prof. Dr. Toni Filiposki (Universität „Heilige Kyrill und Method“ Skopje) ist eines der Resultate eines viermonatigen Stipendiums (1. April 2019 bis 31. Juli 2019) im Rahmen des Programms *Joint Excellence in Science and Humanities (JESH)* an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien.

wird. Danach wird diese Hypothese im zweiten Teil des Beitrags im Detail erörtert, indem eine große Vielfalt römischer, griechischer und byzantinischer Texte vorgestellt wird, die die römische bzw. byzantinische Wahrnehmung von Raum und die Definition der Grenzen des Römischen bzw. Byzantinischen Reiches beschreiben. Der dritte Teil des Beitrags nimmt Bezug auf die Titulatur und die damit in Verbindung stehenden geographischen Entitäten in der *Intitulatio* und in den Unterschriften der serbischen, griechischen und lateinischen Dokumente (hier überwiegend Urkunden) des serbischen Königs und Zaren Stefan Uroš IV. Dušan (1331–1355). Deren Analyse ermöglicht es, die Wahrnehmung von Raum im expandierenden serbischen mittelalterlichen Reich der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts zu rekonstruieren. Historische Regionen, die in den Urkunden aufscheinen, werden mit der serbischen Expansion im Byzantinischen Makedonien in Verbindung gebracht. Der vierte und letzte Teil des Beitrags verknüpft die quellenbasierten Daten mit der Toponymie des Byzantinischen Makedonien. Toponyme in der historischen Landschaft Makedonien, die den Titel „Car“ (d. h. „Kaiser“) beinhalten, wurden identifiziert und verortet, um das Schema imperialer Macht und Präsenz in der Region zu verdeutlichen. Obwohl die Vermutung naheliegt, daß manche Toponyme auf die Präsenz des serbischen Zaren Stefan Dušan zurückzuführen sind, so kann dennoch nicht ausgeschlossen werden, daß zahlreiche unter ihnen auf die Aktivitäten byzantinischer Kaiser und bulgarischer Herrscher in der Region hindeuten. Deshalb ist der vierte Teil als eine neue und innovative Herangehensweise auf die toponomastischen Aspekte in der Region zu verstehen, die weiterführende Forschung in naher Zukunft anregen möchte.

Schlüsselworte: Byzantinische *Oikumene*; römische, griechische und byzantinische Literatur; serbische mittelalterliche Geschichte; serbische mittelalterliche Urkunden; historische Geographie; Toponymie; Byzantisches Makedonien

The article focuses on historical-geographical aspects of the Serbian medieval Kingdom and Empire and its relation to Byzantium in Macedonia during the 14th century. It is structured in four parts: The first is an introduction to the subject, in which the possible existence of a medieval Serbian Oecumene in addition to the Byzantine Oecumene is addressed. After that this hypothesis is discussed in detail in the second part by introducing a rich variety of Greek, Roman and Byzantine texts, which are outlining the Roman / Byzantine perception of space and definition of the borders of the Roman / Byzantine Empire. In the third part of the article the titles and related geographical entities in the intitulations as well as signatures of the Serbian King and Emperor Stefan Uroš IV Dušan (1331–1355) in Serbian charters are analysed in order to understand and reconstruct the perception of space in the expanding Serbian realm during the first half of the 14th century. Historical regions, which are mentioned in the charters, are put in relation to the expansion in Byzantine Macedonia. In the fourth and last part the source-based evidence is connected to the toponymy of Byzantine Macedonia. Toponyms, which are containing “Car” (i.e. “Emperor”), have been identified and localised in order to discern a pattern of imperial power and presence in the region. Although there are strong indications that some of them might refer to the Serbian Emperor Stefan Dušan, it cannot be excluded that many could be based on the presence of Byzantine Emperors and Bulgarian rulers in the region. Therefore, the fourth part is to be understood as a fresh and novel approach towards toponomastic aspects in the region, which shall stimulate further research in the near future.

Keywords: Byzantine Oecumene; Roman, Greek and Byzantine Literature; Serbian Medieval History; Serbian Medieval Charters; Historical Geography; Toponymy; Byzantine Macedonia

1. Einleitende Gedanken

In zwei rezenten Beiträgen habe ich mich mit der wissenschaftlichen Fragestellung befaßt, inwieweit die serbischen mittelalterlichen Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts die Existenz einer „mittelalterlichen serbischen Ökumene“ zu bezeugen vermögen.² Hierbei habe ich – basierend auf einer Analyse der altserbischen Herrscherbiographien des Erzbischofs Danilo II. (ca. 1270–1337)³ – eine Arbeitshypothese aufgestellt, die ich eingangs nochmals zitieren möchte, weil sie für die folgenden Ausführungen von grundlegender Bedeutung ist: „Based on the quoted sources I would argue strongly that the “Medieval Serbian Oecumene” had started to take shape during the rule of king Milutin. His policy was continued by his son and successor Stefan Uroš III Dečanski (1321–1331), who expanded his father’s “oecumene” by winning over the Byzantine elite in Byzantine Macedonia or by empowering his noblemen [...] Having in mind the reign of Stefan Uroš IV Dušan, both of his predecessors, Stefan Uroš II Milutin and Stefan Uroš III Dečanski, were establishing their own “small Serbian Oecumene” besides the “huge Byzantine Oecumene”, in which I discern a parallel local concept and not an attempt to substitute the universal Byzantine concept. In my opinion a new quality to the described Serbian approach was given by king Dušan, because he used the then recently formed “Medieval Serbian Oecumene” in the power politics of his time with the clear aim to take over the “Byzantine Oecumene” and replace the emperor in Constantinople as emperor of Serbs and of Greeks.“⁴

In der Folge habe ich als denkbare Deutungsmuster, wie die „mittelalterliche serbische Ökumene“ auf der Basis zusätzlicher Quellen greifbar gemacht werden könnte, exemplarisch zum einen die Orte mittelalterlicher Reichsversammlungen (serbisch *sabor* bzw. *zbor*⁵) und zum anderen die Orte, an denen der serbische König bzw. Zar Stefan Uroš IV. Dušan (reg. 1331–1355) Urkunden ausgestellt hat, lokalisiert und im Wege der Kartographie visuell veranschaulicht.⁶ Besagten Ansatz habe ich weiters im Sinne der Digital Humanities mittels einer eigenen *Story Map* mit dem Titel „The

² Popović, “Medieval Serbian Oecumene” – Fiction, 37–43; Popović, “Medieval Serbian Oecumene” and its Borderzones, 537–552.

Der Diskurs über den Begriff der politischen Geographie hat bereits in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts eingesetzt. Siehe dazu unter anderem: Jefferson, Problem of the Ecumene, 146–158; Whittlesey D., Earth and the State, 2ff. Daraus erwuchs die wissenschaftliche Publikation des Geographen Francis W. Carter, der das serbische mittelalterliche Reich im Hinblick auf seine zentralen Orte und Verkehrsverbindungen untersucht und interpretiert hat sowie den Begriff der „Ökumene“ in diesem Zusammenhang als Kernzone eines herrschaftlichen Gebildes mit der dichtesten Bevölkerung zugrunde gelegt hat: Carter, Analysis of the Medieval Serbian Oecumene, 39–56.

³ Ediert in: Životi kraljeva. In deutscher Übersetzung: Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, Band 2.

⁴ Popović, “Medieval Serbian Oecumene” and its Borderzones, 544f. Siehe dazu auch: Zervan – Popović, Beziehungen und Kontakte, 184f., Anm. 28.

⁵ Siehe folgenden Überblick zu den Reichsversammlungen im serbischen mittelalterlichen Reich: Leksikon srpskog srednjeg veka, 222–228.

⁶ Popović, “Medieval Serbian Oecumene” and its Borderzones, 545–547.

Ambulant Ruler Stefan Dušan“ vertieft⁷ und einem breiten Fachpublikum im Rahmen des *International Medieval Congress (IMC) 2018* an der Universität Leeds vorgestellt.⁸

Darauf basierend sind in den vergangenen zwei Jahren durch Fragen, Anmerkungen und Kritik sowie in fruchtbaren Diskussionen mit Fachkolleginnen und -kollegen drei neue wissenschaftliche Fragen erwachsen, die ich gemeinsam mit meinen Kollegen Vratislav Zervan und Toni Filiposki im folgenden erörtere.⁹

Mihailo St. Popović

I. War für die Byzantiner in der spätbyzantinischen Zeit (nach 1261) die Existenz einer zweiten / anderen *Oikumene* denkbar?

Diese Fragestellung leiten wir aus einer Textstelle in einem Brief des byzantinischen Kaisers Manuel II. Palaiologos (reg. 1391–1425) ab, den er auf seiner Reise in den lateinischen Westen, die er zwecks Erhalts finanzieller und militärischer Hilfeleistung gegen die expandierenden Osmanen unternommen hat, im Zuge seines Aufenthaltes in England zu Beginn des Jahres 1400 an seinen Freund, den Schriftsteller Manuel Chrysoloras (ca. 1350–1415),¹⁰ geschrieben hat. Darin lobt der byzantinische Kaiser den englischen König Heinrich IV. (reg. 1399–1413) mit folgenden Worten: „[...] ὁ τῆς Βρετανίας ρῆξ τῆς μεγάλης, τῆς δευτέρας, ὡς ἄν εἶποι τις, οἰκουμένης. [...]“.¹¹

⁷ Diese *Story Map* habe ich zunächst in Kooperation mit Univ.-Prof. Dr. Josef Strobl (Interfaktärer Fachbereich Geoinformatik – Z_GIS, Universität Salzburg) erarbeitet. Den damaligen Prototyp habe ich nunmehr gemeinsam mit Mag. Markus Breier (Institut für Geographie und Regionalforschung, Universität Wien) und Bernhard Koschicek, BSc BA (Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Österreichische Akademie der Wissenschaften) ergänzt, überarbeitet und als *Story Map* in das WebGIS meines Projektes „Maps of Power: Historical Atlas of Places, Borderzones and Migration Dynamics in Byzantium“ (TIB Balkan) (<<https://oeaw.academia.edu/MapsofPower>>; 24.3.2020) an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften integriert. Sie läßt sich unter folgendem Link abrufen: <<https://data1.geo.univie.ac.at/projects/tibapp>> (24.3.2020; Menüpunkt „Stories“).

⁸ Hier mit dem Vortrag „Memories are Made of This: Tracing Local Elites in Byzantine Macedonia“ (International Medieval Congress, University of Leeds, Leeds, 3. Juli 2018).

⁹ In dieser Hinsicht war die Arbeitsklausur unseres FWF-Projektes „Byzantino-Serbian Border Zones in Transition: Migration and Elite Change in pre-Ottoman Macedonia (1282–1355)“ (FWF Projekt P 30384–G28) an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien vom 17.–18. Oktober 2019, die wir in Kooperation mit dem digitalen Clusterprojekt „Digitising Patterns of Power (DPP): Peripheral Mountains in the Medieval World“ (<<https://dpp.oeaw.ac.at/>>; 24.3.2020) veranstaltet haben, von fundamentaler Bedeutung, weil wir nationalen und internationalen KollegInnen unsere bisherige Forschung vorstellen und diese intensiv zur Diskussion bringen konnten.

¹⁰ Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Nr. 31165.

¹¹ Griechischer Text mit englischer Übersetzung ediert in: Letters of Manuel II Palaeologus, 103 (Brief 38.20–21) („[...] the King of Britain the Great, of a second civilized world, you might say“); siehe auch die englische Übersetzung in: Barker, Manuel II Palaeologus, 179 („Most of all, however, there is the ruler with whom we are staying at present, the King of Britain the Great – which is, as one may say, the second universe.“). Vgl. dazu auch: Nicol, Byzantine Emperor in England, 204–225; Nicol, Byzantium and England, 198; Giwen-Wilson, Henry IV., 179f., 422f.

Wenn ein byzantinischer Kaiser des ausgehenden 14. Jahrhunderts selbst die Existenz einer „zweiten *Oikumene*“ anspricht, verführt dies nicht zu der oben erwähnten Arbeitshypothese der konkurrierenden politischen Konzepte? Manuel II. Palaiologos fühlte sich wegen der versprochenen Hilfe dem englischen König zu Dank verpflichtet. Deswegen fällt die Beschreibung der Person Heinrichs IV. in seinem Brief an Manuel Chrysoloras sehr positiv aus und hat beinahe enkomiastische Züge. Die Information über Britannien, die der Herrscher seinem Freund mitteilen wollte, war aber ganz und gar nicht politisch gedacht. Vielmehr hat der Kaiser in der Textstelle mehr seine geographische Gelehrsamkeit manifestiert, in dem er Britannien gemäß der antiken Tradition als ein *alter orbis* bezeichnet hat.

Die Ansicht über Britannien als eine andere Welt oder als ein Eckpunkt eines anderen Kontinents begann sich in der römischen Literatur nach dem Eroberungsvorstoß Caesars (100 v. Chr.–44 v. Chr.) im Jahre 55/54 v. Chr. zu verbreiten.¹² Einer der ersten römischen Schriftsteller, die Caesar in Verbindung mit der Entdeckung einer anderen Welt bringt und eine Emulation mit Alexander dem Großen in den Raum stellt, ist Velleius Paterculus (ca. 19 v. Chr.– nach 30 n. Chr.).¹³ Ähnlich denkt über die Tat Caesars der Historiker Florus (1. Jh.–2. Jh. n. Chr.), der in der Zeit der Kaiser Trajan und Hadrian gelebt und gewirkt hat.¹⁴ Im 3. Jahrhundert hat der christliche Theologe Origenes (ca. 185– ca. 254) denen, die in Britannien lebten und von der römischen Welt getrennt waren, die Güte des Erlösers gewünscht.¹⁵ In der Lobrede an den römischen Konsul Flavius Mallius Theodorus hat Claudian (ca. 370– ca. 404) die Länder, deren Treue der Politiker genossen hat, aufgezählt, worunter sich auch Britannien befindet. Claudian glaubt, daß das Land von der Welt der Römer losgerissen wurde.¹⁶ In seinen „Gesammelten Denkwürdigkeiten“ (*Collectanea rerum memorabilium*) berichtet Solinus (Mitte des 4. Jh.s) über die Küste Galliens. Er sagt, daß man diese Küste als das Ende der Welt nennen würde, wenn Britannien nicht den Namen einer fast anderen Welt verdient hätte.¹⁷ Der Kommentator und Grammatiker Servius hat im 5. Jahrhundert in Anspielung an den Vers 66 im ersten Buch der

¹² Byrne, *Otherworlds*, 143–149; Chrysos, *Römerherrschaft in Britannien*, 247–276; Gisinger, Art. *Oikumene*, 2138f.; Romm, *Edges of the Earth*, 136, 140f.; Schulz, *Caesar und das Meer*, 293–295; Schulz, *Roms Eroberung*, 29–50. Im Entstehen begriffen ist die folgende Monographie von M. St. Popović, *British, Byzantine, and Balkan Encounter: Politics, Economy, and Culture, 410–1603 AD* (Amsterdam University Press).

¹³ Vellei Paterculi *historiarum ad M. Vinicium Consulem libri duo*, II.46.1: *alterum paene imperio nostro ac suo quaerens orbem*.

¹⁴ P. Annii Flori *opera quae exstant omnia*, I.45.16: *Omnibus terra marique peragratis respexit Oceanum et, quasi hic Romanis orbis non sufficeret, alterum cogitavit*.

¹⁵ Origenes *Werke*. Neunter Band. Homilien zu Lukas, 39.5 (hom. VI): *Virtus Domini Salvatoris et cum his est, qui ab orbe nostro in Britannia dividuntur*.

¹⁶ Claudii Claudiani *carmina*, 17 (Panegyricus dictus Mallio Theodoro Consuli), 50 (S. 131): *nostro diducto Britannia mundo*.

¹⁷ C. Iulii Solini *Collectanea Rerum Memorabilium*, 22.1 (S. 99.14–100.1): *Finis erat orbis ora Gallici litoris, nisi Britannia insula non qualibet amplitudine nomen paene orbis alterius meretur*.

Eklogen von Vergil bemerkt, daß Britannien von den Dichtern als eine andere Welt wahrgenommen und bezeichnet wird.¹⁸ Schließlich behauptet der Heilige Isidor von Sevilla (ca. 560–4. April 636) noch um 600, daß Britannien von der gesamten Welt durch einen dazwischenfließenden Ozean getrennt ist.¹⁹

Die Zahl der in griechischer Sprache verfaßten Quellen, die Britannien als eine andere Welt betrachten, ist bescheidener. Dennoch konnte sich Kaiser Manuel II. Palaiologos einiger Vorbilder bedienen. Flavius Josephus (37/38– nach 100) hat in seinem Werk mit dem Titel „Jüdischer Krieg“ (*Bellum Judaicum*) die Rede Agrippas aufgenommen, die einen Überblick über das Ausmaß der römischen Macht gibt. In Zusammenhang mit Britannien führt Flavius Josephus aus, daß die Römer sich eine neue Welt jenseits des Ozeans gesucht und dorthin ihre Waffen getragen haben.²⁰ Flavius Josephus hat vorwiegend aus den Kenntnissen geschöpft, die schon in den *Res gestae divi Augusti, Commentarii* von Agrippa, der Weltkarte von Agrippa und vielleicht auch in den *Geographika* Strabons vorhanden waren.²¹ Da diese Passage in den besagten Werken nicht zu finden ist, läßt sich vermuten, daß er sie von Velleius Paterculus oder Florus übernommen hat. Cassius Dio (ca. 150–235) legt nahe, daß römische Geographen eine Diskussion geführt haben, ob Britannien eine Insel oder Bestandteil eines Festlandes ist.²²

Britannien wurde auch von den byzantinischen Schriftstellern als die zweite oder andere bewohnte Welt angesehen. Diese Ansicht wird von Nikephoros Gregoras (ca. 1292– ca. 1360) in seinem Werk *Vita Constantini* vertreten. In Anlehnung an Eusebios von Kaisareia hat er Länder und Völker beschrieben, die Kaiser Konstantin I. der Große (reg. 324–337) unterworfen hat. Unter ihnen waren die Völker Britanniens, die Gregoras außerhalb der bewohnten Welt der Byzantiner verortet.²³ Die alten Griechen und Römer haben, abgesehen von Britannien, noch weitere Länder als andere bewohnte Erden beschrieben. Der erste und wohl bekannteste Autor, der über andere Welten nachgedacht hat, war Platon (428/27 v. Chr.–348/47 v. Chr.). In den Büchern

¹⁸ Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, Vol. 3, fasc. 1, I.66 (S. 15): *Penitus omnino. Divisos quia olim iuncta fuit orbi terrarum Britannia: est enim insula reposita in Oceano septentrionali, et a poetis alter orbis terrarum dicitur.*

¹⁹ Isidori Hispalensis episcopi Etymologiarum sive originum libri XX, XIV.6.2: *Brittania Oceani insula interfuso mari toto orbe divisa.*

²⁰ Flavii Iosephi opera, Vol. VI, De Bello Iudaico, 222.9–11: ἀλλ' ὑπὲρ ὠκεανὸν ἐτέραν ἐζήτησαν οἰκουμένην καὶ μέχρι τῶν ἀνιστορήτων πρότερον Βρεττανῶν διήνεγκαν τὰ ὄπλα.

²¹ Augustus. Meine Taten. *Res gestae divi Augusti*, cap. 26 (S. 34); Klotz, Geographischen Commentarii des Agrippa, 395, 461; Schnabel, Weltkarte des Agrippa, 431; Engels, Augusteische Oikumengeographie, 355, Anm. 320.

²² Cassi Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt, 494.2–4: καὶ τοῖς μὲν πάνυ πρώτοις καὶ Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων οὐδ' ὅτι ἔστιν ἐγινώσκετο, τοῖς δὲ ἔπειτα ἐς ἀμφισβήτησιν εἴτε ἡπειρος εἴτε καὶ νῆσος εἴη ἀφίκετο.

²³ Nicephori Gregorae vita Constantini, 33.24–26: ὁ δὲ τούτων τε κύριος γέγονε πάντων καὶ ἔτι μᾶλλον τῶν ἔξω τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης ἐν Βρεττανίαις ἔθνῶν.

Timaios und *Kritias* beschreibt er eine große Insel mit Namen „Atlantis“. Laut Platon lag die Insel im Ozean jenseits der Säulen des Herakles,²⁴ die auch später gewöhnlich als die westliche Grenze der *Oikumene* wahrgenommen wurden.²⁵ Er legt weiters dar, daß sich in der Nähe von „Atlantis“ auch andere Inseln befanden, von denen man einen Übergang zu dem gegenüberliegenden Festland machen konnte, das vom wahren Meer umgeben war.²⁶ Seneca (ca. 4 v. Chr.–65 n. Chr.) hat in *Medea* bei einem Blick in die Zukunft wohl auf Platon angespielt, denn er sagt die Entdeckungen von ungeheuren Erdreichen und neuen Welten im Ozean voraus.²⁷ Platons Konzept wurde auch von den byzantinischen Autoren übernommen. Kosmas Indikopleustes (6. Jh.) vereint an mehreren Stellen die Lehre Platons mit der biblischen Geschichte und glaubt an eine jenseitige Erde, die von der *Oikumene* durch den Ozean getrennt ist.²⁸ Michael Psellos (1018– ca. 1078) hat in der *Chronographia* das Bestreben des byzantinischen Kaisers Romanos III. Argyros (reg. 1028–1034) geschildert, neue Erdkreise und Meere jenseits der Säulen des Herakles zu entdecken. Nach seiner Erläuterung ist es dem Kaiser offensichtlich gelungen, von diesem Erdkreis schöne reife Früchte zu ernten. Psellos vermerkt weiter, daß der Kaiser die Theorie des griechischen Philosophen Anaxagoras über mehrere Welten für unrichtig gehalten hat.²⁹

Seit Aristoteles haben griechische Geographen eine zweite Welt in der südlichen Hemisphäre vermutet. Über die Bewohnbarkeit dieses Gegenpols zur *Oikumene* im Norden wurde spekuliert.³⁰ Der Stoiker Krates von Mallos (2. Jh. v. Chr.) hat das Modell von Aristoteles weiter ausgearbeitet. Er gliedert die Erde in fünf Klimazonen. Nach seiner Ansicht sind nur zwei gemäßigte Zonen bewohnbar. In diesen Zonen

²⁴ Zu den Säulen des Herakles, d. h. Zu der Gegend der Meerenge von Gibraltar mehr bei *Nesselrath*, *Colonne d'Ercole*, 131–149; *Romm*, *Edges of the Earth*, 17; *Sonnabend*, *Grenzen der Welt*, 68.

²⁵ Platonis opera, *Tim.* 24e und *Krit.* 108e; *Gisinger*, *Zur geographischen Grundlage*, 32–38.

²⁶ Platonis opera, *Tim.* 24e–25a: ἐξ ἧς ἐπιβατὸν ἐπὶ τὰς ἄλλας νήσους τοῖς τότε ἐγένετο πορευομένοις, ἐκ δὲ τῶν νήσων ἐπὶ τὴν καταντικρὺ πᾶσαν ἡπειρὸν τὴν περὶ τὸν ἀληθινὸν ἐκείνων πόντον.

²⁷ L. Annei Senecae tragoediae, *Medea*, 375–379 (S. 131–132): *venient annis saecula seris, quibus Oceanus vincula rerum laxet et ingens pateat tellus Tethysque novos detegat orbes nec sit terris ultima Thule.*

²⁸ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, Buch II.24 (Tome I, S. 327–329).36–37 (Tome I, S. 343–345).43 (Tome I, S. 351); Buch III.25 (Tome I, S. 461–463).52 (Tome I, S. 487–489); Buch IV.8 (Tome I, S. 547); Buch XII.2 (Tome III, S. 361–363).

²⁹ Michaelis Pselli *Chronographia*, III.16 (S. 42.9–17): Ἐτέρα γοῦν τις οἰκουμένη διηρευνάτο· καὶ ἢ ἐκτὸς Ἡρακλείων ἀνεζητεῖτο θάλασσα, ἵν' ἐκεῖνη μὲν ὠραία τρωκτὰ· αὐτὴ δὲ τοὺς πελωρίους καὶ κητώδεις κομίζοι ἰχθύς· καὶ ἐπεὶ ἔδοξεν αὐτῷ ψεῦδεσθαι ὁ Ἀναξαγόρας, ἀπείρους ὀριζόμενος κόσμους, τὸ πλεῖστον τῆς καθ' ἡμᾶς ἡπείρου ἀποτεμόμενος, καθοσοῖ τῷ νεῷ· καὶ οὕτω μεγέθη μὲν μεγέθει· καὶ πλήθη ἐπισυνάπτων πλήθει· καὶ τὰς πρώτας ὑπερβολὰς ταῖς δευτέραις κινῶν· καὶ μηδὲν τούτοις ὀρίζων καὶ περιγράφων, οὐκ ἂν ποτε ἔληξεν, ἄλλο ἐπ' ἄλλω συντιθεὶς καὶ φιλοτιμούμενος, εἰ μὴ τὸ μέτρον αὐτῷ τῆς ζωῆς περιώριστο. Psellos hat Anaxagoras fälschlicherweise als Vertreter der Theorie über mehrere Welten bezeichnet. In Wahrheit sind diese Ansichten beim griechischen Philosophen Anaximander zu finden: *Cornford*, *Innumerable Worlds*, 1–16.

³⁰ Aristotelis *Meteorologicorum Libri Quattuor*, 362a.32–35: δύο γὰρ ὄντων τμημάτων τῆς δυνατῆς οἰκείσθαι χώρας, τῆς μὲν πρὸς τὸν ἄνω πόλον, καθ' ἡμᾶς, τῆς δὲ πρὸς τὸν ἕτερον καὶ πρὸς μεσημβρίαν, καὶ οὐσῆς οἶον τυμπάνου; *Fehling*, *Problem der Geschichte*, 215–217.

befinden sich vier Kontinente. Diese sind voneinander durch zwei Weltozeane getrennt. Das symmetrische Erdbild besteht also laut Krates von Mallos aus der bekannten, bewohnten Welt im nordöstlichen Teil und weiteren Kontinenten, die für die Menschen unerreichbar sind.³¹ Der Astronom Geminus (1. Jh. n. Chr.) geht auf das Modell von Krates noch näher ein. Er gliedert die Kontinente in die südliche *Antoikumene*, westliche *Perioikumene* und die Antipoden im Südwesten.³² Die Konzepte von Krates und Geminus haben auch byzantinische Autoren beeinflusst. Mit gewissen Abweichungen wurde diese Theorie von Georgios Pachymeres (1242– ca. 1310) in seinem Werk *Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων* rezipiert.³³ Der einflussreiche Theologe Gregorios Palamas (1296–1359) gibt zu, daß er die Theorie der vier Kontinente kennt. Ungeachtet dessen hat er aber die Meinung vertreten, daß kein anderer Teil der Erde, abgesehen von der *Oikumene*, bewohnt sei.³⁴ Abgelegene Länder, die sich nach den römischen Eroberungszügen, Entdeckungsreisen und durch Handelsbeziehungen als befahrbar und zugänglich erwiesen, werden oft von antiken Schriftstellern für neue Welten und Kontinente gehalten. Es scheint, daß sich schon während der Regierungszeit des Augustus (reg. 31 v. Chr.–14 n. Chr.) die Idee von Parthien als

³¹ Broggiato, Krates of Mallos (2113), F13: ὁ μὲν γὰρ, ἀκολουθῶν τοῖς μαθηματικῶς λέγεσθαι δοκοῦσι, τὴν διακεκαυμένην ζώνην κατέχεσθαι φησιν ὑπὸ τοῦ ὠκεανοῦ· παρ' ἑκάτερον δὲ ταύτης εἶναι τὴν εὐκρατον, τὴν τε καθ' ἡμᾶς καὶ τὴν ἐπὶ θάτερον μέρος. ὡσπερ οὖν οἱ παρ' ἡμῖν Αἰθιοπες οὗτοι λέγονται οἱ πρὸς μεσημβρίαν κεκλιμένοι παρ' ὄλην τὴν οἰκουμένην ἔσχατοι τῶν ἄλλων παροικούντες τὸν ὠκεανόν, οὕτως οἶεται δεῖν καὶ πέραν τοῦ ὠκεανοῦ νοεῖσθαι τινὰς Αἰθιοπας ἔσχατους τῶν ἄλλων τῶν ἐν τῇ ἑτέρῃ εὐκράτῳ, παροικούντας τὸν αὐτὸν τοῦτον ὠκεανόν· διττοῦς δὲ εἶναι καὶ διχθὰδεάσθαι ὑπὸ τοῦ ὠκεανοῦ.

³² Géminos. Introduction aux phénomènes, 16.1 (S. 74–75): Τῶν δὲ ἐπὶ γῆς κατοικούντων οἱ μὲν λέγονται σύννοικοι, οἱ δὲ περίοικοι, οἱ δ' ἄντοικοι, οἱ δ' ἀντίποδες. Σύννοικοι μὲν οὖν εἰσιν οἱ περὶ τὸν αὐτὸν τόπον τῆς αὐτῆς ζώνης κατοικούντες, περίοικοι δὲ οἱ ἐν τῇ αὐτῇ ζώνῃ κύκλῳ περιοικούντες, ἄντοικοι δὲ οἱ ἐν τῇ νοτίῳ ζώνῃ ὑπὸ τὸ αὐτὸ ἡμισφαίριον κατοικούντες, ἀντίποδες δὲ οἱ ἐν τῇ νοτίῳ ζώνῃ ἐν ἑτέρῳ ἡμισφαιρίῳ κατοικούντες κατὰ τὴν αὐτὴν διάμετρον κείμενοι τῇ καθ' ἡμᾶς οἰκουμένῃ· διὸ κέκληνται ἀντίποδες.

³³ Quadrivium de Georges Pachymère, 377.1–10: Πάλιν οὖν τούτων τῶν εὐκράτων ἑκατέραν εἰς δύο μέρη διαιροῦντες, κατὰ τε τὸ ὑπὲρ γῆν καὶ ὑπὸ γῆν δοκοῦν ἡμισυ, τέσσαρας οἰκουμένας ἐκ τοῦ εἰκότος φασίν, οὐ κατὰ ἰστορίαν, ἀλλὰ κατ' αὐτὸ τὸ εἶκόσ. Ἴν μίαν μὲν ἔχειν ἡμᾶς τοὺς ἰστορομένους ἀνθρώπους· μίαν δὲ τοὺς καλουμένους περιοίκους, οἱ ἐν τῇ αὐτῇ εὐκράτῳ ὑπάρχοντες ἡμῖν, τὸ δοκοῦν ὑπὸ γῆν οἰκοῦσι κλίμα· τρίτην δὲ τοὺς ἀντοίκους· τετάρτην δὲ τοὺς ἀντίποδας, οἵτινες ἔχουσι μὲν τὴν ἀντεῦκρατον, εἰσὶ δὲ αὐτῶν, οἱ μὲν, τὸ ὑπὲρ γῆν ἔχοντες κλίμα, ἄντοικοι ἡμῶν, οὓς καὶ ἀντώμους καλοῦσιν, οἱ δὲ, τὸ ὑπὸ γῆν, ἀντίποδες, ὡς ἐναντίας τὰς τῶν ποδῶν βάσεις πρὸς ἡμᾶς ἔχοντες, διὰ τὸ κυκλικὸν ἢ μάλλον σφαιροειδὲς σχῆμα τῆς γῆς. Die textuelle und bildliche Quellenlage zu den Antipoden wurde von Maja Kominko ausgewertet (siehe: *Kominko*, Textual and Visual Representations, 430–444).

³⁴ Saint Gregory Palamas. One Hundred and Fifty Chapters, 9.1–11 (S. 92): Δύο ζῶναι τῆς γῆς εἰσιν ἀντεῦκρατοι καὶ οἰκήσιμοι, κατὰ τοὺς τῶν Ἑλλήνων σοφούς, ὧν ἑκατέρα εἰς δύο οἰκουμένας μεριζομένη, τέσσαρας εἶναι ταύτας παρασκευάζουσι. διὸ καὶ τέσσαρα γένη τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι δίσχυρίζονται, πρὸς ἀλλήλα διαβαίνειν ἀδυνάτως ἔχοντα. εἰσὶ γὰρ κατ' αὐτούς, οἱ τὴν ἐκ πλαγίου οἰκούντες ἡμῖν ἀντεῦκρατον, οἵτινες ἡμῶν τῇ διακεκαυμένη ζώνῃ τῆς γῆς διορίζονται. τούτοις δ' εἰσὶν ἀντικειμένως οἰκοῦντες, οἱ τὸ πρὸς αὐτούς δοκοῦν ὑποκάτω τῆς ζώνης ταύτης οἰκοῦντες· ὡσπερ καὶ ἡμῖν οἱ τὸν αὐτὸν τρόπον πρὸς ἡμᾶς ἔχοντες, ὧν τοὺς μὲν ἀντικειμένους, τοὺς δὲ ἀντίποδας καὶ ἀντεστραμμένους πρὸς ἡμᾶς φασίν; 10.1–2 (S. 92): Γνοίη τις ἂν πλὴν τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης μηδὲν ἕτερον τῆς γῆς μέρος οἰκήσιμον εἶναι, ὡς τῇ ἀβύσσῳ περικλυζόμενον.

alter orbis entwickelt hat.³⁵ Plinius der Ältere (23–79 n. Chr.) legt dar, daß Skandinavien *alter orbis terrarum* genannt wurde.³⁶ Pomponius Mela (1. Jh. n. Chr.) hat in seinem Werk die Insel „Taprobane“ beschrieben. Er hat festgestellt, daß „Taprobane“ entweder eine große Insel ist oder zum ersten Teil eines anderen Kontinents gehört. Woher er diese Kenntnis übernommen hat, ist fraglich. Die Handschrift ist an dieser Stelle korrupt, und die Editoren lesen die Quelle als Hipparchius. Es bleibt daher unsicher, ob es sich bei dieser Aussage um ein Fragment des Geographen Hipparchos (2. Jh. V. Chr.) handelt. Pomponius Mela neigte mehr der Ansicht über „Taprobane“ als *alter orbis* zu, da die Insel bewohnt war und niemand sie bis zu seiner Zeit umsegelt hatte.³⁷ Dem widersetzt sich Plinius der Ältere. Er kennt die Tradition, die „Taprobane“ lange für einen *alter orbis* gehalten hat. Die Insel wurde auch als das Land der „Antichtonen“ bezeichnet. Dennoch war laut Plinius seit den Alexanderzügen klar, daß „Taprobane“ eine Insel sei.³⁸ Quintus Curtius Rufus (1. Jh.) hat wiederum die Rede eines mazedonischen Soldaten namens Coenus wiedergegeben, der für die unzufriedenen Streitkräfte Alexanders des Großen während der Revolte am Hyphasis gesprochen hat. Coenus hat über die Länder Indiens, die Alexander noch erobern wollte, nachdrücklich gesagt, daß sie einer anderen Welt angehören.³⁹

Byzantinische Autoren vertreten in Bezug auf das Weltbild unterschiedliche Standpunkte zu den obengenannten Ländern und Inseln. Der spätbyzantinische Historiker Nikephoros Gregoras zählt in der Lobrede auf König Hugo IV. Lusignan (reg. 1324–1359) und die Insel Zypern mehrere geographische Orte, wie „Thule“, Britannien oder „Taprobane“, auf, die er eindeutig jenseits der *Oikumene* lokalisiert.⁴⁰ Das

³⁵ M. Manilii Astronomica, 4.674–675 (S. 104): *Parthique vel orbis alter*; P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. Tom. I. Ab excessu divi Augusti, II, 2, 2 (S. 48, 14–17): *mox subiit pudor: degeneravisse Parthos; petitum alio ex orbe regem, hostium artibus infectum; iam inter provincias Romanas solium Arsacidarum haberi darique*; M. Iuniani Iustini epitome historiarum Philippicarum Pompei Trogi, XLI.1.1: *Parthi, penes quos velut divisione orbis cum Romanis facta nunc Orientis imperium est, Scytharum exules fuere*.

³⁶ C. Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII, IV.96 (S. 345): *refertus insulis, quarum clarissima est Scatinavia, inconperta magnitudinis, portionem tantum eius, quod notum sit, Hillevionum gente quingentis incolente pagis: quare alterum orbem terrarium eam appellant*; vgl. Svennung, Skandinavien bei Plinius und Ptolemaios, 66f.; Grane, Did the Romans really know, 10–13, 16.

³⁷ Pomponius Mela. Chorographie, III.70 (S. 87 auch Kommentar auf S. 287): *Taprobane aut grandis admodum insula, aut prima pars orbis alterius ꝑ ipparchius ꝑ dicitur, sed quia habitatur nec quisquam circum eam isse traditur, prope verum est*. D. R. Dicks hat den Bericht über „Taprobane“ von Pomponius Mela in die Fragmente von Hipparchos eingefügt (Dicks, Geographical Fragments, frg. 5 [S. 58f., 115f.]). Siehe auch: Faller, Taprobane im Wandel der Zeit, 50.

³⁸ C. Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII, VI.81 (S. 464): *Taprobanen alterum orbem terrarium esse diu existimatum est Antichtonum appellation. ut insulam liqueret esse Alexandri Magni aetas resque praestitere*.

³⁹ Q. Curtius Rufus historiae, IV.III.8 (S. 304.221–222): *In alium orbem paras ire et Indiam quaeris Indis quoque ignotam*.

⁴⁰ Leone, Encomio di Niceforo Gregora, 1.26–29 (S. 221): οὐθ' ἡ Χρυσῆ λεγομένη Χερρόνησος, οὐθ' ἡ τῶν ἀρκτικῶν τῆς οἰκουμένης προκαθημένη μερῶν Θούλη, οὔτε τῶν Βρετανικῶν οὐδεμία· ναὶ μὴν οὐδ' ἡ τῶν ὄσοι πρὸς μεσημβρίαν καὶ νότον ἀνεμον οἰκοῦσιν Ἴνδοι καὶ Αἰθίοπες, θαυμαστὴ τὸ μέγεθος Ταπροβάνη.

Thema streift er wieder beim Rußland-Exkurs in seinem Geschichtswerk. Rußland wird dort als ein großes Land mit sehr vielen Bewohnern beschrieben. Als räumliche Orientierungshilfe dient Nikephoros Gregoras der Fluß Don.⁴¹ Von alters her galt der Fluß Don als die nördliche Grenze der *Oikumene*.⁴² Es verwundert daher nicht, daß Gregoras Rußland als eigene *Oikumene* wahrnimmt.⁴³ Es ist jedoch zu beachten, daß die Vorstellung über mehrere *Oikumenen* nicht vorherrschend war. Noch nach der Eroberung Konstantinopels, offenbar im Jahre 1467, hat Georgios Trapezuntios (1396–1472/84) in der Lobrede auf den osmanischen Sultan Mehmed II. (reg. 1451–1481) Britannien und „Taprobane“ als den westlichsten und östlichsten Teil der *Oikumene* beschrieben.⁴⁴ Ein weiteres Konzept der zweiten oder anderen *Oikumene*, der nur beiläufig erwähnt sei, hängt mit der eschatologischen Erwartung der Byzantiner zusammen. Schon Anastasios Sinaites hat im 7. Jahrhundert, basierend auf der Passage des Paulusbriefes an die Hebräer,⁴⁵ über die Kirche als zweite bewohnte Welt geschrieben.⁴⁶ In diesem Sinne sind die Worte des Gregorios Palamas zu verstehen, der die Gemeinschaft im Kloster Lavra auf dem Heiligen Berg Athos als *Oikumene* und eine Art himmlisches Jerusalem bezeichnet.⁴⁷

Allerdings hat Anthony Kaldellis kürzlich einen Artikel vorgelegt, in dem er das Konzept der byzantinischen *Oikumene*, wie sie in der Byzantinistik im allgemeinen vertreten wird, von Grund auf in Frage stellt.⁴⁸ Seine Argumentation läßt sich

⁴¹ Nicephori Gregorae Byzantina historia, 199.12–16: χώρα δ' αὕτη μεγάλη καὶ πολυάνθρωπος, μεταξύ τῶν ὑπερβορείων ἐκεῖνων κειμένη ὄρων, ἀφ' ὧν Ταναΐς τε ῥήγνυται ποταμῶν ὁ μέγιστος, καὶ ὅσοι πρὸς τὴν Μαϊώτιδα τε καὶ Κασπίαν μείζους τε καὶ ἥττους ποταμοὶ κατιόντες ποιοῦνται τὰς ἐκβολὰς. Vgl. mit, 41–43.

⁴² Siehe z. B. Polybii historiae, III.37.1–3 (S. 254.28–255.5): τούτων δὲ περὶ τῆς ὅλης γῆς ὑποκειμένων, ἀκόλουθον ἂν εἴη τὸ καὶ περὶ τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης ἀνὰ τὸν αὐτὸν λόγον διελομένους εἰς ἐπίστασιν ἀγαγεῖν τοὺς ἀκούοντας. ταύτης διηρημένης εἰς τρία μέρη καὶ τρεῖς ὀνομασίας, τὸ μὲν ἐν μέρος αὐτῆς Ἀσίαν, τὸ δ' ἕτερον Λιβύην, τὸ δὲ τρίτον Εὐρώπην προσαγορεύουσι. τὰς δὲ διαφορὰς ταύτας ὀρίζουσιν ὁ τε Ταναΐς ποταμὸς καὶ Νεῖλος καὶ τὸ καθ' Ἡρακλέους στήλας στόμα.

⁴³ Nicephori Gregorae Byzantina historia, 512.2–5: εἰρηται τοῖνον ἡμῖν ἀνωτέρω ὡς ἔθνος ἐστὶ πολυανθρωπότατον ἢ Ῥωσία, καὶ ἡ πρὸς αὐτῶν οἰκουμένη γῆ μῆκος καὶ πλάτος οὐ πάνυ τι σφόδρα ῥαδίως ἀριθμείσθαι ἐθέλουσα.

⁴⁴ Collectanea Trapezuntiana, 573: εἰσὶ δὲ αὐταὶ δύο, Ταπροβάνη καὶ Βριτανία πᾶσα (διαίρεται γὰρ ἡ Βριτανία εἰς τὴν Ἰνγλετέραν λεγομένην καὶ Σκοτίαν). ἐστὶ δὲ ἡ μὲν Ταπροβάνη πάσης τῆς οἰκουμένης ἀνατολικωτάτη, ἡ δὲ Βριτανία δυτικωτάτη.

⁴⁵ „Denn nicht Engeln hat er die zukünftige Welt unterworfen, von der wir reden, [...]“ (Hebr 2.5).

⁴⁶ Anastasius of Sinai. Hexaemeron, 200.611–202.616: ἦν καὶ οἰκουμένην δευτέραν ὀνομάζει ὁ ἱερώτατος Ἀπόστολος λέγων· Οὐ γὰρ ἀγγέλοις ὑπέταξεν ὁ Θεὸς τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν, περὶ ἧς λαλοῦμεν, οἰκουμένην τὴν ἐκκλησίαν ὀνομάζων διὰ τὸ μέλλειν ὑπὸ τοῦ Πέτρου μὲν θεμελιωθῆναι, ὑπ' αὐτοῦ δ' ἀνεγερθῆναι, ὡς περὶ πάλιν καὶ καινὴν κτίσιν ὡς νῦν τότε ἀρξαμένην παράγεισθαι.

⁴⁷ Kontogiannēs – Phanurgakēs, Ἰρηγόριος Παλαμάς, 7.16.59.17–24: Ἀλλὰ τινες οἱ τοῦτον εἰδότες ἐκ πολλοῦ—τῇ Λαύρα γὰρ αὐτὸς ἐνώσκουν, ἦν πᾶν σχεδὸν γένος ἀνθρώπων πανταχόθεν συρρεῦσαν, μᾶλλον δὲ αἰεὶ συρρέον, συμπληροὶ καθάπερ τινὰ δευτέραν ἐτέραν οἰκουμένην καὶ κοινὴν ἐστὶν τῶν ἀπανταχοῦ θεοσεβῶν—Λαυριῶται γοῦν τινες τῶν οὐκ ἀσήμων, οὐκ ἀγαθὰ τινα μαρτυρήσαντες αὐτῷ πρὸς τὸν τότε προεστῶτα παραδέξασθαι πρὸς συνοίκησιν οὐκ εἶσαν.

⁴⁸ Kaldellis, Did the Byzantine Empire, 272–300.

wie folgt zusammenfassen: Kaldellis stellt zunächst fest, daß den infrastrukturellen Kapazitäten des Byzantinischen Reiches bisher keine tiefschürfenden Diskussionen gewidmet wurden.⁴⁹ Über die Ökumenizität und Universalität führt er aus: „They [scil. the terms „ecumenicity“ and „universality“] are never defined precisely, but leave the vague impression that the Byzantine empire had claims or aspirations to rule or somehow preside over the entire world, or at least over a larger portion of it than was at any time directly governed by its state apparatus.“⁵⁰ Kaldellis unterscheidet in seinen Ausführungen zwischen Territorien, die unter direkter byzantinischer Verwaltung und Gesetzgebung samt fiskalischem Zugriff standen, und jenen Gebieten, in denen die Byzantiner lediglich eine Form von „soft power“ ausübten.⁵¹ Er betont den Kontrast von politischem Anspruch zu politischer Realität⁵² und stellt die Interpretation des Begriffes *Oikoumene* in der Byzantinistik insofern in Frage, als er schreibt: „[...] when the Byzantines used the term *oikoumene*, they tended to mean *Romanía*. [...] in Byzantine political texts *oikoumene* refers most commonly to *Romanía*.“⁵³ Kaldellis bezieht im folgenden den Begriff *Oikoumene* auf jenes Gebiet, über das der byzantinische Kaiser tatsächlich herrschte und in dem kaiserliche Infrastruktur existierte, nämlich die *Romanía*.⁵⁴ Weiters fährt er fort: „In all these texts, the *oikoumene* can logically be understood only as the part of the world under imperial control. [...] This persistent equation of *oikoumene* and *Romanía* removes any gap between ideal and reality.“⁵⁵

⁴⁹ Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 272: „The infrastructural capabilities of the Byzantine state have not yet become the subject of sustained and explicit debate.“

⁵⁰ Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 273.

⁵¹ Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 275: „[...] in the Byzantine case, we need to distinguish between territories under direct administration and putative aspirational claims beyond them: [...] I define as internal all territory visited by imperial surveyors and tax collectors, where imperial laws were promulgated and expected to be enforced. [...] But some imperial institutions reached marginally past the frontiers, exerting “soft power”, such as the distribution of court titles to foreign client-rulers, the never-ending stream of embassies, and the system of bishoprics under the patriarch of Constantinople.“

⁵² Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 276: „[...] the gap between the authority claimed by states and what they could actually control in fact.“

⁵³ Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 279. Zum Begriff *Romanía* mehr bei Kaldellis, *Romanland*, 81–120.

⁵⁴ Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 280: „[...] But if *oikoumene* for them meant the portion of the world that he did rule, the “limited” *Romanía* of which he was the emperor, the problem disappears. [...] This was an *oikoumene* defined by imperial infrastructure. [...] The Danube was generally perceived as the northern edge of the *oikoumene*. [...]“

⁵⁵ Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 281. Allerdings scheint Kaldellis sich in einem Moment selbst zu widersprechen, indem er seine Definition von *Romanía* mit dem von ihm kritisierten Begriff der *Oikoumene* im Sinne des „Byzantine Commonwealth“ vermengt und ausführt: „The productive contrast was not between fantasy and reality, but between past and present versions of the Roman *oikoumene*. [...] Historians are so used to viewing Byzantium through the rubric of the long decline and fall that they often fail to realize that it was an expansionist state. We need not discuss the motives and circumstances of these acquisitions. The key point is that in each instance they targeted former territories of the Roman *oikoumene* in a previous incarnation. Thus conquest could be seen as reconquest.“ (Kaldellis, *Did the Byzantine Empire*, 285).

Kaldellis beschränkt sich bei seinen Ausführungen hauptsächlich auf Quellen, die bis zum 12. Jahrhundert entstanden sind. Man muß aber einräumen, daß seine Schlußfolgerungen auch für die späteren Jahrhunderte gelten. Bis zum 12. Jahrhundert war die mentale Karte der byzantinischen Elite immer noch auf die Grenzen des ehemaligen Römischen Reiches fixiert, und die neu bzw. zurück eroberten Gebiete wurden gerne als eine Art von *Reconquista* dargestellt.⁵⁶ Nach 1204 hat sich die Lage insofern verändert, als sehr oft die Beschreibung der Grenzen des Byzantinischen Reiches in den vorhergehenden Jahrhunderten dazu gedient hat, den immer größeren Landverlust zu beklagen. Ioannes Bekkos (ca. 1225–1297) hat im Buch über seine Absetzung unter den Folgen der Kirchenspaltung Länder aufgelistet, die zuvor in byzantinischen Händen waren und sich zu seiner Zeit nicht mehr im Bereich der *Oikumene* befanden. Dabei erwähnt er auch die Gegend der Triballer. Mit diesem antiken Namen haben die Byzantiner sehr oft die Serben bezeichnet.⁵⁷ Dieser nüchterne Blick, geschrieben aus der Perspektive des Patriarchen, der sein Amt niederlegen mußte, könnte darauf hinweisen, daß der Herrschaftsraum der Serben, wie eben auch der anderen aufgezählten Länder, die „soft-power“ der Byzantiner eine Zeit lang nicht gespürt hat. Zwar dürfte der Patriarch über die geopolitischen Bemühungen des serbischen Königs informiert gewesen sein, drückte sich aber insofern zurückhaltend aus, als er nur die Tatsache erwähnte, daß das Land der Serben nicht mehr unter der Obhut der byzantinischen *Oikumene* stand.⁵⁸ Die Angst vor dem stetig schrumpfenden Reichsterritorium hat verursacht, daß ein Teil der byzantinischen Elite die Rolle der hellenischen Identität hervorzuheben versuchte.⁵⁹ Der gebildete Kaiser Theodoros II. Laskaris (reg. 1254–1258) hat in seinem Traktat über den Ausgang des Heiligen Geistes den Aufschwung der Philosophie, Weisheit und Wissenschaft bei den Hellenen

⁵⁶ Annae Comnenae Alexias, VI.XI.3 (S. 193.7–24): ἦν μὲν γὰρ ὅτε οἱ ὄροι τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας αἱ ἀμφοτέροι στήλαι ἦσαν ἀνατολὴν καὶ δύσιν περιορίζουσαι, ἐξ ἐσπέρας μὲν αἱ τοῦ Ἡρακλέους ὀνομαζόμεναι, ἐξ ἕω δὲ αἱ ἀγχοῦ που ἰστάμεναι τοῦ ἰνδικοῦ πέρατος αἱ τοῦ Διονύσου (κατὰ γὰρ πλάτος οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὅσον ἦν τῆς τῶν Ῥωμαίων βασιλείας τὸ κράτος), Αἴγυπτος καὶ Μερὸν καὶ Τρωγλοδυτικὴ πᾶσα καὶ τὰ ἐγγύθεν τῆς διακεκαυμένης καὶ τὰ ἐξ ἑτέρου μέρους ἢ περιθρύλλητος Θούλη καὶ ὅσα ἔθνη βόσκει τὸ κλίμα τὸ βόρειον, οἷς κατὰ κορυφὴν ὁ βόρειος ἴσταται πόλος, ἀλλ' ἐπ' ἐκείνῳ γε τοῦ καιροῦ ἐκ μὲν ἀνατολῆς ὁ γεῖτον Βόσπορος ὄριον τῶν Ῥωμαϊκῶν σκήπτρων, ἐκ δὲ τῆς ἐσπέρας ἡ Ἀδριανοῦ καθίστατο πόλις, ἀλλ' ὁ γε βασιλεὺς Ἀλέξιος ἀμφοτέρας ὡσπερ παίων χερσὶ τοὺς ἐκατέρωθεν ἐπιτιθεμένους βαρβάρους καὶ καθάπερ ἀπὸ κέντρου τῆς Βυζαντίδος περιορχούμενος ἤρυνε τε τὸν κύκλον τῆς βασιλείας καὶ ἐκ μὲν ἐσπέρας τὸν Ἀδριανὸν Πόντον ἔθετο ὄριον, ἐκ δὲ τῆς ἀνατολῆς Εὐφράτην καὶ Τίγρητα. καὶ ἂν εἰς τὴν προτέραν εὐδαμονίαν τὴν βασιλείαν ἀνενώσατο, εἰ μὴ γε οἱ ἐπάλληλοι ἀγῶνες καὶ οἱ πυκνοὶ πόνοι καὶ κίνδυνοι (ἦν γὰρ καὶ ἀμφοτέροι ὁ αὐτοκράτωρ μεγαλοκίνδυνος τε καὶ πυκνοκίνδυνος) τοῦτον ἀπέστησαν τὸ ὀρήμηματос. Siehe auch: *Božilov*, *Vizantija: finis terrae* – ἡ πέρατος, 283.

⁵⁷ Vgl. dazu: *Ditten*, *Βάρβαροι, Ἕλληνες und Ῥωμαῖοι*, 273–299; *Lechner*, *Hellenen und Barbaren*.

⁵⁸ Ioannis Vecci Cp. *Patriarchae de depositione sua*, 973B: Ἐτι γὰρ τότε Συρία ἀπάσης καὶ Μεσοποταμίας ἄρχοντες ἦμεν. ἔτι πᾶσα Ἰβηρία τοῖς ἡμῶν ὑπέκειτο αὐτοκράτορσιν· ἔτι τὰ σχοινίσματα ἡμῶν ἐς Δάνουβιν ἐκτεινόμενα Βουλγαρίαν πᾶσαν καὶ τὴν παρὰ Τριβαλλῶν οἰκουμένην ἐντὸς περιέκλειον· ἔτι Κύπρος, καὶ Κρήτη σὺν αὐτῇ Σικελία, αἱ τῶν νήσων περιφανέστεραι, Καλαβρία τε καὶ τῆς Ἰταλίας τὸ πλεον, τοῖς Ῥωμαίων βασιλεῦσιν ἐδόουλεον. Τί γὰρ ἂν τις Πελοποννήσους ἀπαριθμοίη, καὶ νήσους Εὐβοίας, καὶ ὅσαι τῶ Αἰγαίῳ καὶ Ἀδριατικῷ πελάγει σποράδην διαλαμβάνονται; Νῦν δὲ ὅποι τὰ ἡμέτερα συνεστάλη, αἰσχύνῃ καὶ ὄλωσ λέγειν ἐστίν.

⁵⁹ *Kaldellis*, *Hellenism in Byzantium, 372–379*; *Giarenis*, *Nicaea and the West (1204–1261)*, 214–216.

mit der Begründung erklärt, daß dieses Volk seinen Platz in der Mitte der äußersten Grenzen der Oikumene eingenommen hat.⁶⁰ Fast fünfzig Jahre später gibt der Enkomiaist des byzantinischen Kaisers Andronikos II. Palaiologos (reg. 1282–1328) namens Nikolaos Lampenos ein mehr der Wahrheit entsprechendes Bild der *Oikumene* der Byzantiner wieder, obwohl sicherlich auch der Faktor der idealen Vorstellung eine Rolle in seiner Ausführung gespielt hat. So werden nicht nur die Hellenen erwähnt, sondern auch die Barbaren vervollständigen die multikulturelle Gesellschaft der Römer.⁶¹ Die Literatur der letzten Jahrhunderte der Existenz von Byzanz hat, außer der hellenischen bzw. griechischen Identität, den Begriff von *πάτρις* in den Vordergrund gestellt. Tonia Kiousopoulou hat in ihrem Buch gezeigt, daß *πάτρις* in der Bedeutung „Vaterland“ (auch Geburtsland) vor allem für die noch übrigen Gebiete der byzantinischen *Oikumene*, aber auch als Bezeichnung anderer Staaten verwendet wurde.⁶² Die Phrase *ἡ καθ’ ἡμᾶς οἰκουμένη* beim obenerwähnten Lampenus und die im Laufe der Jahrhunderte seltener werdenden Wortkombinationen mit *οἰκουμένη* bezeugen, daß den Byzantinern sehr wohl bewußt war, daß ihr Reich Grenzen hat und daß hinter den Grenzen auch ein bewohntes Gebiet existiert.⁶³ Doch blieb die Tradition, wonach hinter den eigenen Grenzen ein wüstes bzw. unbesiedeltes Gebiet (*ἔρημος* bzw. *ἀοίκητα*) liegt, immer noch prägend.⁶⁴

Vratislav Zervan

II. Wie spiegelt sich das expandierende serbische Herrschaftsgebiet in der Titulatur des Königs und Zaren Stefan Uroš IV. Dušan wider und welche Regionen sind ihm tatsächlich zuzurechnen?

Die zweite Frage, der sich dieser Beitrag widmet, stützt sich unter anderem auf eine Veröffentlichung des Mediävisten Sima Ćirković (1929–2009) mit dem Titel „Srbi u hrišćanskoj ekumeni srednjega veka“ [„Die Serben in der christlichen Ökumene des Mittelalters“].⁶⁵ Ćirković betont, daß die grundlegenden Funktionen mittelalterlicher Reiche – und damit auch des serbischen – darin bestanden haben, Kriege zu führen, Gericht zu halten und Steuern einzutreiben.⁶⁶ Damit in Zusammenhang steht die Frage nach der Territorialität mittelalterlicher Reiche *per se* sowie

⁶⁰ *Krikōnēs*, Θεοδώρου Β' Λασκάρεως Περὶ Χριστιανικῆς Θεολογίας Λόγοι, 139.78f.: Μέσον γὰρ πάντων τῶν περάτων τῆς οἰκουμένης ὁ Ἑλληνικός ὑπάρχει λαός. Vgl. auch *Koder*, Hellenis als Mitte, 195–210.

⁶¹ *Polemēs*, Λόγιος Νικόλαος Λαμπηνός, 36.34–36: Ἴσασιν ἐκεῖνον ὅσοι τὴν καθ’ ἡμᾶς οἰκουμένην οἰκοῦσιν Ἑλληνές τε καὶ βάρβαροι καὶ πάντα τῶν ἀνθρώπων τὰ γένη ὅσα καὶ Ῥωμαίους ἴσασι.

⁶² *Kiousopoulou*, *Emperor or Manager*, 143–152.

⁶³ Constantino Acropolita. *Epistole*, Ep. 56.5–7 (S. 151): Ἀλλά με οὐχ ἦκιστα καὶ τὸ κοινὸν ἐκταράττει ναυάγιον ὁ τῆς οἰκουμένης – τῆς ἡμετέρας λέγω τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας – σεισμός πολυήμερος καὶ τὰ ἐπιδήμια δεόντως εἶπω κακά.

⁶⁴ *Koder*, Räumlichen Vorstellungen, 21–23; *Caudano*, “These are the Only Four Seas”, 175f.

⁶⁵ *Ćirković*, *Srbi u hrišćanskoj ekumeni*, 385–395.

⁶⁶ *Ćirković*, *Srbi u hrišćanskoj ekumeni*, 390.

nach dem Verhältnis der Territorialität zu den jeweiligen Herrschertiteln, über die der Historiker Mihailo Dinić (1899–1970) im Falle des mittelalterlichen Serbien wie folgt geschrieben hat: „... titulatura vladalaca obično sažeto odražava teritorijalni razvoj država, ponekada sa više ili manje istoriski opravdanim pretenzijama na susedne zemlje.“ [...] üblicherweise spiegelt die Titulatur des Herrschers zusammenfassend die territoriale Entwicklung von Staaten wider, manchmal mit mehr oder weniger historisch gerechtfertigten Ansprüchen auf Nachbarländer.“⁶⁷ Auch Kaldellis geht in seinem oben zitierten Beitrag darauf ein und verweist auf ein Beispiel des westlichen Mittelalters bzw. der europäischen Neuzeit: „Certainly, imperial titles are conservative (the crown of England claimed France until 1800).“⁶⁸

Dieser zweiten Frage hat sich bereits vor über hundert Jahren der Historiker Vasilije Marković (1882–1920) gewidmet, als er einen Beitrag mit dem Titel „Jesu li srednjovekovni Srbi smatrali Makedoniju bugarskom?“ [„Haben die mittelalterlichen Serben Makedonien als bulgarisch erachtet?“] vorgelegt hat.⁶⁹ Hierbei darf nicht außer acht gelassen werden, daß Marković seine Ausführungen im Ersten Weltkrieg, also in Zeiten eines überaus starken Antagonismus zwischen Serbien und Bulgarien, verfaßt hat. Nichtsdestoweniger möchte ich seine damaligen Gedankengänge aufgreifen, unter neuen Gesichtspunkten beleuchten und mit ergänzenden Resultaten bereichern.

Vasilije Marković stellt in seiner Publikation die Titulaturen der serbischen Herrscher Stefan Uroš II. Milutin (reg. 1282–1321) und Stefan Uroš III. Dečanski (reg. 1321–1331) derjenigen Stefan’ Uroš IV. Dušan (reg. 1331–1355) gegenüber. Hiefür wertet er systematisch serbische mittelalterliche Urkunden, aber auch griechische Urkunden serbischer Herrscher sowie lateinische Dokumente bzw. lateinische Übersetzungen von Dokumenten aus. Er stellt fest, daß König Milutin trotz seiner beachtlichen territorialen Expansion im Byzantinischen Makedonien seinen Herrschertitel nicht adaptiert hat, sondern weiterhin als „König und Selbstherrscher aller serbischen Länder und der Küstenlande“ in Erscheinung getreten ist.⁷⁰ Auch im Falle des Königs Stefan Dečanski war dies der Fall.⁷¹

Der Südosteuropaforscher Ludwig Steindorff führt zur Titulatur „König und Selbstherrscher aller serbischen Länder und der Küstenlande“ und zu deren Transformation unter Stefan Dušan aus: „Noch deutlicher als in der Führung des Zarentitels, den auch der bulgarische Herrscher innehatte, kommt der neuartige Anspruch in den Ländernamen der Intitulatio zum Tragen. Wie schon seine Vorgänger nannte sich Dušan vor Annahme des Zarentitels ‚König des ganzen serbischen und des

⁶⁷ Dinić, *Srpska vladarska titula*, 9. Vgl. dazu im besonderen: *Maksimović*, *Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj tituli*, 61, Anm. 2. Und auch: *Mihaljević*, *Continuité et discontinuité*, 31–43.

⁶⁸ *Kaldellis*, *Did the Byzantine Empire*, 283.

⁶⁹ *Marković*, *Jesu li srednjovekovni Srbi*.

⁷⁰ *Marković*, *Jesu li srednjovekovni Srbi*, 7f.: „... jasno vidi da srpski kralj, zbog svojih velikih osvojenja u Makedoniji, nije ni u koliko izmenio titulu koju je nasledio od svojih predaka.“

⁷¹ *Marković*, *Jesu li srednjovekovni Srbi*, 11: „Kao što se vidi nema ni jednog slučaja da se u titulu ovoga kralja pojavi, zbog vladanja nad vrlo znatnim delom Makedonije, «kralj Bugarske».“

Küstenlandes'. Die Zweigliedrigkeit spiegelte den oben skizzierten Reichsbildungsprozeß unter Stefan Nemanja wieder [sic!]. Auch hier schon hatte das Herrschaftszentrum im weniger erschlossenen Gebiet gelegen; die für die Dynastie neu gewonnenen höher entwickelten Küstengebiete dienten als Teilfürstentum zur Entlastung von familiärer Rivalität.⁷²

Und Steindorff fährt zu den Grenzen des Nemanjidenreiches fort: „Während die politischen Territorien Böhmen und Ungarn in geographisch vorweg durch natürliche Grenzen umrissenen Räumen entstanden, waren die Grenzen des Nemanjidenreiches nicht geographisch vorgegeben; es war erst die Leistung der Dynastie, eine Reihe kleinerer Beckenlandschaften, die durch Straßen und Pässe und entlang von Flußläufen miteinander verbunden waren, politisch zu integrieren.“⁷³

In einem zukünftigen Beitrag werde ich mich gesondert mit der räumlichen Perzeption der Könige Milutin und Stefan Dečanski in deren Dokumenten befassen. Vorab möchte ich an dieser Stelle eine kurze, quellenbasierte Momentaufnahme aus der Regierungszeit des Stefan Dečanski anführen, weil sie uns helfen wird nachzuvollziehen, welches herrschaftliche und somit räumliche Verständnis dieser Herrscher gehabt haben könnte. Wie und wo sich das serbische mittelalterliche Reich von seinen Nachbarn im ersten Drittel des 14. Jahrhunderts abgrenzte, läßt sich meines Erachtens aus einem Brief des Königs Stefan Dečanski an die Republik Venedig vom 1. Mai 1330 – also am Vorabend der Schlacht von Velbužd (Kjustendil) gegen den Zaren Michael III. Šišman (reg. 1323–1330), die am 28. Juli 1330 stattfand, ableiten. In diesem gewährte Stefan Dečanski den venezianischen Händlern Sicherheit und freies Geleit durch sein Herrschaftsgebiet (*per regnum seu partes nostras*) und in das Byzantinische Reich (*ad partes Romanie*), nicht jedoch nach Bulgarien (*excepto ad partes Bulgarie*).⁷⁴ Wir finden darin drei eindeutig definierte, politische Entitäten auf der südlichen Balkanhalbinsel, nämlich Serbien, Byzanz und Bulgarien.

⁷² Steindorff, *Zar Stefan Dušan von Serbien*, 193.

⁷³ Steindorff, *Zar Stefan Dušan von Serbien*, 187.

⁷⁴ Ediert in: *Zakonski spomenici*, 262. Der Text lautet: „Exemplum quarumdam litterarum domini regis Raxie, quod nostri possit(!) per suas terras habere transitum securum ad Salonichi partes Romanie et in Raxia. Illustri et magnifico viro domino Francisco Dandulo, Dei gratia duci Venetiarum, proximo suo karissimo, Urosius, eadem gratia Servie rex, salutem et prospes prosperis successibus in Domino habundare. Affectus quem ad vestram proximitatem gerimus et commune Veneciarum gerimus, nos inducit ut ad vestra beneplacita et comoda nostros intuitus dirigamus. Cum igitur alias vobis meminimus conscripsisse, si ad vestrum comodum deberet cedere, si ad partes Romanie vellent mercatores vestri pergere vel alio et placeret eis transitum facere per regnum seu partes nostras, quod libere transitus parer pateat eis ad libitum voluntatis. Quare itcirco(!) vobis duximus intimandum quod si predictis mercatoribus vestris placuerit dictum facere transitum ad partes predictas, excepto ad partes Bulgarie, quod ipsis damus transitum liberalem et conductum securum. Etiam si in nostro regno voluerint sua mercimonia exercere, quod libere exercent. Quos assecuramus super regia nostra fide, prout vobis hec et alia nobilis vir Jacobus Polani, concivis vester in ore cuius posuimus verba nostra, plenius vobis(!) oraculo explicabit. Datum primo die mensis madii, XIIIe indictionis.“ (hier zitiert nach: *Diplomatarium Serbicum Digitale* = DSD (<<http://www.bisanu.rs/>>), Nr. 2211, <<http://www.bisanu.rs/charters/2211/>>; 1.10.2019). Wir danken an dieser Stelle Herrn Doz. Dr. Žarko Vujošević (Universität Belgrad, Serbien) und seinen Kollegen herzlich für die Möglichkeit, das *Diplomatarium online* konsultieren zu dürfen. Vgl. dazu auch: *Ivanov, Sèverna Makedonija*, 49.

Anhand zusätzlicher schriftlicher Quellen und des toponomastischen Befundes läßt sich die Abgrenzung Serbiens zu Bulgarien in jener Zeit noch deutlicher herausarbeiten. Laut Erzbischof Danilo II. drang der bulgarische Zar vor der Schlacht bei Velbužd auf serbisches Gebiet vor, nämlich in die Gegend des Oberlaufs der Struma und der Stadt Zemen, die damals offensichtlich zum serbischen mittelalterlichen Reich gehörten: „Da erfuhr er [König Stefan Dečanski], daß der bulgarische Zar mit seinen Truppen eingedrungen sei und in seinem Herrschaftsgebiet in der Burg Zeml'n [Zemen im heutigen NW-Bulgarien] am Ufer des Flusses Struma stehe und die umliegenden Gebiete plündere“.⁷⁵

Auch toponomastisch läßt sich dieses Gebiet als Grenzgebiet zwischen dem mittelalterlichen Bulgarien und Serbien im 14. Jahrhundert identifizieren, verzeichnet doch der Balkanforscher Konstantin Jireček (1854–1918) ein Toponym *Kraište* bzw. *Kraiškite planini* nordwestlich von Kjustendil.⁷⁶

In Analogie zu dem oben zitierten Brief des Königs Stefan Dečanski an die Republik Venedig vom 1. Mai 1330 hat auch Stefan Dušan ein Dokument ausgestellt, aus dem wir die politische Landschaft sowie geographische Einteilung seiner Zeit erschließen können. In einer Urkunde vom 20. September 1349, die in Novo Brdo herausgegeben wurde, gewährte Stefan Dušan den Ragusanern allgemein Privilegien und im besonderen, daß sie zwar Waffen in das serbische Herrschaftsgebiet importieren, jedoch weder nach Bulgarien, noch in die Walachei bzw. die Moldau, noch nach Ungarn, noch nach Bosnien, noch in das Byzantinische Reich exportieren dürfen (Тъкмо оружиа да не носѣ, ни у Бугаре, ни у Басарабину зем'лю, ни на Угрѣ, ни у Босну, ни у Гръке, ни инамо камо любово у турчу землю, тъкмо у землю ц(а)р(ь)с(т)в(а) ми и крал(е)ву. К'то ли се вбрете понесе оружиа у ину зем'лю, да му се в'се този оружие у'з ме).⁷⁷ Besagte Bestimmung wurde von seinem Sohn, dem Zaren Stefan Uroš V. (reg. 1346 bzw. 1355–1371), am 25. April 1357 wiederholt.⁷⁸

Indem ich nunmehr auf die eingangs formulierte, zweite Frage noch spezifischer eingehe, möchte ich zunächst auf die Einleitung Stefan Dušans zu seinem Gesetzbuch (*Zakonik*) verweisen. Diese ist sowohl aus politischer als auch geographischer Sicht eine wertvolle Momentaufnahme des Jahres 1349. „Einleitend nennt der Verfasser unter Aufzählung aller Territorien des Reiches seine Intitulatio und stellt

⁷⁵ Životi kraljeva, 181f. In deutscher Übersetzung bei: Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, Band 2, 225. Vgl. dazu auch: *Mladjov*, Some Observations on the Upper Vardar, 137–162.

⁷⁶ *Ireček K. J.*, Pätuvanija po Bălgarija, 610 (und die Landkarte am Ende dieser Publikation). Mihailo Dinić zählt dieses Gebiet (d. h. Mraka) zur *Romania* unter Stefan Dušan: *Dinić*, Podela srpske države, 215.

⁷⁷ Ediert in: *Porčić*, Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara, 249–253 (vgl. dazu: DSD, Nr. 2272a, <<http://www.bisanu.rs/charters/2272a/>>; 3.10.2019).

⁷⁸ „И нихъ тръговци с тръгомъ кто любви ити у ину зем'лю с тръгомъ, с куплом(ь), да гр(е)де прѣзь зем'лю ц(а)р(ь)с(т)в(а) ми своводно безъ всаке забаве, тъкмо оружиа да не носить ни у Бугаре, ни у Басарабину зем'лю, ни на Угрѣ, ни у Босну, ни у Гръке, ни инамо камо любово у турчу зем'лю, тъкмо у зем'лю ц(а)р(ь)с(т)в(а) ми.“ Ediert in: *Porčić*, Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara, 274–277 (vgl. dazu: DSD, Nr. 2297, <<http://www.bisanu.rs/charters/2297/>>; 3.10.2019).

fest, in seiner Jugend – als Mitkönig seines Vaters – habe er noch nicht über alle diese Länder regiert:⁷⁹ Im Gesetzbuch bezeichnet sich Stefan Dušan wie folgt: Въ Христа Бога благовъръъны царь въсьмь срьблєньмь и Грькомь и Странамаъ бьлгарьскыимь и въсьмоу Дисоу Поморію Фроугїиже и Араванитомь.⁸⁰

In meinen nunmehr folgenden Ausführungen möchte ich mich auf die geographischen Aspekte der Titulatur des Stefan Dušan konzentrieren und nicht auf Fragen des serbischen König- und Zarentums, zu denen umfassend und tiefschürfend publiziert wurde.⁸¹ Um den geographischen Termini in der Titulatur des Stefan Dušan nachzugehen, habe ich in Analogie zu dem oben zitierten Vasilije Marković zunächst eine komplette Auflistung seiner Titel sowohl in Intitulatio als auch in der Unterschrift aus serbischen, lateinischen und griechischen Dokumenten (hier Urkunden und Briefen) auf der Basis der Publikationen von Lidija Slaveva und Vladimir Mošin,⁸² von Nebojša Porčić,⁸³ des *Diplomatarium Serbicum Digitale*⁸⁴ und von Dragić Živojinović⁸⁵ erstellt (siehe dazu meinen **Annex** am Ende dieses Beitrages). Daraus sind meines Erachtens vier Erkenntnisse abzuleiten:

Die erste ist, daß, obwohl Vasilije Marković in seiner Zeit bei weitem nicht über eine große Anzahl fundierter und umfassender Publikationen zur Titulatur serbischer Herrscher verfügte, wie es jetzt der Fall ist, es ihm dennoch gelungen ist, betreffend das Verhältnis Serbien zu *Romanía* richtige Schlüsse zu ziehen,⁸⁶ die von der späteren Forschung bestätigt wurden.⁸⁷ Auf der Basis des Annex läßt sich die Genese der

⁷⁹ Steindorff, Zar Stefan Dušan von Serbien, 183.

⁸⁰ Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354, 83.

⁸¹ Siehe dazu folgende, ausführliche Arbeiten: *Ćirković*, Between Kingdom and Empire, 110–120; *Ćirković*, Kralj u Dušanovom zakoniku, 149–163; *Dinić*, Dušanova carska titula, 87–118; *Dinić*, Srpska vladarska titula, 9–19; *Ivković*, Ustanova mladog kralja, 59–80; *Maksimović*, Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj tituli, 61–78; *Maksimović*, Poreski sistem, 101–125; *Maksimović*, Značenje reči, 215–227; *Maksimović*, Empire of Stefan Dušan, 415–428; *Maksimović*, Srbija i ideja univerzalnog carstva, 371–379; *Markanović*, Vizantijskoe carstvo, 21–28; *Mavromatis*, Fondation de l'empire serbe; *Mavromatis*, Idea monárquica, 179–188; *Mošin*, Vizantiski uticaj, 147–159; *Oikonomides*, Emperor of the Romans, 121–128; *Pirivatrić*, Ulazak Stefana Dušana u carstvo, 381–409; *Savić*, (Pseudo)klasični i stari nazivi, 95–125; *Solo-vjev*, Pojam države, 64–92.

⁸² Slaveva – Mošin, Srpski gramoti.

⁸³ Porčić, Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara.

⁸⁴ DSD (<<http://www.bisanu.rs/>>; 3.10.2019).

⁸⁵ Živojinović, Regesta grčkih povelja, 57–99.

⁸⁶ *Marković*, Jesu li srednjovekovni Srbi, 15: „... Stari krajevi u celini predstavljali su «Srbiju» ili «Srpsku Zemlju» prema novim osvojenjima koja su označavana kao «Romanija» ili «grčka zemlja».“

⁸⁷ Steindorff, Zar Stefan Dušan von Serbien, 194: „Die alten Herrschaftsgebiete wurden nun als eine Einheit „Serbien“ gesehen, zugleich ein Indiz für den Integrationsprozeß des Nemanjidenreiches über die letzten 150 Jahre hinweg. [...] Daß zuerst Serbien, dann die Rhomania genannt war, entsprach zum einen der Abfolge der Gewinnung der Territorien, zum anderen deutete es die reale Gewichtung der Reichsteile an; Dušan leitete die Legitimität seiner Herrschaft zu allererst aus der Tradition der in Serbien herrschenden Dynastie ab.“ Vgl. dazu mit weiterführender Literatur: *Savić*, (Pseudo)klasični i stari nazivi, 97, Anm. 8, 101, 105, 108–118. Siehe auch: *Dinić*, O nazivima srednjovekovne srpske države, 26–34; *Rado-jčić*, Ime „Srbija“, 199; *Stanojević*, Srbija, 541–542; *Trifunović*, O srednjovekovnom imenu Srbije, 5–9.

Titulatur des Stefan Dušan nachvollziehen. Hier seien als *pars pro toto* einige Beispiele vom Beginn seiner Herrschaft bis zu seinem Tod angeführt:

- 1) 1332–1334: † Стефанъ въ Христа благовѣрни краљь и съ Богомь самодръжьць въсѣхъ Срѣьскихъхъ и Поморскихъхъ земель
- 2) 1336/43: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни и самодржавни краљь †
- 3) 1346: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας
- 4) 1347: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Срѣьлемь и Грькомь †
- 5) 1349: † Стефанъ благовѣрни царь Срѣьлемь и Грькомь и Западнымъ странамъ †
- 6) 1355: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрьнь царь и самодръжьць Срѣьлемь и Грькомь, Поморию и Западнои странамъ

Die zweite Erkenntnis unterstreicht die oben zitierte Aussage von Mihailo Dinić („... üblicherweise spiegelt die Titulatur des Herrschers zusammenfassend die territoriale Entwicklung von Staaten wider, manchmal mit mehr oder weniger historisch gerechtfertigten Ansprüchen auf Nachbarländer.“). Wenn wir folgende zwei Teile der Titulatur des Stefan Dušan im Gesetzbuch (*Zakonik*) betrachten, Странамъ въльгарьскимъ и ... Фроугїиже, erkennen wir im ersten Ausdruck („die bulgarischen Gebiete“) eine territoriale Entwicklung, während wir im zweiten („das Land der Franken“) einen nicht realisierten (realisierbaren) Anspruch wahrzunehmen vermögen.

Weitere Beispiele sind unter anderem:

- 1) 1349: Тѣмъ же и азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставленни прѣьвысшкыи Стефанъ царь, въсѣхъ Срѣьскихъхъ и Грьчкыхъхъ и Поморскихъхъ земель, рекоу же Алвани и Западнеи странѣ и великомуу Дисоу
- 2) 1345: Stephanus, Dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, necnon Bulgarie imperii partis non modice particeps et fere totius imperii Romanie dominus

Aus der zweiten Erkenntnis leitet sich die dritte ab. Diese widerlegt in einem Teilaspekt Vasilije Marković, der in seiner Studie feststellt, daß Stefan Dušan in seinen Titeln nicht als „Zar der Bulgaren“ angesprochen wird und daß solche Behauptungen auf gefälschten Urkunden beruhen,⁸⁸ welche da sind:

⁸⁸ Marković, Jesu li srednjevekovni Srbi, 17: „«Car Bugara» ne nalazi se ni u jednoj ispravnoj poželji Dušanovoj.“

- 1) 1347: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрныи царь и самодръжць Сръбляемъ и Грькомъ и Българомъ
- 2) 1348: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрныи царь и самодръжаць Сръбляемъ и Грькомъ и Българомъ и Арбанасомъ

Meine partielle Widerlegung von Marković beruht darauf, daß Stefan Dušan zwar nicht als „Zar der Bulgaren“ bezeichnet wird, aber sehr wohl über Teile Bulgariens geherrscht hat, wie aus der oben zitierten Einleitung aus dem Gesetzbuch (*Zakonik*) hervorgeht (Въ Христа Бога благовѣрныи царь ... и Странамъ Българьскимъ). Diese Behauptung stützt sich zudem auf folgende Titulaturen aus Urkunden und Briefen:

- 1) 1343: Stephanus fidelis in Christo crales Bugarorum (sic!)
- 2) 1345: Stephanus, Dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et maritime regionis rex, necnon Bulgarie imperii partis non modice particeps et fere totius imperii Romanie dominus

Dies führt uns zur vierten Erkenntnis und damit zum Anfang unserer Fragestellung zurück. Aus meinem Annex in diesem Beitrag ist zu ersehen, daß die Titulatur des Stefan Dušan für die Erforschung regionaler historischer Landschaften im Byzantinischen Makedonien und deren digitale Aufarbeitung bzw. Visualisierung nicht geeignet bzw. zielführend ist, weil wir daraus keine „Mesoregionen“ nach Holm Sundhaussen extrahieren können.⁸⁹ Besagte „Mesoregionen“ erkennen wir jedoch sehr wohl in einer Urkunde des Königs Stefan Dečanski, die er am 9. September 1330 – also rund einen Monat nach der Schlacht bei Velbužd – für das Kloster Sv. Nikola Mrački, rund 25 km nördlich von Kjustendil, erlassen hat.⁹⁰ Auch wenn die Echtheit dieser Urkunde in der Forschung umstritten ist, so beinhaltet die Unterschrift des Königs (Стефанъ Урвшъ кралъ въ Христа Бога Вѣрныи и самодръжавныи кралъ всеи сръпьскои земли и поморьскои и вѣчепольскои и велъвоуждъскои) mit Ovče Pole und Velbužd Hinweise auf zwei „Mesoregionen“, deren Grenzen wir in unserem FWF-Projekt „Byzantino-Serbian Border Zones in Transition: Migration and Elite Change in pre-Ottoman Macedonia (1282–1355)“ (siehe dazu Anm. 1) auf der Mikroebene zu verorten trachten, um daraus Grenzzonen zwischen dem mittelalterlichen Serbien und Byzanz bzw. Bulgarien abzuleiten.

⁸⁹ Zur Definition der „Mesoregion“: „Bezogen auf Europa, handelt es sich um Räume oder Regionen, die kleiner sind als der Kontinent, aber die Grenzen heutiger Staaten in der Regel überschreiten, d. h. um Räume mittlerer Dimension, um Mesoregionen.“ Zitiert nach: *Sundhaussen*, Wiederentdeckung des Raums, 16f.

⁹⁰ Zakonski spomenici, 643–645; *Mišić*, Povelja kralja Stefana Uroša III, 56–59. Siehe dazu: *Solovjev*, Povelje manastira Sv. Nikole Mračkog, 1–18.

Dies haben wir in einem vergleichbaren Fall mit der regionalen historischen Landschaft Polog im Rahmen des genannten Projektes bereits getan, indem wir die Siedlungen aus allen Urkunden Polog betreffend extrahiert, verortet und in unsere *Tabula Imperii Byzantini (TIB) OpenAtlas* Datenbank eingegeben haben. Nach der digitalen Erfassung aller zur Verfügung stehenden Siedlungsdaten des 14. Jahrhunderts zu Polog haben wir an den äußersten Rändern des Siedlungsnetzwerkes eine Grenze gezogen und dadurch die Approximation einer historischen Landschaft in unserer online Web Applikation – dem *TIB Frontend* – erhalten.⁹¹ Dies werden wir auch für andere historische Regionen des Byzantinischen Makedonien nach demselben Prinzip fortführen.

Mihailo St. Popović

Die dritte und letzte Frage, der sich dieser Beitrag widmet, läßt sich wie folgt zusammenfassen:

III. Lassen sich die Existenz des Toponyms „Car / Zar“ und dessen Verteilung im Byzantinischen Makedonien in Korrelation zu historisch bezeugter imperialer Präsenz stellen?

Die Identifizierung von Toponymen, die aus dem Herrschertitel „Car / Zar“ abzuleiten sind,⁹² und deren Querverbindung zu einer realen, physischen Präsenz des serbischen Herrschers Stefan Dušan auf dem Gebiet des Byzantinischen Makedonien stellen eine komplexe Forschungsfrage dar. In der Toponymie, Hydronymie und Oronymie Makedoniens sind dieser Herrschertitel und dessen Ableitungen einerseits in einer überschaubaren Anzahl von mittelalterlichen schriftlichen Quellen zu finden und andererseits etwas häufiger in der zeitgenössischen Toponymie und Kartographie präsent.

Zunächst wurden die schriftlichen Quellen – vor allem Urkunden – ausgewertet, die vor der Krönung des Stefan Dušan zum Zaren in Skopje in 1346 entstanden sind, aber auch diejenigen, die sich danach auf den Zeitraum der Existenz des serbischen Kaiserreiches beziehen (1346–1371). Hinsichtlich der Toponyme und Mikrotoponyme mit dem Hinweis auf „Car“, die in Quellen vor der Krönung des Stefan Dušan (1346) aufscheinen, ist es augenscheinlich, daß sie sich auf eine vorhergehende Periode beziehen, als die byzantinischen Kaiser und bulgarischen Zaren über Makedonien geherrscht haben. Dies wiederum bedeutet, daß sie eine eigene toponomastische Gruppe bilden, die auf herrschaftliche Präsenz und Autorität in der Region hindeutet. Unser wissenschaftliches Interesse konzentriert sich daher auf jene Toponyme, die

⁹¹ Abzurufen unter dem Permalink: <<https://data1.geo.univie.ac.at/projects/tibapp/#activetypes=5563%2C5568%2C5572%2C5576¢er=41.893328057095886%2C21.37252807617188&selection=12802&selectioncategory=SIGN&story=&storystep=&time=1100%2C1400&zoom=10>> (17.4.2020). Das *TIB Frontend* ist frei zugänglich und nutzbar unter: <<https://data1.geo.univie.ac.at/projects/tibapp/>> (17.4.2020).

⁹² Vgl. zur Entstehung des Titels „Car“ allgemein: *Moravcsik*, Zur Geschichte des Herrschertitels, 229–236; *Schreiner*, Zur Entstehung des Namens „Car“, 361–364.

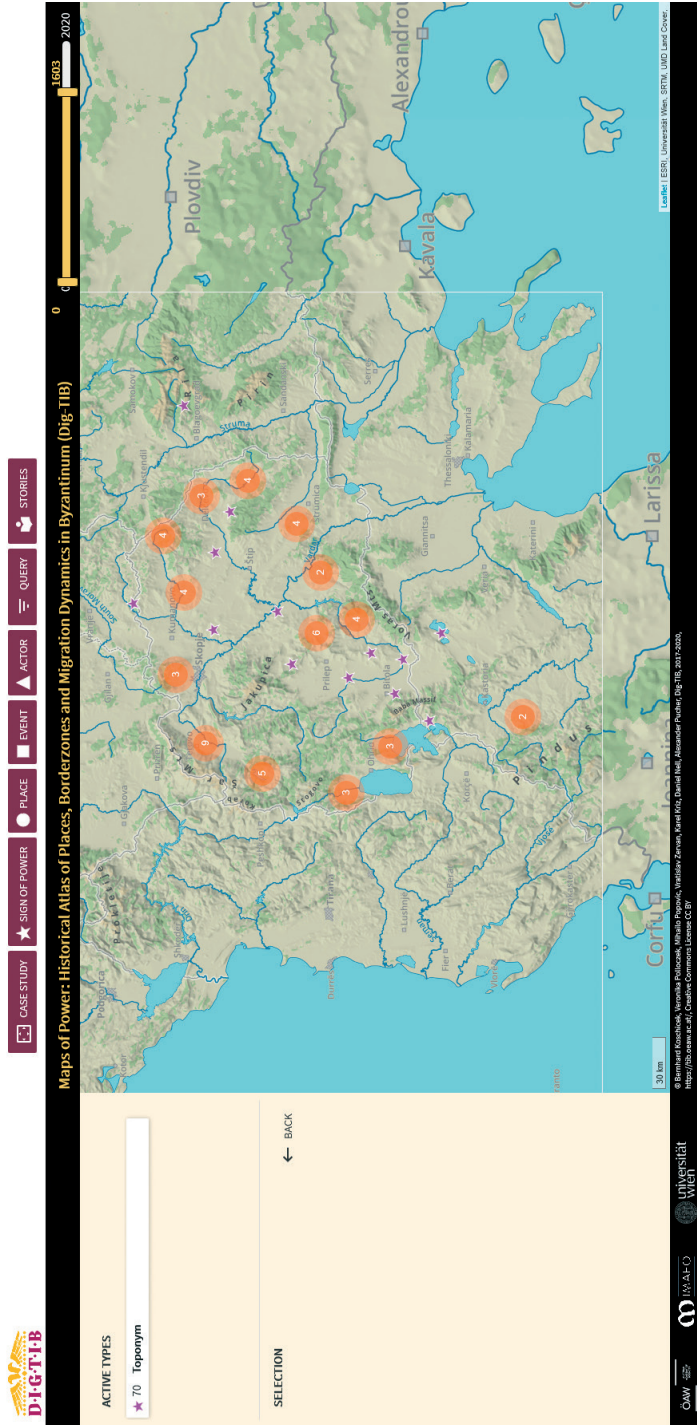

Abb. 1. Die Verteilung der Toponyme mit dem Bestandteil „Car“ im Byzantinischen Makedonien (Inhalt: Toni Filiposki; Dateneingabe: Vratislav Zervan; Bild: Maps of Power, Mihailo St. Popović, 2020)

nach der Kaiserkrönung des Stefan Dušan in den Quellen aufscheinen. Dennoch ist es schwierig, den Kontext zu ermitteln, in welchem besagte Toponyme entstanden sind und welchen Einflüssen – sei es byzantinisch, bulgarisch oder serbisch – sie unterworfen waren.

Aus den zur Verfügung stehenden schriftlichen Quellen geht hervor, daß es in Makedonien eine geringe Anzahl von Toponymen in Verbindung mit „Car“ gab, die sich auf ländliche Siedlungen (also Dörfer) bezogen.

Zunächst ist als frühester Beleg auf die Existenz von „Carevo Selo“ (jetzt die Stadt Delčevo) in der Region Pijanec in der Mitte des 14. Jahrhunderts hinzuweisen, das in der Urkunde des Stefan Dušan über die Gründung des Bistums von Zletovo bezeugt ist.⁹³ Dieses ist später auch in den osmanischen Steuerregistern (*Defter*) des 16. Jahrhunderts als überwiegend christliches Dorf in der *Nahiye* Pijanec verzeichnet.⁹⁴ Im Jahre 1349 wird „Caričino“ in der Urkunde des serbischen Zaren Stefan Uroš Dušan über die Bestätigung der Schenkungen des Sebastokrators Dejan an die Kirche Tempelgang Mariä in Arhiljevica erwähnt. Hierbei handelt es sich mit großer Wahrscheinlichkeit um ein mittelalterliches Dorf, das jetzt nicht mehr existiert und im Ostteil der Skopska Crna Gora zu verorten ist. 1452/53 ist es im osmanischen *Defter* des *Vilayet Üsküb* (Skopje) verzeichnet.⁹⁵ Aus dem 16. Jahrhundert sind noch zwei Dörfer ähnlichen Namens bekannt: „Carev Dvor“, ein christliches Dorf in der *Nahiye* Prespa, südlich der Stadt Resen und „Carevikj“, ein christliches Dorf in der *Nahiye* Tikveš, südwestlich der Stadt Kavadarci.⁹⁶ An dieser Stelle möchte ich die Vermutung äußern, daß die obenerwähnten Belege schon vor der Zeit des Stefan Dušan existiert haben.

Wenn wir unsere Aufmerksamkeit nunmehr auf die Mikrotoponyme lenken, ist die Anzahl der einschlägigen Belege etwas größer. In der Regierungszeit des serbischen Königs Stefan Uroš II. Milutin (reg. 1282–1321) scheint in dessen Urkunde für das Kloster des Heiligen Georg-Gorg bei Skopje mehrmals der Begriff „Carski put“ („kaiserliche Straße“) auf, die in der Umgebung Skopjes lag. Weiters wird auch ein „kaiserliches Gut“ („Carska pronija“) erwähnt.⁹⁷ Mit großer Wahrscheinlichkeit ist die Verwendung dieser Mikrotoponyme in jene Zeit zu datieren, als dieses Gebiet unter byzantinischer Herrschaft stand. Somit beziehen sie sich wohl direkt auf den byzantinischen Kaiser.

⁹³ Siehe dazu die Editionen: Zakonski spomenici, 679; *Mišić*, Hrisovulja cara Stefana Dušana, 193; vgl. auch: *Taseva*, Bälgarska toponimija, 277.

⁹⁴ *Stojanovski – Ćorgiev*, Naselbi i naselenie, 237.

⁹⁵ Ediert in: *Aleksić*, Dva prepisa potvrdne hrisovulje, 44 und 59. Aus unerfindlichen Gründen behandelt der Herausgeber dieses Toponym nicht als Beleg für eine Siedlung. Vgl. auch: *Taseva*, Bälgarska toponimija, 278. Siehe zum *Defter*: Turski dokumenti III, 153. Zur Lokalisierung allgemein: *Stankovska*, Iminjata na naselenite mesta, 300.

⁹⁶ *Stojanovski – Ćorgiev*, Naselbi i naselenie, 237; siehe auch: *Stankovska*, Sufiksitate, 414. Vgl. zu „Carev Dvor“ und dessen mögliche Verbindung zum Zaren Samuil: *Prinzing*, Historisch-geographische Bemerkungen, 213–221.

⁹⁷ *Zbornik srednjovekovnih ćirilćkih povelja*, 321, 327 (Urkunde Nr. 92).

In den drei Urkunden des Stefan Dušan für das Kloster der Gottesmutter Treskavec, nördlich der Stadt Prilep, aus den Jahren 1334/35 bis 1344/45⁹⁸ sind vier Mikrotoponyme bezeugt, die höchstwahrscheinlich von der byzantinischen Präsenz in der Region zeugen. Es handelt sich um „Carski zevgalatij“, das kaiserlichen Landbesitz bezeichnet, „Carev Drum“ in der Nähe des Dorfes Krpena in der Region Polog sowie die zwei Hydronyme „Carski Studenec“⁹⁹ und „Carski Kladenec“,¹⁰⁰ die des öfteren in Prilep, Veles und Polog erwähnt werden.¹⁰¹ In diesem Zusammenhang ist ein weiteres Hydronym – „Careva Voda“ – zu nennen, das in der obenerwähnten Urkunde über die Gründung des Bistums von Zletovo in der Mitte des 14. Jahrhunderts gemeinsam mit „Carevo Selo“ Erwähnung findet.¹⁰²

In den Jahren 1347/48 oder kurz danach hat Zar Stefan Dušan die sogenannte „Svetoarhandjelovska hrisovulja“ zugunsten des Klosters der Heiligen Erzengel Michael und Gabriel bei Prizren erlassen. Darin begegnen drei weitere einschlägige Mikrotoponyme: „Carev Studenec“, „Carev Laz“¹⁰³ und „Carev Grad“.¹⁰⁴ Lora Taseva hat deren Lokalisierung fälschlicherweise in Makedonien vorgeschlagen.¹⁰⁵ „Carev Studenec“ ist hingegen das gleichnamige Dorf in Nordalbanien.¹⁰⁶ „Carev Laz“ lag bei der Stadt Orahovac im Kosovo,¹⁰⁷ während das dritte Mikrotoponym „Carev Grad“ höchstwahrscheinlich in der Nähe des Flusses Beli Drim und der Stadt Prizren im Kosovo zu verorten ist.¹⁰⁸

In der Urkunde des Stefan Dušan für das Kloster *Sveta Bogorodica Htětovska* aus dem Jahre 1343 ist die Existenz einer (byzantinischen?) Befestigung (*gradište*) bezeugt, die in vormaliger Zeit unter „kaiserlicher“ Kontrolle stand.¹⁰⁹

⁹⁸ *Bubalo*, *Za novo, kritičko izdanje*, 207–229.

⁹⁹ Der Begriff „Studenec“ kennzeichnet generell eine Wasserquelle.

¹⁰⁰ Unter „Kladenec“ ist ein mit Steinen eingefaßter Brunnen zu verstehen. Vgl. dazu: *Skok*, *Lingvističke beleške*, 284.

¹⁰¹ *Slaveva – Mošin*, *Gramotite na Stefan Dušan*, 83, 119–121, 145, 147, 180, 182; vgl. dazu: *Petrovski*, *Srednovjekovni naselbi*, 132f.; *Smolčić Makuljević*, *Crkve i priložnici*, 74f.; *Stankovska*, *Sufiksiti*, 415; *Taseva*, *Balgarska toponimija*, 277f.

¹⁰² Ediert in: *Zakonski spomenici*, 679; *Mišić*, *Hrisovulja cara Stefana Dušana*, 193. Siehe auch: *Taseva*, *Balgarska toponimija*, 277.

¹⁰³ Der mittelalterliche Terminus „Laz“ kennzeichnet einen Hain oder ein ursprünglich unbearbeitetes Stück Land, das urbar gemacht wurde. Vgl. dazu im Detail: *Slaveva – Miljković Pepek – Mošin*, *Spomenici III*, 268, Anm. 22.

¹⁰⁴ Neben der Primärbedeutung „befestigte Stadt, Burg, Festung“ kann dieser Begriff auch mit „Kirche, Stadtmauer, Garten“ übersetzt werden. Siehe: *Despodova*, *Staroslovenski-makedonski rečnik*, 89.

¹⁰⁵ *Taseva*, *Balgarska toponimija*, 277f.

¹⁰⁶ *Slaveva – Miljković Pepek – Mošin*, *Spomenici III*, 374, Anm. 112, 113.

¹⁰⁷ *Slaveva – Miljković Pepek – Mošin*, *Spomenici III*, 360, Anm. 54, 55.

¹⁰⁸ *Slaveva – Miljković Pepek – Mošin*, *Spomenici III*, 370, Anm. 101.

¹⁰⁹ *Koprivica*, *Hrisovulja kralja Stefana Dušana*, 157. Vgl. dazu: *Petrovski*, *Srednovjekovni naselbi*, 147f.

Als zusätzliche Quelle habe ich zeitgenössische Karten und Sekundärliteratur (hier Wörterbücher und Kataloge) benutzt, um weitere Toponyme und Mikrotoponyme zu finden, die von „Car“ abzuleiten sind. Von besonderer Bedeutung ist hierbei das Mikrotoponym „Car Dušan“, das eine Weidefläche in der Dorfgemarkung des Dorfes Kostur (Kriva Palanka) kennzeichnet. In derselben Gegend wurde beim Dorf Martinici (Kriva Palanka) auch ein Mikrotoponym „Carica Elena“ dokumentiert, das einen Wald bzw. Brachfeld benennt, wo auch ein lokaler dörflicher Feiertag begangen wurde.¹¹⁰ Beide sind in Zusammenhang mit unserer Fragestellung von herausragender Bedeutung. Im folgenden werden wir unser Hauptaugenmerk auf die Mikrotoponyme richten, die die Anwesenheit der kaiserlichen Macht in Makedonien bezeugen.

So verzeichnet das jugoslawische Kartenblatt Gostivar zwei Mal das Hydronym „Careva Češma“¹¹¹ und die Berggipfel „Urošev Kamen“ und „Caričin Vrv“.¹¹² In der Region Prespa existiert bis heute das Dorf „Carev Dvor“,¹¹³ das wir bereits weiter oben erwähnt haben. Des weiteren sind „Carnik“ in der Region Kumanovo¹¹⁴ und das Dorf „Careovci“ im Plačkovica-Gebirge verzeichnet.¹¹⁵ Der Ort „Carevikj“ ist im Gebirge Suva Planina (Prilep) und das Dorf Carišta in der Region Kozani (Kožani; Griechenland) registriert. „Cara Livada“ befindet sich in der Dorfgemarkung des Dorfes Gorenci (Orhid),¹¹⁶ „Cari Vrh“ in der Region Blagoevgrad (Bulgarien), während das Mikrotoponym „Cari Kladenec“ in der Gemarkung des Dorfes Vakuf (Kratovo) liegt.¹¹⁷

Im Flußtal der Bregalnica wurden folgende Mikrotoponyme dokumentiert: „Careva Glava“ (Berggipfel beim Dorf Smojmirovo), „Carev Vrv“ (Berggipfel im Osogovo-Gebirge), „Carev Dol“ (Felder), „Carevec“, „Carova Dolčina“ (Felder und Wiesen in der Nähe des Dorfes Mitrašinci), „Carova Češma“, „Carovec“, „Carovik“ und „Carština Laka“.¹¹⁸

In der *Alphabetischen Kartothek der Toponyme zur Historischen Geographie Makedoniens* (Institut für mazedonische Sprache „Krste Misirkov“, Universität „Heilige Kyrill und Method“ – Skopje) konnte eine beachtliche Zahl von Toponymen gefunden werden, die in Zusammenhang mit „Car“ stehen:

¹¹⁰ *Alphabetische Kartothek der Toponyme zur Historischen Geographie Makedoniens* (unpubliziertes Material), Institut für mazedonische Sprache „Krste Misirkov“, Universität „Heilige Kyrill und Method“ – Skopje. Ich danke Frau Professor Dr. Elka Jačeva-Ulčar (Skopje) herzlich für die Erlaubnis der Recherche bzw. Nutzung und für diesbezügliche Beratung.

¹¹¹ Karte 1:50.000, Blatt Gostivar 1, 44–46, 76–78, Blatt Gostivar 3, 10–12, 76–78.

¹¹² Karte 1:50.000, Blatt Gostivar 2, 44–46, 90–92, Blatt Gostivar 4, 12–14, 86–88. *Trifunski*, *Polog*, 386. Möglicherweise handelt es sich bei „Urošev Kamen“ um einen Hinweis auf den serbischen Zaren Stefan Uroš V. (reg. 1355–1371).

¹¹³ Karte 1:100.000, Blatt Kruševo, 40–45, 00–05. Siehe dazu oben, Anmerkung 96.

¹¹⁴ Karte 1:50.000, Blatt Kumanovo 4, 72–74, 64–66.

¹¹⁵ Karte 1:100.000, Blatt Plačkovica, 45–50, 25–30.

¹¹⁶ *Trifunski*, *Ohridsko-Struška oblast*, 31.

¹¹⁷ *Stankovska*, *Sufiksitate*, 414f. In der Alphabetischen Kartothek der Toponyme sind folgende Mikrotoponyme verzeichnet: „Cara Livada“ (Dorf Gorenci, Ohrid) und „Cari Kladenec“ (Dorf Vakuf, Kratovo).

¹¹⁸ *Ivanova*, *Rečnik na toponimite*, 683f.

„Caričino“ (Dorf Sirčino, Tetovo);¹¹⁹ „Carica“ [1. Dorf Oraov Dol, Azot (Veles), 2. Dorf M'glence (Kumanovo),¹²⁰ 3. Dorf Žilče, Tearce (Tetovo)];¹²¹ „Carina“ [1. Kratovo, 2. Dorf Ezerec (Kastoria/Kostur, Griechenland), 3. Dorf Vevčani (Struga), 4. Dorf Stenje (Resen), 5. Dorf Kostur (Kriva Palanka)]; „Carevi Kladenci“ (Poreče); „Carivišta“ [Dorf Borovec (Struga)]; „Carečko/Carevečko“ [Dorf Leunovo (Mavrovi Anovi)]; „Carivanje-to“ [(Dorf Bratislavci (Delčevo)); zwei Mal „Cara Kladenec“ [Dorf Štrkovo (Florina/Lerin, Griechenland)]; „Caracina Niva“ [Dorf Vitolište (Mariovo)]; „Carva Noga“ [Dorf Patele (Florina/Lerin, Griechenland)]; „Carea Glava“ [Dorf Makovo (Mariovo)]; „Carea Čuka“ [Dorf Brod (Bitola)]; „Careva Glava“ [Dorf Spančevo (Kočani)];¹²² „Careva Laka“ [Dorf Viničani (Gradsko)]; „Careva Livada“ [1. Dorf Pobožje (Skopje), 2. Dorf Kučevište (Skopje)]; „Carevata Livada“ [Dorf Vitolišta, Mariovo]; „Carevata Tumba“ [Dorf Vitolišta (Mariovo)]; „Careva Češma“ [1. Dorf Urvič (Tetovo), 2. zwischen dem Dorf Šopsko Rudare und dem Dorf Tatomir (beide Kratovo)]; „Careva Čuka“ [Dorf Divlje (Skopje)]; „Carev Vrv“ [Dorf Polaki (Kočani)]; „Carev Dap“ [1. Dorf Carevič (Prilep),¹²³ 2. Dorf Golemo Radobil (Prilep)]; „Carev Dol“ [1. Berovo, 2. Dorf Blatec (Kočani)]; „Carevec“ [1. zwischen dem Dorf Kalimanci¹²⁴ und dem Dorf Grljani (beide Kočani),¹²⁵ 2. Dorf Dolno Lipovikj (Radoviš), 3. Demir Kapija (Tikveš), 4. vielleicht zwischen dem Dorf Krapa und dem Dorf Lokvica (Poreče)]. „Carevečka Češma“ [Dorf Dolno Lipovikj (Radoviš)]; „Carevečki Pat“ [Dorf Dolno Lipovikj (Radoviš)]; „Carevi Steni“ [Dorf Bunarče (Tikveš)]; „Carevička Reka“ [Dorf Golemo Radobil (Prilep)]; „Carevičko Patče“ [Dorf Rakle (Prilep)]; „Carevi Čuki“ [Dorf Gradošorci (Strumica)]; „Carev Kladenac“ [Dorf Jačince (Kumanovo)];¹²⁶ „Carevo Livadiče“ [Dorf Urvič (Tetovo)]; „Carevo Češmiče“ [Dorf Vitolišta (Mariovo)]; „Careiki/Careviki“ [zwischen dem Dorf Volkovija¹²⁷ und dem Dorf Stenče (beide Gostivar)]; „Careičin Vrf/Caričin Vrv“ [Dorf Tajmište (Kičevo)]; „Carejica“ [Dorf Radiovce (Tetovo)]; „Carejkj“ [Dorf Topolčani (Prilep)];¹²⁸ „Careski Zabel“ [Dorf Jančište (Tetovo)]; „Caref Kladenec“ [Dorf Bukovo (Bitola)];¹²⁹ „Caref Pat“ [Dorf Carev Dvor (Resen)]; „Carec/Carevec“ [1. Dorf Mavrovo (Mavrovo), 2. zwischen dem Dorf Cerovo¹³⁰ und dem Dorf Sretkovo (beide Gostivar)].¹³¹

¹¹⁹ *Trifunoski*, Polog, 448.

¹²⁰ *Trifunoski*, Gornja Pčinja, 206.

¹²¹ *Trifunoski*, Polog, 444 (hier als „Carice“ erwähnt).

¹²² *Trifunoski*, Kočanska kotlina, 94.

¹²³ *Radovanović*, Tikveš i Rajec, 511.

¹²⁴ *Trifunoski*, Kočanska kotlina, 79 (hier als „Carevac“ erwähnt).

¹²⁵ *Trifunoski*, Kočanska kotlina, 80.

¹²⁶ *Trifunoski*, Kumanovska oblast, 180.

¹²⁷ *Trifunoski*, Polog, 162.

¹²⁸ *Trifunoski*, Bitoljsko-Prilepska kotlina, 136.

¹²⁹ *Trifunoski*, Bitoljsko-Prilepska kotlina, 219.

¹³⁰ *Trifunoski*, Polog, 216 (hier als „Careec“ erwähnt).

¹³¹ *Alphabetische Kartothek der Toponyme zur Historischen Geographie Makedoniens* (Institut für mazedonische Sprache „Krste Misirkov“, Universität „Heilige Kyrill und Method“ – Skopje).

Es bleibt zurzeit ungeklärt, ob die obengenannten Mikrotoponyme mit der Präsenz des Stefan Dušan an diesen Orten in Verbindung zu bringen sind oder ob sie doch zu einem großen Teil auf byzantinische bzw. bulgarische Herrscher Bezug nehmen. Dennoch ist in Betracht zu ziehen, daß manche von ihnen auf Stefan Dušan oder seinen Sohn Stefan Uroš V. zurückzuführen sind.

Auch neuzeitliche Ursprünge dürfen nicht gänzlich ausgeschlossen werden. So wurde der osmanische Sultan in neuzeitlichen griechischen und slawischen Quellen als „Car“ bezeichnet.¹³² Beispielsweise nennen die Geschichtsschreiber Laonikos Chalkokondyles und Michael Kritobulos den osmanischen Sultan als „autokrator megistos“, „basileus basileon“ und „basileus“, was bis dahin nur den byzantinischen Kaisern zustand, und übertragen damit die Termini der byzantinischen Kaiserideologie auf die Herrscher des Osmanischen Reiches.¹³³ Um Antworten auf diese Fragen zu finden, wird in Zukunft weiterführende Forschung notwendig sein, wofür hiermit ein erstes Fundament gelegt wurde.

Toni Filiposki

ANNEX

Ende 1331: DSD, Nr. 2220

Unterschrift: + Ст(е)фанъ краль

1332: *Slaveva* – *Mošin*, Srpski gramoti 207–208

Intitulatio: светые лозы благоустьивы рождь, Стефанъ иже Душана нарицаеми, въ Христа Бога вѣрныи краль

1332, 10. Juni: DSD, Nr. 2214

Unterschrift: Stephanus, Dei gratia Servie rex

1332–1334: *Slaveva* – *Mošin*, Srpski gramoti 65–66

Intitulatio: ѡзь, въ Христа Бога вѣрныи краль и съ Богомъ самодръжьць всехъ Србскихъ и Поморьскихъ земель, Стефанъ, ...

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа благовѣрни краль и съ Богомъ самодръжьць всехъ Србьскихъ и Поморскихъ земель

1332–1345: DSD, Nr. 2215

Unterschrift: + Стефанъ краль

¹³² Siehe zu den slawischen Belegen: *Daničić*, *Rječnik* I, 756–757; *Schreiner*, Zur Entstehung des Namens «Car», 361–364.

¹³³ *Hunger*, *Hochsprachliche profane Literatur* I, 486, 500f; siehe dazu auch: *Ditten*, Βάρβαροι, Ἑλληνας und Ῥωμαῖοι, 287ff.; zu den italienischen Quellen: *Rakova*, *Titres des sultans turcs*, 91–96.

1333, 22. Jänner: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 41–43 (Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 211–212)*

Intitulatio: Степанъ милостью Божьею краљъ всиехъ Сръпецихъ земалъ и Поморскихъ

Unterschrift: Стефанъ по милости Божиен краљъ в'се Сръпске земле и Помор'ске

1333, 22. Jänner: DSD, Nr. 2217 (*Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 209–211*)

Intitulatio: Stephanus, Dei gratia Servie, Dalmacie, Dioclie, Albanie, Çente, Chelmenie et maritime regionis rex

Unterschrift: + Ст(е)ф(а)нь по м(и)л(о)сти Б(о)жиен краљ(ь) в'се сръв'ске земле и помор'ске

1333, zw. 10. Mai und 29. Juni: DSD, Nr. 2218 (*Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 214–215*)

domini Stephani, dei gratia regis Raxie

1334/35: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 107–109*

Intitulatio: Азь же Стефанъ краљъ всеен Сръпскыен и Помор'скыен земле

Unterschrift: Стефан краљъ в'ърны въ Христа Бога самодръжавьць всее Сръпские земле и Помор'ские

ca. 1336/37: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 169–170*

Intitulatio: Стефанъ краљъ, сынъ Богомъ проев'щен'наго краља ср'пскаго Оуроша третинаго и правноукъ светаго Счмевна новаго мвр'вото'ца Немане

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога в'ърны краљъ

1336–1337: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 185–187*

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа благов'ърныи краљъ и самодръжьць все'хъ Сръпскихъ земль и Поморскихъ

1336/43: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 133–134*

Intitulatio: азь равь Христу, Стефанъ въ Христа Бога в'ърни краљъ и самодръжьць все'хъ Сръпскихъ земль и чест'никъ Гръчскимъ странамъ

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благов'ърни и самодржавни краљъ †

1339, August: DSD, Nr. 2069 (*Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 220–221*)

domini Stephani Dei gratia regis Raxie

1339: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 163–164*

Intitulatio: т'вмъ же и азь въ Христа Бога в'ърни краљъ сръпскои и помор'скии

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога в'ърни краљъ

1340, 21. Februar: DSD, Nr. 2222 (*Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 221–222*)

sigillo domini regis Raxie

1340: DSD, Nr. 2223a, 2223b, 2224a, 2224b (*Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 53f., 102, 109*)

a domino rege Racsie (sic!)

1340: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 187–189*

Intitulatio: Азь Стефанъ краљъ все҃хъ Сръпскыѣхъ и Поморскыѣхъ земль

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога вѣрни краљъ †

1341, 22. Mai: DSD, Nr. 2227

litterarum regis Servie sive Raxie

Intitulatio: Stephanus Dei gratia Servye, Dioclie, Dalmatie, Albanie, nec non totius maritime regionis rex

1342: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 164–165*

Intitulatio: Азь во Христа Бога вѣр'ныи краљъ Стефанъ, сынъ и наслѣд'никъ прѣввысокаго краля Оуроша третинега

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога вѣрни краљъ все҃хъ Сръпскыѣхъ и Поморскыѣхъ земль

1343, Juni: DSD, Nr. 2230

Unterschrift: Stephanus fidelis in Christo crales Bugarorum (sic!)

1343: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 61–62*

Intitulatio: краљъ Стефанъ трети и синь мои Оурошь четвѣрти въ Христа Бога верни и самодръжавни господинь все҃хъ Сръпскыѣхъ зем'ль и Помор'скыѣхъ и Гръчкыѣхъ

1343: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 81–82.*

Intitulatio: азъ грѣшныи недостоини рабъ Христоу Стефанъ четвѣрти, по милости благаго твоего челоувѣколюбиа, Богомъ поставленаго краля все҃хъ Сръпскыѣхъ и Поморскыѣхъ земль

Unterschrift: † Стефанъ благовѣр'нь краљъ все҃хъ Сръпскыѣхъ и Поморскыѣхъ земль

Ca. 1343: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 97–100*

Intitulatio: † Стѣпанъ по милости Божиен краљъ, съ въз'любленьнымъ ми сыномъ, младымъ кралемъ Оурошемъ, и самодръжць все҃хъ Сръпскыѣхъ и Поморскыѣхъ зем'ль

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога вѣрни краљъ и Богомъ самодръжць все҃хъ Сръпскыѣхъ и Поморскыѣхъ и Гръчскыѣхъ земль

Ca. 1343: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 134–137*

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа благовѣр'ныи краљъ и самодръжць все҃хъ Сръпскыѣхъ земль и Поморскыѣхъ

1343/44: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 131–132*

Intitulatio: азъ равь Христоу, Стефанъ четврътий въ Христа Бога вѣрныи краль и самодръжьць
всѣхъ Срѣбскихъ земель и чьстѣнникъ Грьчьскимъ странамъ

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни и самодръжавныи краль †

1343/44: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 109–112*

Unterschrift: Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни краль и самодръжьць Срблемь и
Поморию и Грькомь и Българомь

1343–1345: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 91–93*

Intitulatio: Тѣмъ же и азъ въ Христа Бога вер'ни Стефанъ. Д. по милости Божиенъ краль
всехъ Срѣбскихъ и Поморскихъ земель и чьстѣнникъ Грькомь

1344: *Živojinović, Regesta grčkih povelja 63*

Unterschrift: Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни краль Срблемь и Грькомь

1345, 15. Oktober: DSD, Nr. 2238¹³⁴

Unterschrift: Stephanus, Dei gratia Servie, Dioclie, Chilminie, Zente, Albanie et mari-
time regionis rex, necnon Bulgarie imperii partis non modice particeps et fere totius
imperii Romanie dominus

1345, 26. Oktober: DSD, Nr. 2037 (*Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 227f.*)

Unterschrift: † Ст(е)фанъ крал(ь)

1345: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 123–125*

Intitulatio: азъ равь Христовь Степанъ краль всѣхъ Срѣбскихъ и Поморскихъ и Грьчкихъ
земль

Unterschrift: Стефанъ во Христа Бога вѣрни краль всѣхъ Срѣбскихъ и Поморскихъ земель

1345: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 137–139*

Intitulatio: азъ равь Христоу четвръты въ Христа Бога вѣрныи краль и самодръжьць всѣхъ
Срѣбскихъ и Поморскихъ земель и чьстѣнникъ гръчскимъ странамъ

Unterschrift: Стефанъ въ Христа Бога вѣрни и самодръжавни краль

1345: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 174–175*

Intitulatio: азъ равь Христоу Стефанъ четврътий въ Христа Бога вѣрныи краль самодръжьць
всѣхъ Срѣбскихъ земель и чьстѣнникъ Грьчскимъ странамъ

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни самодръжавныи краль †

1345: *Živojinović, Regesta grčkih povelja 64–66*

Unterschrift: Στέφανος κράλης

¹³⁴ Listine o odnošajih II, 278 (Nr. 462).

1345: Živojinović, Regesta grčkih povelja 66

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς κρᾶλης καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας

1345: Živojinović, Regesta grčkih povelja 67

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς κρᾶλης

1346: Živojinović, Regesta grčkih povelja 68

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστῶς (sic!) βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας (sic!)

1346: Živojinović, Regesta grčkih povelja 69f., 73f.

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας

1346: Živojinović, Regesta grčkih povelja 71

Unterschrift: Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царь

1347: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 149–152

Intitulatio: Стефанъ въ Христа Бога благовѣрныи царь и самодръжавьнь Сръблєньм и Гръкѡмъ и всеи Западънои странѣ

Unterschrift: † Милостию Божиєю въ Христа Бога благовѣрныи царь Стефанъ †

1347: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 189–190

Intitulatio: благовѣрнѡмѡу и Богомъ поставленнѡмѡу Стефанѡу пръвѡмѡу царѡу

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Сръблєньм и Гръкѡмъ †

1347: Živojinović, Regesta grčkih povelja 75f.

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας

1347: Živojinović, Regesta grčkih povelja 77

Unterschrift: Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царь Сръблєньм и Гръкѡмъ и Деспотат(ѡу) Западни земли

1348: DSD, Nr. 2261

Stephanus, Dei gratia Grecorum imperator

1348, September: DSD, Nr. 2264b, 2264v

domini imperatoris Sclavonie

1348, September: DSD, Nr. 2265b

domini imperatoris Racsye (sic!)

1348, 12. Oktober: DSD, Nr. 2266a (Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 247–249), 2266b

domini imperatoris Racsye (sic!)

1348, 8. Dezember: DSD, Nr. 2500 (Porčić, Dokumenti sprskih srednjovekovnih vladara 244–246)

domini imperatoris Sclavonie

1348: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 179–180

Intitulatio: азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставлении Стефанъ царь в'семь Срб'лемъ и Гр'комъ и Западнѣи странѣ, рѣкоу же Алванни, и Поморию, и в'семоу Дисоу.

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрнии царь

1348: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 180–181

Intitulatio: Азь въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставленнии Стефанъ царь въсьмь, Срб'лемь и Гр'комь и Западнѣи странѣ, рекоу же Алванни и Поморию и в'семоу Дисоу

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрнь царь и самодръжьць Срб'лемь и Гр'комь, Поморию и Западной странѣ

1348: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 181–182

Intitulatio: Тѣмже и азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставлении Стефанъ царь въсемь Срб'лемь и Гр'комь и Западной стране

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрнии царь Срб'лемь и Гр'комь и Поморию

1348: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 194–196

Intitulatio: азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставленни Стефанъ царь въсьмь Срб'лемь и Гр'комь и Западной странѣ, рекоу же Алаванни и Поморию и всемоу Дисоу

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога вѣрнии царь

1348: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 197–198

Intitulatio: азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставлѣнии Стефанъ царь въсьмь Срб'лемь и Поморию, в'семоу Дисоу Западные с'трани

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрнии царь все Срб'лемь и Поморию Западные страни †

1348: Živojinović, Regesta grčkih povelja 78, 80

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας

1348: Živojinović, Regesta grčkih povelja 79

Unterschrift: Стефанъ въ Христа Бога вѣрнии царь

ca. 1348: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 73–76

Intitulatio: Азь Стефанъ, Богомъ помилованныи и Богомъ просвѣщеннии царь и самодръжавнии въсѣхъ Србьскыхъ и Поморскихъ и Грѣчскихъ земель

1348/1350: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 54–58*

Intitulatio: азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ поставлении царь Стефанъ Сръблемь и Грькомь и Западнѣи странѣ

Intitulatio: азъ, благовѣрнии и о Христѣ царь Стефанъ Сръблемь и Грькомь и Българомь и Дѣспотагоу и Поморию

1349: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 50–51*

Unterschrift: Стефанъ в Христа Бога благовѣрни царь Сръблем и Грькомь

1349: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 155–157*

Intitulatio: ... мнѣ пръвѣрому благовѣр'номуу и Богомъ поставлен'номуу цароу Стефаноу, обновльшомоу пръвѣи царьскыи вѣн'ць Сръбскои и Помурскои земли и царьствоующюу ми землю Грь'кою и в'семоу Помурию и всемъ Западньнимъ странамъ, и всемоу Дисоу.

Unterschrift: Въ Христа Бога благовѣрнии Стефанъ царь Сръблемь и Грькомь

1349: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 211–213*

Intitulatio: Тѣм же и азъ въ Христа Бога благовѣрнии и Богомъ постав'лении прѣвѣискыи Стефанъ царь, всехъ Сръбскыхъ и Грьчкыхъ и Поморскыхъ земель, рекоу же Алвани и Западней странѣ и великомоу Дисоу

Unterschrift: † Стефанъ благовѣрни царь Сръблемь и Грькомь и Западнымъ странамъ †

1349: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 213–215*

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа благовѣрни царь Сръблемь и Грькомь †

1349: *Živojinović, Regesta grčkih povelja 82*

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥομανίας

1349/50: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 215–216*

Intitulatio: азъ рабъ Христоу Стефанъ, въ Христа Бога благовѣрнии царь самодръжьць всехъ Сръбскыхъ, и Грьчкыхъ и Поморьскыхъ земель

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь †

1350: *Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 139–140*

Unterschrift: † Въ Христа Бога благовѣрнии Стефанъ царь Сръблемь и Грькомь †

1351: DSD, Nr. 2278

Intitulatio: Jo Stefano con la grazia di dio imperador de Servia e de Grezi, pronipote di santo Simeone Nemagna, molto glorioso e nuovo colador de mira, della gloriosa sedia de Servia signor, e al suo fiol e al bisavo nostro signor signor Stefano primo incoronato di corona re e al suo fiol santo Sava archivescovo de Servia, io fiol e suzesor dell' imperio e signoria d' essi avi, bisavi e progenitori nostri, zurai a tutti le leze, possession, breveleggi confermar ...

Unterschrift: Stefan per la dio grazia imperador de Servia e de Grezia

1351: DSD, Nr. 2279

Intitulatio: ... такожде и азъ во Христа бога вѣрнии Стефанъ, милостию божию царь сръблен и грѣкомъ, самодержаць всѣхъ сръбцехъ и поморцѣхъ землахъ, внуць светаго и страшнаго краала Уроша, правнукъ господина преподобнаго отца Стефана Немане, новаго мироточца, владики вишнаго самодержавна всѣхъ серпцѣхъ и поморцѣхъ земалъ и царства мы благосердіемъ умоливше сіемъ штедростамии во спасенію зданія своа вседателне деснице, ...
 Unterschrift: Стефанъ милостию божимъ царь Сербомъ и Геркомъ

1352: Živojinović, Regesta grčkih povelja 82f.

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας

1353: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 77–78

Intitulatio: азъ въ Христа Бога благовѣр'ньи и самодрѣжав'нии и Богомъ поставленіи Стефанъ царь Сръблемъ и Гръкомъ, Поморию, Алвании и Западнои странѣ
 Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣр'ньи царь Сръблемъ и Гръкомъ

1354: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 157–159; DSD, Nr. 2105a

Einleitung: † Господи Боже мои, великоє и неисповѣдимоє твоє милосердіє, иже неси подадь тавѣствьно намъ, твоимъ рабамъ. Иже вът испрѣва начьнши прѣдѣда нашего, господина прѣвагъ пастира и наставника стаду своему, великагъ Неманю, земли сръбьскон. И тогъ же изволи насадити тако нѣвкую лозу добруууплодную (!) и вът твгъгъ вътрасли прѣвкрасниє, ихъже расплодиль неси по вселен'нби, и твоєю помощію, всеблагі чловѣколюбиви Владикъ, все враги своє покорившу и добрѣ вътѣчество своє устроившу и съ миромъ все дни живота своєгъ прѣбшѣдъ, и небеснихъ благъ сподобльшу се (!), иже и вистъ нови мироточѣць земли сръбьскон. ... прѣвому благовѣрномуу и Богомъ поставленномуу ЦАРОУ Стефану, вѣновальшомуу прѣви царски вѣнѣць сръбьскон и поморьскон земли. И царетвующшту ми землю грѣкою и всему Поморию и Западнимъ странамъ и всему Дису. ... и съ всѣмъ зворомъ сръбьскиє и грѣкские землє и поморьскиє и дарова и записа царство ми ...
 Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Сръблем и Гръкомъ †

1354: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 102–103

Intitulatio: Тѣмъ же и мнѣ Богомъ поставленномуу и светими съхраненномуу и благовѣрномуу Стефану прѣвомуу царюу в'се Сръбьскиє и Гръ'кские землє, Поморию, Западнимъ странамъ.
 Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Сръблемъ и Гръкомъ. †

1354/55, Abschrift 1358: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 200–203

Intitulatio: рабѣу твоємому благовѣрномуу и Богомъ поставлен'номуу Стефануу царюу и съ Богомъ самодрѣжцоу Сръблемъ и Гръкомъ, Поморию и Западнимъ странамъ
 Unterschrift: † Стефанъ вѣрнии царь Сръблемъ и Гръкомъ †

1355: Slaveva – Mošin, Srpski gramoti 66–69

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣр'ньи царь и самодрѣжць Сръблемъ и Гръкомъ, Поморию и Западнои странамъ

1355: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 82–84

Unterschrift: † Стефанъ благовѣрни царь Срблемь и Гркомъ

1355: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 85–87

Unterschrift: † Стефанъ благовѣрни царь Срблемь и Гръкомь

1355: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 87–88

Unterschrift: † Стефанъ вѣрни царь Срблемь и Гркомь †

1355: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 141–142

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрни царь Срблемь и Гръкомь †

1355: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 198–200

Unterschrift: † Стефанъ благовѣрныи царь Срблемь и Гркомь

1355: *Živojinović, Regesta grčkih povelja 84*

Unterschrift: Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ρομανίας

Undatiert

Stifterinschrift im Kloster der Gottesmutter Treskavec¹³⁵

Στέφανος ἐν χῶ τῷ θεῷ πιστὸς κράλης καὶ αὐτοκράτωρ πάσης Σερβίας καὶ Παραθαλασσίας

Fälschungen**1346, 20. August: DSD, Nr. 2027a (Fälschung)¹³⁶**

Intitulatio: Stephanus dei gratia Romanie, Sclauonie et Albanie imperator

Unterschrift: † Милостину Божию Стефанъ въ Христа Бога вѣрни царь Срблемь и Поморию и Гръкомь и Западнои странамъ

1347: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 191–193 (Fälschung)

Intitulatio: Тѣмже и азъ, въ Христа Бога благовѣрны и христѡлюбивии самодръжьць Срблемь и Гръкомь Стефанъ царь

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрныи царь и самодръжьць Срблемь и Гръкомь и Българомь

1348: *Slaveva* – Mošin, Srpski gramoti 193–194 (Fälschung)

Unterschrift: † Стефанъ въ Христа Бога благовѣрныи царь и самодръжаць Срблемь и Гръкомь и Българомь и Арбанасомь

Mihailo St. Popović

¹³⁵ *Ivanov*, Bălgarski starin, 67 (Nr. 6).

¹³⁶ Vgl. dazu auch: *Cioffari*, The Tsars of Serbia, 145–175; *Cioffari*, Gli zar di Serbia, 80f., 196.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Aleksić V.*, Dva prepisa potvrdne hrisovulje Stefana Dušana povodom osnivanja Manastira Vavedenje Presvete Bogorodice, zadužbine sevastokratora Dejana, u selu Arhiljevica kod Preševa, Stari srpski arhiv 12 (2013) 31–65.
- Anastasius of Sinai. *Hexaameron*. Edited and translated by C. A. Kuehn and J. D. Baggarly (Orientalia Christiana Analecta 278), Roma 2007.
- Annae Comnenae Alexias. Recensuerunt D. R. Reinsch et A. Kambylis (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 40/1, Series Berolinensis), Berolini et Novi Eboraci 2001.
- Aristotelis Meteorologicorum Libri Quattuor, recensuit indicem verborum addidit F. H. Fobes, Cantabrigiae Massachusettensium 1919.
- Augustus. *Meine Taten. Res gestae divi Augusti. Nach dem Monumentum Ancyranum, Apolloniense und Antiochenum. Lateinisch – griechisch – deutsch. Herausgegeben von E. Weber. 6. Auflage*, Düsseldorf – Zürich 1999.
- C. Iulii Solini *Collectanea Rerum Memorabilium*. Iterum recensuit Th. Mommsen, Berolini 1895.
- C. Plini Secundi naturalis historiae libri XXXVII. Post L. Iani obitum recognovit et scripturae discrepantia adiecta edidit C. Mayhoff. Vol. I. Libri I–VI. Editio stereotypa editionis prioris (MCMVI), Stuttgartiae et Lipsiae 1996.
- Cassi Dionis Coceiani Historiarum Romanarum quae supersunt, edidit U. Ph. Boissevain, Volumen I, Berolini 1895.
- Claudii Claudiani carmina, edidit J. B. Hall, Leipzig 1985.
- Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*. Edited by J. Monfasani, Binghamton, New York 1984.
- Constantino Acropolita. *Epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici a cura di R. Romano*, Napoli 1991.
- Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne. Introduction, texte critique, illustration, traduction et notes par W. Wolska-Conus*. Tome I–III, Paris 1968 – 1973.
- Broggiato, M., Krates of Mallos (2113), in: edd. H. J. Gehrke – F. Maier, *Die Fragmente der Griechischen Historiker Part V*, Consulted online on 02 December 2020 <http://dx.doi.org/10.1163/1873-5363_jcv_a2113>
- Flavii Iosephi opera, edidit et apparatu critico instruxit B. Niese, Vol. VI, *De Bello Iudaico libros VII* ediderunt I. a Destinon et B. Niese, Berolini 1894.
- Géminos. *Introduction aux phénomènes. Texte établi et traduit par G. Aujac*, Paris 1976.
- Ioannis Vecci Cp. *Patriarchae de depositione sua orationes, accurante J.-P. Migne*, *Patrologia cursus completus, Series graeca posterior*. Tomus 141, *Intra Moenia Parisina* 1865, 949–1009.
- Isidori Hispalensis episcopi *Etymologiarum sive originum libri XX*, recognovit brevis adnotatione critica instruxit W. M. Lindsay. Tomus II. *Libros XI–XX continens*, Oxonii 1911.
- Ivanov J., *Balgarski starini iz Makedonija*, Sofija 1931.
- Kontogiannēs L. – *Phanurgakēs B.*, Γρηγόριος Παλαμάς. Αντιρρητικοί πρὸς Ἀκίνδυνον, ed. P. K. Chrēstu, Συγγράμματα Γρηγορίου τοῦ Παλαμά. T. III, Thessalonikē 1970, 39–506 [Kontogiannēs L. – *Phanurgakēs B.*, Grēgorios Palamas. Antirrhētikoi pros Akindynon, ed. P. K. Chrēstu, Syngrammata Grēgoriu tu Palama. T. III, Thessalonikē 1970, 39–506].
- Koprivica M., *Hrisovulja kralja Stefana Dušana Htetovskom manastiru 1343*, Stari srpski arhiv 13 (2014) 143–179.
- Krikōnēs Ch. Th., Θεοδώρου Β' Λασκάρεως Περὶ Χριστιανικῆς Θεολογίας Λόγοι, Thessalonikē 1988 [Krikōnēs Ch. Th., Theodōru B' Laskareōs Peri Christianikēs Theologias Logoi, Thessalonikē 1988].
- L. Annei Senecae tragoediae, recensuerunt R. Peiper et G. Richter, Lipsiae 1902.
- Leone P. L. M., *Lencomio di Niceforo Gregora per il re di Cipro (Ugo IV di Lusignano)*, Byzantion 51/1 (1981) 211–224.

- Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke republike. Knjiga II od godine 1336 do 1347. Skupio S. *Ljubić* (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium II), Zagreb 1870.
- M. Iuniani Iustini epitome historiarum Philippicarum Pompei Trogi. Accedunt prologi in Pompeium Trogum. Post *F. Ruehl* iterum edidit *O. Seel*, Stutgardiae 1985.
- M. Manilii Astronomica. Edidit *G. P. Goold*. Editio correctior editionis primae (MCMLXXXV), Stutgardiae et Lipsiae 1998.
- Michaelis Pselli Chronographia. Herausgegeben von *D. R. Reinsch*. Band 1: Einleitung und Text, Berlin – Boston 2014.
- Mišić S.*, Hrisovulja cara Stefana Dušana o osnivanju Zletovske episkopije (1346–1347), Stari srpski arhiv 13 (2014) 181–206.
- Mišić S.*, Povelja kralja Stefana Uroša III. (Dečanskog) manastiru Svetog Nikole Mračkog u Orehovu, Stari srpski arhiv 1 (2002) 55–68.
- Nicephori Gregorae Byzantina historia. Graece et Latina. Cura *L. Schopeni*. Volumen III, Bonnae 1855.
- Nicephori Gregorae vita Constantini, edidit *P. L. M. Leone*, Catania 1994.
- Origenes Werke. Neunter Band. Die Homilien zu Lukas in der Übersetzung des Hieronymus und die griechischen Reste der Homilien und des Lukas-Kommentars. Herausgegeben und in zweiter Auflage neu bearbeitet von *M. Rauer* [Die griechischen christlichen Schriftsteller 49 (35)], Berlin 1959.
- P. Annii Flori opera quae exstant omnia, curavit et ed. *L. Havas*, Debrecini 1997.
- P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. Tom. I. Ab excessu divi Augusti. Edidit *H. Heubner*. Editio correctior, Stutgardiae et Lipsiae 1994.
- Platonis opera, recognovit brevique adnotatione critica instruxit *I. Burnet*. Tomus IV. Tetralogiam VIII continens, Oxonii 1978.
- Polemēs I. D.*, Ο λόγιος Νικόλαος Λαμπήνός και τὸ ἐγκώμιον αὐτοῦ εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ Παλαιολόγον, Athēna 1992 [*Polemēs I. D.*, Ο λογίος Nikolaos Lampēnos kai to enkōmion autou eis ton Andronikon B΄ Palaiologon, Athēna 1992].
- Polybii historiae. Vol. I. Libri I–III. Editionem a *L. Dindorfio* curatam retractavit *Th. Buettner-Wobst*. Editio stereotypa editionis alteris (MCMV), Berolini et Novi Eboraci 2009.
- Pomponius Mela. Chorographie. Texte établi, traduit et annoté par *A. Silberman*, Paris 1988.
- Porčić N.*, Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u Dubrovačkim zbirkama doba Nemanjića (Balkanološki Institut Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, Posebna izdanja 137), Beograd 2017.
- Quadrivium de Georges Pachymère ou Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων ἀριθμητικῆς, μουσικῆς, γεωμετρίας καὶ ἀστρονομίας [Syntagma tōn tessarōn mathēmatōn arithmētikēs, musikēs, geometrias kai astronomias] (Studi e Testi 94). Ed. *P. Tannery*. Texte révisé et établi *R. P. E. Stephanou*, Città del Vaticano 1940.
- Q. Curtius Rufus historiae. Edidit *C. M. Lucarini*, Berolini et Novi Eboraci 2009.
- Saint Gregory Palamas. The One Hundred and Fifty Chapters. A Critical Edition, Translation and Study by *R. E. Sinkewicz*, Toronto 1988.
- Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien, Band 2: Danilo II. und sein Schüler: Die Königsbiographien, übersetzt, eingeleitet und erklärt *S. Hafner* (Slavische Geschichtsschreiber 9), Graz–Wien–Köln 1976.
- Servii grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii, Vol. 3, fasc. 1, In Bucolica et Georgica commentarii, recensuit *G. Thilo*, Lipsiae 1887.
- Slaveva L.* – *Mošin V.*, Gramotite na Stefan Dušan za manastirov Treskavec (Spomenici za srednjovekovnata i ponovata istorija na Makedonija. Tom IV), Skopje 1981, 55–185.
- The Letters of Manuel II Palaeologus, Text, Translations and Notes by *G. T. Dennis* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Washingtonensis 8), Washington, D.C. 1977.
- Turski dokumenti za istorijata na Makedonskiot narod. Opširni popisni defteri od XV vek, Tom III. Pod redakcija na *M. Sokolosi*, Skopje 1976.

- Vellei Paterculi historiarum ad M. Vinicium Consullem libri duo, recognovit *W. S. Watt*. Editio correctior editionis primae (MCMLXXXVIII), Stutgardiae et Lipsiae 1998.
- Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354. Izdao i preveo *N. Radojčić* (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti), Beograd 1960.
- Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka. Prikupio i uredio *S. Novaković*. Peta knjiga nagradjena iz zadužbine d-ra Nikole Krstića (Srpska Kraljevska Akademija), Beograd 1912.
- Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika. Knjiga I: 1186–1321. Priredili *V. Mošin – S. Ćirković – D. Sindik* (Izvori za srpsku istoriju knj. 9, Ćirilčki izvori knj. 1), Beograd 2011.
- Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih napisao arhiepiskop Danilo i drugi na svijet izdao *Đ. Daničić*, Zagreb 1866.

Литература – Secondary Works

- Barker J. W.*, Manuel II Palaeologus (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship, New Brunswick, NJ 1969.
- Božilov I.*, Vizantija: finis terrae – ή πέρατος, ili granicite na vizantijskata civilizacija. Beležki vārhu izgraždaneto na Vizantijskija svjat, Bulgaria Mediaevalis 6 (2015) 279–295.
- Bubalo Đ.*, Za novo, kritičko izdanje treskavačkih hrisovulja kralja Dušana, Stari srpski arhiv 7 (2008) 207–229.
- Byrne A.*, Otherworlds. Fantasy and History in Medieval Literature, Oxford 2016.
- Carter F. W.*, An Analysis of the Medieval Serbian Oecumene: a Theoretical Approach, Geografiska Annaler. Series B, Human Geography 51 (1969) 39–56.
- Caudano A.-L.*, “These are the Only Four Seas”: The World Map of Bologna, University Library, Codex 3632, Dumbarton Oaks Papers 70 (2016) 167–190.
- Cioffari G.*, Gli zar di Serbia, la Puglia e S. Nicola. Una storia di santità e di violenza (Centro Studi Nicolaiani Bari, Memorie e documenti 4), Bari 1989
- Cioffari G.*, The Tsars of Serbia and the Basilica of St. Nicholas in Bari, Nicolaus 1 (1981) 145–175.
- Cornford F. M.*, Innumerable Worlds in Presocratic Philosophy, The Classical Quarterly 28/1 (1934) 1–16.
- Chrysos E.*, Die Römerherrschaft in Britannien und ihr Ende, Bonner Jahrbücher 191 (1991) 247–276.
- Ćirković S.*, Between Kingdom and Empire: Dušan’s State (1346–1355) Reconsidered, Byzantium and Serbia in the 14th Century (International Symposium 3), Athens 1996, 110–120.
- Ćirković S.*, Kralj u Dušanovom zakoniku, Zbornik radova Vizantološkog instituta 33 (1994) 149–163.
- Ćirković S. M.*, Srbi u hrišćanskoj ekumeni srednjega veka, priredio *S. M. Ćirković – V. Đokić*, Radotnici, vojnici, duhovnici. Društva srednjovekovnog Balkana, Beograd 1997, 385–395.
- Daničić Đ.*, Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio I. A – Češula, Zagreb 1880 – 1882.
- Despodova V.*, Staroslovenski-makedonski rečnik (so grčki paraleli), Prilep – Skopje 1999.
- Dicks D. R.*, The Geographical Fragments of Hipparchus, London 1960.
- Dinić M.*, Dušanova carska titula u očima savremenika, in: Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika Cara Dušana I. Beograd 1951, 87–118.
- Dinić M. J.*, O nazivima srednjovekovne srpske države: Sklavonija, Srbija, Raška, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 32/1–2 (1966) 26–34.
- Dinić M. J.*, Podela srpske države pod carem Stefanom Dušanom na „srpske zemlje“ i „Romaniju“, priredili *S. Ćirković – V. Đokić*, Iz srpske istorije srednjega veka, Beograd 2003, 214–218.
- Dinić M.*, Srpska vladarska titula za vreme carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5 (1958) 9–19.
- Ditten H.*, Βάρβαροι, Έλληνας und Ρωμαίοι bei den letzten byzantinischen Geschichtsschreibern, Actes du XIIe Congrès international d’études byzantines, Ochride 10–16 Septembre 1961, Tome 2, Beograd 1964, 273–299.

- Ditten H.*, Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles. Interpretiert und mit Erläuterungen versehen (Berliner Byzantinistische Arbeiten 39), Berlin 1968.
- Engels J.*, Augusteische Oikumenegeographie und Universalhistorie im Werk Strabons von Amaseia, Stuttgart 1999.
- Faller S.*, Taprobane im Wandel der Zeit. Das Śrī-Laṅkā-Bild in griechischen und lateinischen Quellen zwischen Alexanderzug und Spätantike, Stuttgart 2000.
- Fehling D.*, Das Problem der Geschichte des griechischen Weltmodells vor Aristoteles, Rheinisches Museum für Philologie 128 (1985) 195–231.
- Giarenis I.*, Nicaea and the West (1204–1261). Aspects of Reality and Rhetoric, edd. *N. G. Chrissis – A. Kolia-Dermizaki – A. Papageorgiou*, Byzantium and the West. Perception and Reality (11th–15th c.), Abingdon – New York 2019, 206–219.
- Gisinger F.*, Art. Oikumene, edd. *G. Wissowa – W. Kroll*, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften, Siebzehter Band, Nereiden bis Olympia, Stuttgart 1937, 2123–2174.
- Gisinger F.*, Zur geographischen Grundlage von Platons Atlantis, *Klio* 26 (1933) 32–38.
- Grane Th.*, Did the Romans really know (or care) about South Scandinavia? An Archaeological Perspective, ed. *Th. Grane*, Beyond the Roman Frontier. Roman Influences on the Northern Barbaricum (Analecta Romana Instituti Danici, Supplementum, Vol. 37), Roma 2007, 7–29.
- Hunger H.*, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I–II (Handbuch der Altertumswissenschaft Abt. 12, Teil 5), München 1978.
- Ireček K. J.*, Pätuvanija po Bälgarija, Sofija 1974.
- Ivanov J.*, Sèverna Makedonija. Istoričeski izdirvan 'ja, Sofija 1906.
- Ivanova O.*, Rečnik na toponimite vo oblata po slivot na Bregalnica, Skopje 1996.
- Ivković M.*, Ustanova mladog kralja u srednjovekovnoj Srbiji, *Istorijski glasnik* 3–4 (1957) 59–80.
- Jefferson M.*, The Problem of the Ecumene. The Case of Canada, *Geografiska Annaler* 16 (1934) 146–158.
- Kaldellis A.*, Did the Byzantine Empire Have “Ecumenical” or “Universal” Aspirations?, edd. *C. Ando – S. Richardson*, Ancient States and Infrastructural Power: Europe, Asia, and America, Philadelphia 2017, 272–300.
- Kaldellis A.*, Hellenism in Byzantium. The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition, Cambridge 2008.
- Kaldellis A.*, Romanland. Ethnicity and Empire in Byzantium, Cambridge – London 2019.
- Kiousopoulou T.*, Emperor or Manager. Power and Political Ideology in Byzantium before 1453, Geneva 2011.
- Klotz A.*, Die geographischen Commentarii des Agrippa und ihre Überreste, *Klio* 24 (1931) 38–58, 386–470.
- Koder J.*, Die Hellenis als Mitte der Ökumene: Theodoros Laskaris über den Ursprung von Philosophie, Weisheit und Wissenschaft, edd. *Th. Antonopoulou – M. Loukaki – S. Kotzabassi*, Myriobiblos. Essays on Byzantine Literature and Culture, Boston – Berlin 2015, 195–210.
- Koder J.*, Die räumlichen Vorstellungen der Byzantiner von der Ökumene (4. bis 12. Jahrhundert), *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse* 137 (2002) 15–34.
- Kominko M.*, Textual and Visual Representations of the Antipodes from Byzantium and the Latin West, edd. *T. Shawcross – I. Toth*, Reading in the Byzantine Empire and Beyond, Cambridge 2018, 430–444.
- Lechner K.*, Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner. Die alten Bezeichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewußtseins, Dissertation, München 1954.
- Leksikon srpskog srednjeg veka, priredili *S. Ćirković – R. Mihaljčić*, Beograd 1999.
- Maksimović Lj.*, Grci i Romanija u srpskoj vladarskoj tituli, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 12 (1970) 61–78.
- Maksimović Lj.*, L'empire de Stefan Dušan: Genèse et caractère, *Travaux et Mémoires* 14 [Mélanges Gilbert Dagron] (2002) 415–428.

- Maksimović Lj.*, Poreski sistem u grčkim oblastima srpskog carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta 17 (1976) 101–125.
- Maksimović Lj.*, Srbija i ideja univerzalnog carstva, Zbornik radova Vizantološkog instituta 44 (2007) 371–379.
- Maksimović Lj.*, Značenje reči *Grk* i *Jelin* u srpskim srednjovekovnim izvorima, Zbornik radova Vizantološkog instituta 38 (1999/2000) 215–227.
- Markanović D. N.*, Vizantijsko carstvo kak točka vstreči Srbii i Rosii v srednie veka, red. *Beniamin (Semenov A. V. monach)*, Vmeste skvoz' veka. K istorii rusko-serbskich kul'turnych, duhovnyh i političeskih svjazej, Sankt Peterburg 2017, 21–28.
- Marković V.*, Jesu li srednjevekovni Srbi smatrali Makedoniju bugarskom?, Krf 1918.
- Mavromatis L.*, La fondation de l'empire serbe. Le kralj Milutin (Βυζαντινά κείμενα και μελέται 16), Thessaloniki 1978.
- Mavromatis L.*, La idea monárquica en la Serbia medieval, Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos 17 (1996) 179–188.
- Mihaljičić R.*, Continuité et discontinuité dans les structures de l'état serbe au XIVe siècle, Balcanica 11 (1980) 31–43.
- Mladjov I. S. R.*, Some Observations on the Upper Vardar and Upper Struma Valleys in the Late Middle Ages (c. 1240-c. 1380), Bulgaria Mediaevalis 1 (2010) 137–162.
- Moravcsik G.*, Zur Geschichte des Herrschertitels 'Caesar > Царь', Zbornik radova Vizantološkog instituta 8 (1963) 229–236.
- Mošin V.*, Vizantiski uticaj u Srbiji XIV veka, Jugoslovenski Istoriski Časopis 3 (1937) 147–159.
- Nesselrath H.-G.*, Le colonne d'Ercole: une confine mitologico e il suo significato nell'antichità classica, Eikasmos 22 (2011) 131–149.
- Nicol D. M.*, A Byzantine Emperor in England. Manuel II's Visit to London in 1400–1401, University of Birmingham Historical Journal 12/2 (1971) 204–225.
- Nicol D. M.*, Byzantium and England, Balkan Studies 15 (1974) 179–203.
- Oikonomides N.*, Emperor of the Romans – Emperor of the Romania, Byzantium and Serbia in the 14th Century (International Symposium 3), Athens 1996, 121–128.
- Petrovski B.*, Srednjovekovni naselbi i patišta vo Polog. Pišani izvori, Skopje 2015.
- Pirivatrić S.*, Ulazak Stefana Dušana u carstvo. Zbornik radova Vizantološkog instituta 44 (2007) 381–409.
- Popović M. St.*, The "Medieval Serbian Oecumene" and its Borderzones in Byzantine Macedonia, edd. *B. Caseau – V. Prigent – A. Sopracasa*, Οὐ δῶρόν εἰμι τὰς γραφὰς βλέπων νόει [Hu dōron eimi tas graphas blepōn noe]. Mélanges Jean-Claude Cheynet (*Travaux et Mémoires* 21/1), Paris 2017, 537–552.
- Popović M. St.*, The "Medieval Serbian Oecumene" – Fiction or Reality?, edd. *Lj. Maksimović – J. Tri-van*, Byzantine Heritage and Serbian Art I. Process of Byzantinisation and Serbian Archaeology, Belgrade 2016, 37–43 ["Srednjovekovna Srpska ekumena " – fikcija ili stvarnost?, in: Vizantijsko nasleđe i srpska umetnost I. Procesi Vizantinizacije i Srpska arheologija, Beograd 2016, 37–43].
- Prinzing G.*, Historisch-geographische Bemerkungen zu Carev dvor und Malaina, Byzantinoslavica 49 (1988) 213–221.
- Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, CD ROM Version, edd. *E. Trapp*, Wien 2001.
- Radovanović V. S.*, Tikveš i Rajec. Antropogeografska ispitivanja (Srpski etnografski zbornik Srpske kraljevske akademije 29, Naselja i poreklo stanovništva, Knjiga 17, Beograd 1924.
- Radojičić Đ. Sp.*, Ime „Srbija“ u našim domaćim izvorima srednjega veka, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 9 (1929) 199.
- Rakova S.*, Les titres des sultans turcs dans les écrits italiens du XVe siècle, Revue des Études Sud-Est-Européennes 43 (2005) 91–96.
- Romm J. S.*, The Edges of the Earth in Ancient Thought: Geography, Exploration, and Fiction, Princeton, N. J. 1992.

- Savić V.*, (Pseudo)klasični i stari nazivi srpskih zemalja u starim srpskim izvorima, Srpsko jezičko i književno nasleđe na prostoru današnje Crne Gore. Srpski jezik i književnost danas, Podgorica – Novi Sad – Banja Luka 2019, 95–125.
- Schnabel P.*, Die Weltkarte des Agrippa als wissenschaftliches Mittelglied zwischen Hipparch und Ptolemaeus, *Philologus* 90 (1935) 405–440.
- Schreiner P.*, Zur Entstehung des Namens „Car“ im Balkanraum aus historischer Sicht, *Byzantina* 21 (2000) 361–364 [= *Schreiner P.*, Die Entstehung des Namens „Car“ im Balkanraum aus historischer Sicht, edd. A. Simon – C. Spinei, *Orbis Byzantinus. Byzanz und seine Nachbarn. Gesammelte Aufsätze 1970–2011* von P. Schreiner, Bukarest 2013, 257–260].
- Schulz R.*, Caesar und das Meer, *Historische Zeitschrift* 271 (2000) 281–309.
- Schulz R.*, Roms Eroberung des Mittelmeeres und der Vorstoß in den Atlantik. Reaktionen, Rechtfertigungen und Rückwirkungen auf die Ideologie, Geographie, Ethnographie und Anthropologie der späten Republik und frühen Kaiserzeit, ed. R. Schulz, *Aufbruch in neue Welten und neue Zeiten. Die großen maritimen Expansionsbewegungen der Antike und Frühen Neuzeit im Vergleich der europäischen Geschichte*. München 2003, 29–50.
- Skok P.*, Lingvističke beleške s puta po Južnoj Srbiji, *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 2 (1927) 277–288.
- Slaveva L.* – *Miljković Pepek P.* – *Mošin V.*, Spomenici za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija. Tom III, Skopje 1980.
- Slaveva L.* – *Mošin V.*, Srpski gramoti od Dušanovo vreme (Institut za istraživanje na staroslovenskata kultura – Prilep, Posebni izdanija, Kniga IV), Prilep 1988.
- Smolčić Makuljević S.*, Crkve i priložnici u treskavačkim hrisovuljama kralja Dušana, *Zograf* 40 (2016) 73–84.
- Solovjev A.*, Pojam države u srednovekovnoj Srbiji (studija iz uporedne istorije prava). *Godišnjica Nikole Čupića* 42 (1933) 64–92.
- Solovjev A. V.*, Povelje manastira Sv. Nikole Mračkog, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor 9 (1929) 1–18.
- Sonnabend H.*, Die Grenzen der Welt. Geographische Vorstellungen der Antike, Darmstadt 2007.
- Stankovska Lj.*, Iminjata na naselenite mesta vo Kumanovsko, Skopje – Prilep 2003.
- Stankovska Lj.*, Sufiksitate -јь, -ьјь, -ь vo makedonskata toponimija, Prilep 2002.
- Stanojević S.*, Srbija (O nazivu Srpske Države u Srednjem Veku), *Srpski književni glasnik* 11 (1904) 541–542.
- Steindorff L.*, Zar Stefan Dušan von Serbien, Quellen und Studien 14 (2004) 183–203.
- Stojanovski A.* – *Ġorgiev D.*, Naselbi i naselenie vo Makedonija – XV i XVI vek. Del I., Skopje 2001.
- Sundhaussen H.*, Die Wiederentdeckung des Raums: Über Nutzen und Nachteil von Geschichtsregionen, edd. K. Clewing – O. J. Schmitt, *Südosteuropa. Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch (Südosteuropäische Arbeiten 127)*, München 2005, 13–33.
- Svennung J.*, Skandinavien bei Plinius und Ptolemaios: kritisch-exegetische Forschung zu den ältesten nordischen Sprachdenkmälern, Uppsala 1974.
- Taseva L. E.*, Bälgarska toponimija ot grăcki i srăbski srednovekovni dokumenti, Sofia 1998.
- Trifunović Đ.*, O srednovekovnom imenu Srbija, *Istočnik* XX/77–78 (2011) 5–9.
- Trifunovski J. F.*, Bitolsko-Prilepska kotlina. Antropogeografska proučvanja (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Srpski etnografski zbornik 99, Odeljenje društvenih nauka, Naselja i poreklo stanovništva, Knjiga 45), Beograd 1998.
- Trifunovski J. F.*, Gornja Pčinja (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Odeljenje društvenih nauka, Srpski etnografski zbornik 77, Naselja i poreklo stanovništva, Knjiga 38), Beograd 1964.
- Trifunovski J. F.*, Kočanska kotlina. Seoska naselja i stanovništvo, Skopje 1970.
- Trifunovski J. F.*, Kumanovska oblast. Seoska naselja i stanovništvo, Skopje 1974.

- Trifunoski J. F.*, Ohridsko-Struška oblast. Antropogeografska proučavanja (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Srpski etnografski zbornik 97, Odeljenje društvenih nauka, Naselja i poreklo stanovništva, Knjiga 44), Beograd 1992.
- Trifunoski J. F.*, Polog (Antropogeografska proučavanja) (Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Srpski etnografski zbornik 90, Odeljenje društvenih nauka, Naselja i poreklo stanovništva, Knjiga 42), Beograd 1976.
- Whittlesey D.*, *The Earth and the State*, New York 1944.
- Giwen-Wilson Ch.*, *Henry IV.*, New Haven – London 2016.
- Zervan V. – Popović M. St.*, Die Beziehungen und Kontakte der Häuser Luxemburg und Valois zur serbischen Herrscherfamilie der Nemanjiden vor dem Hintergrund der päpstlichen Unionsversuche (13./14. Jh.), ed. *E. Juhász*, *Byzanz und das Abendland VI. Studia Byzantino-Occidentalia (Antiquitas. Byzantium. Renascentia XXXVIII)*. Budapest 2019, 179–199.
- Živojinović D. M.*, Regesta grčkih povelja srpskih vladara, Mešovita građa / *Miscellanea* 27 (2006) 57–99.

Mihailo St. Popović

Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Wien
Mihailo.Popovic@oeaw.ac.at

Vratislav Zervan

Österreichische Akademie der Wissenschaften
Institut für Mittelalterforschung, Abteilung Byzanzforschung, Wien
Vratislav.Zervan@oeaw.ac.at

Toni Filiposki

Ss. Cyril and Methodius University,
Faculty of Philosophy, Institute of History, Skopje
tonifilip@fzf.ukim.edu.mk

ON THE RELATIONSHIP BETWEEN TITLES AND SPACES:
A CASE STUDY ON MACEDONIA UNDER KING AND EMPEROR
STEFAN DUŠAN (1331–1355)

This article on the geopolitical consequences of the Serbian invasion of Byzantine Macedonia in the 14th century is directly connected to two recently published articles by Mihailo St. Popović. Therein, he developed a working hypothesis about the possible existence of the Serbian medieval Oecumene. For this purpose, Mihailo Popović highlighted certain parts of the lives of Serbian rulers. He also compiled an overview of the places, where Serbian rulers granted their charters and where they held state councils of their clergy and noblemen. All these places were illustrated by digital maps. The aim of this article is to provide additional data that could allow us to infer, whether there really was a political idea of a Serbian Oecumene during the reign of Stefan Uroš IV Dušan (1331–1355) and if it was a concept parallel or opposed to the Byzantine Oecumene. Based on discussions, three research questions were raised, which are outlined in three distinct parts by Vratislav Zervan, Mihailo St. Popović

and Toni Filiposki in this article. Bratislav Zervan studied the question of whether the Byzantines considered the possible existence of another Oecumene. Based on Roman, Greek and Byzantine sources, he concludes that Byzantine intellectuals regarded specific countries and islands to be “another world”. However, the respective authors of the written sources use Roman examples when talking about another Oecumene. The concept of Oecumene is very rarely mentioned regarding Serbia and Macedonia. Patriarch John Bekkos (13th cent.) includes Serbia in the list of countries that once belonged to the Oecumene. It follows that this condition was no longer valid in his time.

In his part of the article, Mihailo St. Popović seeks to uncover the extent to which the titles and signatures of the Serbian ruler Stefan Dušan reflect the territorial expansion of his state. His analysis of the written sources provides four insights: 1. Stefan Dušan always used the term “Romania (Romanija)” in order to refer to the newly conquered territories in Byzantine Macedonia. 2. The titles of Stefan Dušan reflect the actual territorial extent of his state, although he also puts forward territorial aspirations in his Code (“Zakonik”), which were not realistic. 3. The third insight refers to the exercise of authority by the Serbian ruler in certain areas of Bulgaria. The terms in Stefan Dušan’s titles indicate that he probably ruled temporarily over parts of Bulgaria. 4. In contrast to the written sources of the previous period (i.e. from the period of the Serbian Kings Stefan Uroš II Milutin and Stefan Uroš III Dečanski), on which Mihailo St. Popović and Bratislav Zervan will publish an article in the near future, there is no mention of the so-called “Mesoregionen” (according to Holm Sundhaussen) in the titles of Stefan Dušan.

In the last part of the article, Toni Filiposki links the toponym “Car” to the actual, physical presence of the Serbian ruler in Macedonia. Despite the scarcity of the toponyms which appear in the written sources after the coronation of Stefan Dušan as emperor, the alphabetical toponomastic card file on the Historical Geography of Macedonia (Institute of Macedonian Language “Krstе Misirkov”, Saint Cyril and Methodius University, Skopje) contains a significant number of the microtoponym “Car”. It is not clear, whether the relevant microtoponyms are related to the presence of Stefan Dušan in these places, or whether they recall earlier Byzantine and Bulgarian rulers or even refer to Ottoman sultans. However, we should not exclude the possibility that some of these microtoponyms refer to Stefan Dušan or his son Stefan Uroš V.

EMESE EGEDI-KOVÁCS
ELTE Eötvös József Collegium, Budapest
egedi-kovacs@caesar.elte.hu

TRANSLATION MISTAKES? (*BARLAAM ET JOASAPH*, COD. ATHON. IVIRON 463)*

The marginal Old French translation in a codex kept on Mount Athos, Iviron № 463, is a remarkably precise translation of the Greek main text, the abridged version of the romance-hagiography *Barlaam and Josaphat*. Now and then, however, minor spelling mistakes and mistranslations are part of the text, nevertheless, with more careful analysis, these do not appear to be mistakes at all. In this study, examples for such instances are discussed: the author of the paper lists transcriptions/readings which are different from the Greek original and seem to be mistakes at first glance, but the translator's deliberate intent can be assumed in the mentioned cases, and therefore, they can provide valuable data about the social and cultural background of the unknown translator of the Iviron-manuscript and about the historical and social context of the translation.

Keywords: cod. Athon. Iviron 463, Greek version of *Barlaam and Joasaph*, Old French translation, critical edition, hagiography, proper nouns, Aristides: *Apology*, Al-Zarqālī (Abū Ishāq Ibrāhīm al-Zarqālī / Arzachel), Balaam's Donkey, crocotta, Theodore Graptos: *Kynolykos* (Κυνόλυκος)

The marginal Old French translation in a codex from the 11th-century kept on Mount Athos (Iviron № 463), which was likely created simultaneously with the codex or shortly after, is a remarkably precise translation of the Greek main text, the

* The study was supported by the following programs and grants: Textual Criticism in the Interpretation of Social Context: Byzantium and Beyond № NKFIH NN 124539 (Hungarian title: Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizánccon innen és túl), János Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences, and the ÚNKP-19-4 New National Excellence Program of the Ministry for Innovation and Technology.

abridged version of the romance-hagiography *Barlaam and Josaphat*.¹ Now and then, however, minor spelling mistakes and mistranslations are part of the text. By analysing some of the relevant parts, it is by no means certain that they are truly mistakes. In this study, examples for such a phenomenon are discussed: I list transcriptions/readings which are different from the Greek original and seem to be mistakes at first glance, but the author's intent can be assumed in the mentioned cases, and therefore, they can provide valuable data about the social and cultural background of the unknown translator of the Iviron-manuscript and about the historical and social context of the translation.

Formerly, I pointed out an unusual "translation mistake" in the Old French text of the manuscript.² In the nearly perfect 270-page translation, it is a relatively simple Greek word that is mistranslated as a proper name: the translator uses the Greek adverb, ἀμέλει ('surely'/'undoubtedly'), twice as the name (*Amelei / Amelis*) of a character (made up by the translator) in the story. In my previous studies, I tended to state claims only carefully, for it cannot be ruled out that the translator deliberately used the Greek adverb as a proper name which otherwise normally appears as a filler. I formed an assumption: it is conceivable that the translator jokingly slipped his own name or that of the commissioner into the text this way. Although there is no known *Amelei (/Amelis)* male name, on the contemporary charters there is a certain Norman landlord from Southern Italy called *Amelinus Gastinellus*. This is all the more interesting, because the translator himself might have been of Southern Italian or of Sicilian Norman descent.³

In the case of medieval texts, the analysis of place and personal names deserves special attention, because in many cases, owing to the lack of written or physical "evidence", they might be the sole source of data regarding the contemporary cultural and social conditions.⁴ The authors of the vernacular translations and adaptations often adjusted the hardly comprehensible original names to their own cultural

¹ In connection with the Old French translation and the relevant secondary literature see: *Egedi-Kovács*, Traduction française de la version grecque dite d'Iviron de *Barlaam et Joasaph*, 83–94; *Eadem*, Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Iviron de *Barlaam et Josaphat*, 135–141; *Eadem*, *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei, 159–162; *Eadem*, Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc, 89–164; *Eadem*, *Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata, 55–80; *Eadem*, Prolégomènes à l'édition critique de la version grecque du manuscrit d'Iviron de *Barlaam et Joasaph* (cod. athon. Iviron 463), 127–140; *Eadem*, Prolegomena az Iviron 463-as jelzetű kézirat görög szövegének kritikai kiadásához, 85–95.

² *Egedi-Kovács*, Quelques remarques sur la langue, op. cit. (note 1) 137–138; *Eadem*, *Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei, op. cit. (note 1) 157–158; *Eadem*, Un trésor inexploré, op. cit. (note 1) 107–108.

³ *Egedi-Kovács*, Traduction française, op. cit. (note 1) 91–92; *Eadem*, Un trésor inexploré, op. cit. (note 1) 112–113.

⁴ In the case of medieval Hungary, the examination of place and personal names is of particular importance, for they are virtually the only source to reveal, among other things, the contemporary literary connections. See among others *Slíz*, *Tristan and Ehelleus*. Names derived from literature in Angevin Hungary, 261–269, *passim*.

environment or transformed the names into aptronyms. Among the personal names of the Iviron-version of the *Barlaam*-romance, there are some seemingly unusual forms as well. The personal names in the hagiography can be categorized into three groups: 1. names of Christian character (biblical names from the Old and New Testament,⁵ names of Christian saints⁶); 2. Egyptian⁷ and Greek⁸ mythological names; 3. “Indian” (fictitious) names of the characters in the story.⁹ On the whole, it is clear that the translator tried to keep the original name variants: in the case of the biblical characters and Christian saints, the traditional Greek form is used, the “Frenchified” versions are also customary; they are traditionally used in similar forms in modern French. The vernacular versions of the biblical characters’ and Christian saints’ names were probably traditionally used in that period, therefore, the translator did not have to translate them into French. However, it is important to note that the transcription of title character’s name Josaphat – the Christian saint who later became rather popular in Europe but might have been less (or not at all) known in the period – does not follow neither the Latin¹⁰ nor the subsequent Old French¹¹ name variants used in other translations. The Iviron-translator borrows the Greek form (Ἰωάσαφ): the name *Joasaf* is used in the translation every time. It is important to acknowledge about Greek mythological names that the Latin and Old French translators often “Latinified” them.¹² Unfortunately, in the Old French Iviron-version, it is precisely the Greek mythological part that is incomplete (the abridged version itself does not contain the full train of thoughts pertaining to the Greeks,¹³ and since the codex is damaged,

⁵ I only cite those names from the romance *Barlaam and Josaphat* that appear in the text of the codex Iviron № 463 as well. The majority of Greek mythological names are absent from this version (they only appear in the description of the long version) as well as most of the names from the New Testament (precisely those pages are missing from the manuscripts where the story of Christ was to be found). In the list, the Greek name variant is followed by the French text’s reading from the Iviron-manuscript in every case. The three dots indicate that something is missing, these are text parts, where the French reading would appear on that part of the margin in the manuscript which is now destroyed. Ἀαρών > Aaron; Ἀβραάμ > Abraam/Abraham; Ἄδάμ > ...; Βαλαάμ > Balaam; Βαλαάκ > Balaac; Δανιήλ > Daniel; Δαυίδ > David; Εὔα > Eve; Ἡσαΐας > Ysaies; Ἰακώβ > Jacob; Ἰησοῦς > Jesu; Ἰσαάκ > Isac; Θωμάς > Thomas; Ἰωάννης (viz. John the Apostle, John the Evangelist) > Jehan; Μωσῆς, Μωυσῆς > Moysen; Παῦλος > Paule (cas régime); Πέτρος > Pierres; Πιλάτος > Pilate (cas régime); Σαούλ > Saul; Τιμόθεος > Timoteum (cas régime); Χριστός > Crist.

⁶ Ἀντώνιος > Antoinnes; Ἰωάννης (viz. Saint John of Damascus) > Jehan.

⁷ Ἴσις > Ysin; Ὄσιρις > Osirin; Τυφών > Tifon; Ὠρος > Orro.

⁸ Ἀφροδίτη > ...; Ζεὺς > ...; Κρόνος > Cronon; Ῥέα > ...

⁹ Ἀβεννήρ > Avennir; Ἀραχίς > Arachel; Βαραχίας > Barachie (cas régime); Βαρλαάμ > Barlaham/Barlaam; Ζαρδάν > Zardan/Zardans/Zardam; Θευδᾶς > Teldas; Ἰωάσαφ > Joasaf; Ναχώρ > Nacor/Nachor (the names of Barlaam and Josaphat, who were revered as Christian saints, could be categorized into the first group as well).

¹⁰ Josaphat

¹¹ Josaphat / Jozaphat / Josaphas / Josaphaz etc.

¹² For example: *Saturnus, Jupiter, Venus, Hercules, Minerva, Vulcanus* etc. (L’histoire de Barlaam et Josaphat, ed. Mills, 110–111).

¹³ *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph*, VI/2, ed. Volk, 27,116 Δεύτερος – 170 βιοθάνατος om. cod. iviron ut XYZ.

the names that are otherwise present in the Greek text are not visible either). On the basis of the *Cronon* (Κρόνος) reading, it can only be assumed that the original Greek name variants are present in the French translation of the Iviron-codex. Regarding the names of the characters in the story, it can be observed that their French transcription is in accordance with the Latin tradition which was probably used traditionally formerly: the names of Barlaam (Βαρλαάμ) and Barachie (Βαραχίας)¹⁴ are written in accordance with the classical Greek pronunciation with “b” and not with “v”, by contrast, the transcription of King Avennir’s (Ἀβεννήρ) name conforms to the Byzantine pronunciation. The widespread false etymologizing which was later common in Old French translations is not present in the French text of the Iviron-codex either (as an example for such a practice, the work of Jehan du Prier from the 15th century entitled *Le mystère du Roy Advenir* can be mentioned, in which the name of King Avennir is written as *Advenir*, and this suggests that the author likely derived the name from the Latin verb *advenio*).

For the translator evidently sought to keep the original name variant when transcribing names, it is surprising, if in certain cases, he deviates from the Greek form significantly. As an example, the name Arachis (Ἀραχίς) can be mentioned, who is the main confidant of King Avennir in the story. The king organizes a theological debate based on his advice; and the astrologer Nachor is also invited to the event, who is the spitting image of Josaphat’s master: Barlaam. According to their plan, Nachor is supposed to pretend to be Barlaam and argue poorly against the speaker in the theological debate, and therefore Josaphat would realize that Christianity is the wrong path and he would return to the beliefs of his ancestors. In the Latin and the subsequent Old French versions, the *Arachis* variant appears which conforms to the medieval pronunciation. In the French Iviron-translation, however, the unique *Arachel* version appears every time. The letter *e* could be explained by the Classical Pronunciation, however, the word end with an *l* is unusual. Although in certain writing styles *s* and *l* might be confused, here, this is certainly not the case (in the manuscript, the letter *l* is clearly eligible every time [ff. 65^v, 66^r, 69^v, 70^r, 70^v, 74^v]). Considering the role of the character in the story and the context of the text, the explanation to the puzzle can be the following. As mentioned above, Arachis “enters” the story when the king organizes a theological debate in order to guide his son to “take the right path.” The speech of the “fake-Barlaam” – who was brought to the king’s court by Arachis and participates in the theological debate; and who is, in fact, Nachor the astrologer – is influenced by astronomic thoughts (in fact, the speech is a borrowed text: the transcription of Aristides’ Apology that was formerly thought to be lost¹⁵). Nachor talks about the movement of the Sun, the Moon, the planets, and the stars when mentioning the Chaldeans, and then he analyses the characteristics of the two main celestial bodies (Sun, Moon) and refutes their divinity. The original version of Aristides’ speech likely continued to

¹⁴ The name Berechiah might have been known from the Old Testament: The father of Zechariah was Berechiah.

¹⁵ *Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph*, op. cit. (note 13) 122–135.

operate in fours: based on the extant Syrian and Armenian versions, humanity can be divided into four groups¹⁶ that can correspond to the unity of the four elements: air, fire, earth, water. In this respect, however, the Greek version preserved in the *Barlaam*-romance is different: humanity is divided only into three groups (polytheists, Jews, Christians) and the first group includes three peoples as well (Chaldeans, Greeks, Egyptians). In this part, the author of the hagiography most likely sought to adjust the borrowed text to the Christian mentality (Holy Trinity).

f. 78^r-78^v: Φανερόν γάρ ἐστὶν ἡμῖν, ὃ βασιλεῦ, ὅτι τρία γένη εἰσὶν ἀνθρώπων ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ, ὧν εἰσὶν οἱ τῶν παρ' ἡμῖν¹⁷ λεγομένων θεῶν προσκυνηταί, καὶ Ἰουδαῖοι, καὶ Χριστιανοί. Αὐτοὶ δὲ πάλιν, οἱ τοὺς πολλοὺς σεβόμενοι θεοὺς, εἰς τρία διαιροῦνται γένη, Χαλδαίους τε καὶ Ἑλληνας καὶ Αἰγυπτίους· οὗτοι γὰρ γεγόνασιν ἀρχηγοὶ καὶ διδάσκαλοι τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι¹⁸ τῆς τῶν πολυωνύμων θεῶν λατρείας καὶ προσκυνήσεως.

f. 78^v: Aperte chose nos est sire rois que tro[is lignies] d'omes sunt en cest munde: li un sunt cil qui sunt aclyn à ceaus que nos apeluns dios e li [jueu e li xpt]ien. E cil qui [serven]t pluseurs dios [sunt] en trois ligni[es: caldeu] e elein e egip[tien qu]i furent premi[er ense]gneur à totes [li popl]es qui se tient [à mot numé]s dios e qui les ao[rent].

Based on the above mentioned connections, I propose that the translator intentionally adjusted the name Arachis – which is a *hapax*, unusual even in Greek – to the name of a well-known person in that period who was well-versed in astronomy, all the more so because the French text might have seemed more trustworthy, more “modern” this way. The name variant Arachel might refer to Abū Ishāq Ibrāhīm al-Zarqālī – an astronomer, astrologer, mathematician – who was known by his Latin name variants in Europe (Span.: *Azarquiel*, Fr.: *Azarchel*, En.: *Arzachel*). The best-known work of Al-Zarqālī (1029–1087) is his astronomical one about the movement of planets, which was translated into Latin in the 12th century in Southern Italy.¹⁹

In the scene in question, there is another unusual “spelling mistake” in the Old French translation. There is a reference to the biblical tale of Balaam and the donkey in the text before Nachor, who pretends to be Barlaam, would start his speech. The speech which then “turns out” to be so convincing that it not only reinforces Josophat’s faith but even the speaker himself, Nachor, converts to Christianity:

¹⁶ For the sections about the four races see: Aristide, *Apologie*, edd. Pouderon – Pierre, 150–152.

¹⁷ ἡμῖν cod. iviron ὑμῖν alii

¹⁸ ἔθνεσιν cod. iviron

¹⁹ For the relevant literature see: ‘al-Zarqālī (or Azarquiel)’, Dictionary of scientific biography, 592–595.

f. 77^v: Ὑπολαβῶν δὲ ὁ Ναχώρ τὸν μὲν ῥήτορα ἐκείνον οὐδ' ὄλως ἀποκρίσεως ἤξιωσε· κατασεισας τὸ πλῆθος τῆ χειρὶ σιγᾶν, ἀνοιξας τὸ στόμα αὐτοῦ – καθάπερ ὁ τοῦ Βαλαάμ ὄνος –, ἃ οὐ προσέθετο εἰπεῖν, ἐκεῖνα λελάληκε καὶ φησι πρὸς τὸν βασιλέα· ...

The tale is in the Book of Moses (IV,22), in which Balaam a fortune-teller is summoned by King Balak of the Moabites to deliver a speech to the Israelites who threaten his country; and the king wants Balaam to curse them. During Balaam's journey, an angel appears but only Balaam's donkey sees the angel. Owing to the presence of the angel, the donkey is not willing to continue their journey in spite of the beatings he endures from its owner, and in the end, through divine intervention, the donkey speaks in a human voice. At this time, the angel becomes visible to Balaam as well, and he finally understands that he intends to act in a way that would displease God. In this tale, Balaam fulfils the request of King Balak and delivers a speech to the Israelites, but instead of cursing them, he blesses them. In the *Barlaam*-romance, just like in the case of Balaam, Nachor is instructed by a king (Avennir) to disparage the Christian faith in front of an audience: Nachor, based on his instructions, should seemingly argue for Christianity but should do that so ineptly that the speakers would easily gain the upper hand. However, when Nachor opens his mouth to talk, he starts a speech that surprises even him: he delivers a perfect defence statement for Christianity. The biblical parallel is clear, because there is also a reference to the Balaam-tale in the previous lines:

f. 76^v-77^r: Ὡς γὰρ εἰς λόγους ἦλθον ἀλλήλοις οἱ μύσται τῶν εἰδώλων καὶ ὁ Ναχώρ, καθάπερ τις ἄλλος Βαλαάμ ὃς ἐπὶ τοῦ Βαλαάκ ποτε, ἐπαράσασθαι τὸν Ἰσραὴλ προθέμενος, πολυειδέσιν αὐτὸν εὐλόγησεν εὐλογίαις, οὕτως καὶ Ναχώρ ἰσχυρῶς τοῖς ἀσόφοις καὶ ἀσυνέτοις σοφοῖς ἀντικαθίστατο.

In the cited part of the text, there is a certain *lapsus calami* in the name variant of the Old-French translation: although in the story, Nachor indeed pretends to be Barlaam, in this sentence, Balaam's name is supposed to appear. The translator, however, wrote Barlaam's name on the margin. The mistake might appear insignificant, because the two names (*Balaam* / *Barlaam*) are easy to confuse, there is another "spelling mistake" in the sentence that is certainly not a coincidence: in the marginal translation there is the word *leu* ('wolf') instead of the word donkey. The marginal part before the word *leu* is unfortunately lost, for the edges of the manuscript were cut off, but the last letter (*n*) is still visible.

f. 77^v: Ein]s ovri sa bo[che cum ...]n leu de Bar[laa]m e dist ce qu'il n'avoit pas en pensé de dire e dist au roi: ...

The translator was surely aware that *leu* is not the equivalent of the Greek ὄνος, since elsewhere, right after Nachor's speech, he translates the word λυκός correctly as *leu*:

fol. 85^r: Μὴ νομίσης λανθάνειν με τὰ κατὰ σέ· οἶδα γάρ ἀκριβῶς μὴ τὸν θειότατον εἶναι Βαρλαάμ, ἀλλὰ Ναχώρ τὸν ἀστρολόγον. Καὶ θαυμάζω πῶς ἔδοξεν ὑμῖν τὴν τοιαύτην ὑποκριθῆναι ὑπόκρισιν καὶ τοσαύτη ἀμβλυωπία νομίσαι περιβαλεῖν με μέσης ἡμέρας, ἵνα λύκον δέξωμαι ἀντὶ προβάτου.

f. 84^v-85^r: Ne cuidiés pas [que j]e ne sache qui [...] affaires: je [sai cer]teinement bien que [vos] n'estes pas li dignes Barlaam eins estes Nacor li austrologues e je me merveil coment vos avés eu volenté de ces jugement desraignier en tel maniere e hui emmi jor me cuid[iés] metre en tel puint que je receüse le leu enlui de berbis.

Taking the tale of Balaam and the donkey and concentrating on the fact that the animal speaks in a human voice, an interesting parallel can be observed: several ancient authors wrote about the *crocotta* (*krokottas*), a hyena-like creature living in India and Ethiopia, which is the mixed progeny of a wolf and a dog.²⁰ Its special characteristic is that it is able to imitate the human voice: it picks out its prey and calls them by their name, lures them away from the others, and when it is alone with its defenceless human prey, it tears them to pieces. Pliny the Elder wrote about a similar hyena-like creature that is exactly the height of a donkey.²¹ A codex entry from the 12th century, which contains the work of Photius entitled *Bibliotheca*, adds another interesting detail: as an addition to the description of the *crocotta*, it is written that the vernacular name variant of this animal was κυνόλυκος ('dog-wolf'):

Ἔστι δ' ἐν αἰθιοπία ζῶον λεγόμενον Κροκόττας κοινῶς δὲ κυνόλυκος ...²²

This addition, which is most likely a subsequent additional entry, appears in the first text edition of Photius' work.²³ If the letter *n*, which is before the word *leu* in the Old French text, is completed as *chien*, the result is the loan translation (*chien leu*) of the Greek word κυνόλυκος:

f. 77^v: Ein]s ovri sa bo[che cum le chie]n leu de Bar[laa]m e dist ce qu'il n'avoit pas en pensé de dire e dist au roi: ...

²⁰ See among others: *Strabo*, *Geographica* XVI.4.16; *Pliny the Elder*, *Natural History* VIII.72, 107; *Ctesias*, *Indica* (In: *Photios*, *Bibliotheca* cod. 250.77).

²¹ *Pliny the Elder*, *Natural History* VIII.72–73.

²² Photii Myriobiblon, ed. *Hoeschel*, 25.

²³ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου, ed. *Hoeschel*.

The word *chien* appears elsewhere in the translation as well: a few folia later, among the name of many other animals, in Nachor's speech that is connected to the Egyptians' idolatry.²⁴ The French translation is accurate in each case:

f. 80^v: Τινές γὰρ αὐτῶν ἐσεβάσθησαν πρόβατον, τινές δὲ τράγον, ἕτεροι δὲ μόσχον καὶ τὸν χοῖρον, ἄλλοι δὲ τὸν κόρακα καὶ τὸν ἰέρακα καὶ τὸν γῦπα καὶ τὸν ἀετόν, καὶ ἄλλοι τὸν κροκόδειλον, τινές δὲ αἴλουρον καὶ κύνα καὶ τὸν λύκον καὶ τὸν πίθηκον,²⁵ καὶ δράκοντα καὶ ἀσπίδα, καὶ ἄκανθα καὶ τὰ λοιπὰ κτίσματα.

f. 80^v: [... Li un aoroi]ent les bre[bis li au]tre le buc [li autre le] buef li au[tre le por]c li autre le [...] e l'ostoir [...]e le gripun li autre le co[codri]le e le putois li [autre] le chien e le [leu e ... li a]utre le dragun [e li as]pides e²⁶ les au[tres c]riatures.

The 'dog-wolf' expression is unusual in both languages: the *chien leu* expression is unknown in the recorded Old French language (the *chien-loup* expression is only known from the 18th century in the French vocabulary).²⁷ The word κυνόλυκος is a *hapax legomenon* in Greek (based on our current knowledge): the TLG database displays only two instances, and both refer to the work of Theodore Graptos entitled *Kynolykos* (Theophanes of Caesarea: *Laudatio Theodori Grapti* [BHG 1745z]; *Vita Michaelis Syncelli*).²⁸ Theodore Graptos lived between 775 and 842 and he was a martyr monk. He was exiled by the emperor Leo V, because he vehemently opposed iconoclasm. His peculiar work, the lost *Kynolykos*, based on contemporary accounts might have been a polemic that spoke out against iconoclasm, an act he considered to be a sin. The work was likely well-known when the Iviron-translation was created: this is supported by the entry on the recto of the second folium in the BnF grec 910 codex (9th-10th century) that identifies the work preserved in the manuscript – though falsely – as the work of Theodore Graptos known as *Κυνόλυκος*.

Τὸ βιβλίον τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Γραπτοῦ ὀνομαζόμενον κυνόλυκος.²⁹

²⁴ I complete the fragmentary Old French translation based on the original Greek version with those words and expressions only that appear in the text elsewhere, which were lexical elements certainly known and used by the translator.

²⁵ πίθηκον cod. iviron

²⁶ The French equivalent of 'thorn' (ἀκάνθας) is missing from the translation.

²⁷ 'chien-loup', *Dictionnaire historique de la langue française*, 700.

²⁸ *Featherstone*, *The praise of Theodore Graptos by Theophanes of Caesarea*, 104–150 (18, 51); *The Life of Michael the Synkellos*, ed. *Cunningham*, 110, 26.

²⁹ On the first page of the manuscript, there is a Latin entry that says that the manuscript contains the works of Theodore Graptos, among other works, the one entitled *Cynolicus* (sic!): „Opus est Theodori Grapti dictum Cynolicus.” This entry presumably was later added to the manuscript, unlike the above cited Greek marginalia.

Today it is known that the text in the manuscript, even though it is a defence statement against iconoclasts, is the work of Nikephoros of Constantinople. The phenomenon, however, demonstrates that at the time of writing the entry, the apology of Theodore Graptos, or at least its commonly known name, could have been known.³⁰ Considering that the work is lost, we do not know exactly what this seemingly unusual title or name might have meant. Nevertheless, another contemporary “animal name”, which is also a *hapax* in Greek, might help us understand the expression *kynolykos*. The insulting nickname of emperor Leo V – with whom Theodore Graptos came into conflict – was *kynoleon*, according to the *Synodicon Vetus*.

Εἶφει δὲ κυνοτρόπως τοῦ ἀληθῶς κυνολέοντος τῷ θανάτῳ προσομιλήσαντος καὶ Θεοδότου πρὸς ἄδην χωρήσαντος Μιχαὴλ ὁ τραυλὸς τοῦ μὲν τὴν βασιλείαν, τοῦ δὲ τὸν θρόνον Ἀντώνιος μοναχὸς μονῆς τῶν Μητροπολιτῶν ἡγούμενος διεδέξατο, Πέργης τῆς Παμφυλίας προγεγονῶς καθηρημένος ἐπίσκοπος.³¹

I propose that the title *Kynolykos* could have intentionally referred to emperor Leo V, furthermore, Synkellos’s description also suggests that the title deliberately alluded to the animal of characteristic attributes and also to the apologetic work of Theodore Graptos which is vehement in style and argues effectively.

Οὐτινος καὶ ἡ βίβλος ἡ λεγομένη ‘Κυνόλυκος’ τῆς αὐτοῦ σοφίας τὸ ὑψηλὸν καὶ ἀκρότατον ἀναφανδὸν διαπρυσίως κηρύττει, τῶν δὲ αἰρετικῶν καὶ εἰκονοκαστῶν ἐμφράττει τὰ ἀπύλωτα στόματα διὰ τῶν πανσόφων αὐτοῦ ἀποδείξεων, τῶν ἐκ τῶν θείων γραφῶν συλλεγεισῶν.³²

Provided that the “dog-wolf” (*kynolykos*) name indeed refers to the animal *cro-cotta*, a self-evident comparison is invited: a hyena/jackal howls with a piercing voice, and similarly, the (διαπρυσίως) text of Theodore Graptos propagates the superiority of the author’s wisdom with convincing force. A *kynolykos* is able to render its prey (opponent) defenceless by luring them away with its human voice, the work of Theodore Graptos can similarly stop the unscrupulous mouth of his opponents, that of the heretics and iconoclasts.

³⁰ Numerous theories were proposed regarding the entry’s time of origin: according to the earliest dating, the scholium was written at the time when the codex was being copied, and according to the latest dating, the wrong title was written in the manuscript in the 14th century. See: *Lukhovitskij*, *Historical Memory of Byzantine Iconoclasm in the 14th c.: the Case of Nikephoros Gregoras and Philotheos Kokkinos*, 208–209.

³¹ *Synodicon Vetus*, edd. *J. Duffy – J. Parker*, 130–131.

³² *Life of Michael the Synkellos*, op. cit. (note 28) 110.

The text part in the work of Theophanes of Caesarea (*Laudatio Theodori Grapti*), however, does not primarily remind us of a hyena: the description rather conjures up the image of a sheepdog that challenges the wolf skulking around the flock (Christ's flock). In this case, the expression *kynolykos* can be understood as a “wolf-chasing dog”.

καὶ τί ἂν τις καταλέγοι τὰ πλείω, ἐνὸν καὶ δι' ὀλίγων τὴν τοῦ ἀνδρὸς ὑποδει-
ξαι ἀνυπέρβλητον ἀρετὴν; συντάττει γὰρ βίβλον πλήρη δογμάτων ὀρθοδόξων
καὶ δι' αὐτῆς ἀπελαύνει τῶν εἰκονομάχων τὸ φρύαγμα, ἦν ἀπὸ τῆς προσούσης
δυνάμεως Κυνόλυκον ἐπονομάζει· οὐ γὰρ ἐνεὸς κατὰ τοῦ τότε λύκου διαμένειν
ἔγνω, τῆς δὲ κατ' αὐτοῦ ὀρμῆς ἐχόμενος αὐτόθεν τῆς Χριστοῦ ποιμνῆς τὸν ὀλε-
τῆρα ἐδίωξεν.

Although from the above mentioned readings, the „wolf-chasing dog” seems to be the more probable, I still propose that the translator rather referred to the *crocotta*, a hyena-like mythical creature. With this modification, the author very likely wanted to modernize the text of the hagiography that was created several centuries ago: regarding the scene in question, the expression “he opened his mouth like the dog-wolf of Barlaam” seems like a certain “modernized” Byzantine reading of the tale of Balaam and the donkey in the Old Testament which is perfectly fitting to the plot of the *Barlaam*-romance: the mentioned animal is from the regions of India and Ethiopia, where the story itself is set. The *crocotta* / *kynolykos* has similar skills like the donkey of Balaam: it is able to imitate human speech. Nachor, the fake Barlaam, just like the biblical Balaam, fulfils the instructions of the king in the other way around: although he participates in the theological debate and delivers a speech against the speakers, with his speech he manages to glorify Christianity instead of humiliating it. Furthermore, the expression *kynolykos* might have reminded the contemporary reader of the work of Theodore Graptos with the same title, which similarly to Nachor's speech, was able to stop the mouths of his opponents as the apology of the true Christian faith. For, at the end of Nachor's speech, the speakers stood there speechless, because they did not have a reply:

f. 83^v: Ταῦτα ὡς διεξῆλθεν ὁ Ναχώρ, ὁ μὲν βασιλεὺς τῷ θυμῷ ἠλλοιοῦτο, οἱ δὲ
ρήτορες αὐτοῦ καὶ νεωκόροι ἄφωνοι ἴσταντο, μὴ δυνάμενοι ἀντιλέγειν ἀλλ' ἢ
σαθρὰ τινα καὶ οὐδαμινὰ λογύδρια.

f. 83^v: Tan]tost cum [Nacor s']en [fu]t parti li ro[is fu]t si iriés qu'il [mu]oit tos
e si ret[orien] e si faus pru[dome f]urent si abaubis que n]ule rien [ne] porent
respon[dre] e si cum s'il fusent [...]ns e a nient.

It might not be a coincidence either that the French translator refers to a work which is against iconoclasm. In the hagiography and also in Nachor's speech, the motif of iconolatry appears, even if in different contexts (the text mentions the pagan Indian image-worshipping priests). Furthermore, the translator might have been reminded of the anti-iconolatry struggles from the past centuries, all the more so, because in the period, the author of the *Barlaam*-romance was undoubtedly thought to be John of Damascus, a leading figure for iconolatry.³³

A further question can pertain to the name Θευδάς: why did it transform from *Theodas*, as it is used in the Latin and Old French versions, to *Teldas* in the Iviron-translation? Did the translator replace the Greek *v* with the letter *l* owing to a certain association (viz. along the river of Euphrates, there was a city called Teleda, and in Antioch, there was a Christian monastery called Telda or Teleda), or simply owing to phonetic considerations?

Based on the above mentioned phenomena, it can be stated that although the Old French version, owing to the state of the language, is somewhat simpler than the Greek original, the translator was likely a sophisticated and inventive person, who – although sought to translate accurately – now and then included some playful elements with overtones into the translation. He presumably did so to make the story, which was written several centuries ago and had Oriental elements, more understandable and modern for the reader from the West.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Иzvopи – Primary Sources

- Aristide, Apologie. edd. B. Pouderon – M.-J. Pierre avec la collaboration de B. Outtier – M. Guiorgadzé, Éditions du Cerf, collection „Sources chrétiennes”, Textes grecs N° 470, 2003.
- Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου. Librorum quos legit Photius excerpta et censurae, ed. D. Hoeschel, Augsburg 1601.
- Historia animae utilis de Barlaam et Ioasaph, ed. R. Volk (Die Schriften des Johannes von Damaskos VI/1–2), Berlin – New York 2006.
- L'histoire de Barlaam et Josaphat. Version champenoise d'après le ms. Reg. lat. 660 de la Bibliothèque Apostolique Vaticane, ed. L. R. Mills, Genève 1973.
- Photii Myriobiblon, sive bibliotheca librorum quos Photius Patriarcha Constantinopolitanus legit et censuit. Graece edidit David Hoeschelius Augustanus, et notis illustravit. Latinè verò reddidit et scholiis auxit Andreas Schottus Antverpianus, 1611, 25.
- The Synodicon Vetus, edd. J. Duffy – J. Parker, Dumbarton Oaks 1979.
- The Life of Michael the Synkellos, ed. M.-B. Cunningham, Belfast Byzantine Enterprises (BBT) 1, Belfast 1991.

³³ 'John of Damascus', The Oxford Dictionary of Byzantium, 1063–1064.

Литература – Secondary Works

- Dictionnaire historique de la langue française, ed. A. Rey, Le Robert (Nouvelle édition), T. 1, 2012.
- Egedi-Kovács E., *A Barlám és Jozafát* Athosz-hegyi ófrancia fordításának nyelvi jelenségei (cod. athon. Ivron N° 463), ed. T. Mészáros, Klasszikus Ókor, Bizánc, Humanizmus. A XII. Magyar Őkortudományi Konferencia előadásából, Budapest 2017, 159–162.
- Egedi-Kovács E., Prolegomena az Ivron 463-as jelzetű kézirat görög szövegének kritikai kiadásához, *Antik Tanulmányok* LXII (2019) 85–95.
- Egedi-Kovács E., Pro légomènes à l'édition critique de la version grecque du manuscrit d'Ivron de *Barlaam et Joasaph* (cod. athon. Ivron 463), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 55 (2018) 127–140.
- Egedi-Kovács E., Quelques remarques sur la langue de la traduction française dite d'Ivron de *Barlaam et Joasaph* (ms. Athon. Ivron 463), ed. E. Juhász, *Byzanz und das Abendland* IV, Budapest 2016, 135–141.
- Egedi-Kovács E., Un trésor inexploré entre Constantinople, le Mont Athos et le monde franc. Le manuscrit Athon. Ivron 463, edd. L. Horváth – E. Juhász, *Investigatio Fontium* II., Budapest 2017, 89–164.
- Egedi-Kovács E., *A Barlám és Jozafát* regény kétnyelvű változata. Az Ivron 463-as jelzetű (ógörög-ófrancia) kézirat, *Antik Tanulmányok* LXII (2018) 55–80.
- Egedi-Kovács E., La traduction française de la version grecque dite d'Ivron de *Barlaam et Joasaph*. À propos de l'édition critique en cours, ed. L. Horváth, *Investigatio Fontium*, Budapest 2014, 83–94.
- Featherstone J., The praise of Theodore Graptos by Theophanes of Caesarea, *Analecta Bollandiana* 98 (1980) 104–150.
- Lukhovitskij L., Historical Memory of Byzantine Iconoclasm in the 14th c.: the Case of Nikephoros Gregoras and Philotheos Kokkinos, edd. S. Mariev – W.-M. Stock, *Aesthetics and Theurgy in Byzantium*, De Gruyter 2013, 205–234.
- Slíz M., Tristan and Ehelleus. Names derived from literature in Angevin Hungary, ed. E. Egedi-Kovács, *Dialogue des cultures courtoises*, Budapest 2012, 261–269.
- The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. P. Kazhdan, Oxford University Press 1991.
- Vernet J., al-Zarqālī (or Azarquiel), ed. Ch. C. Gillispie, *Dictionary of scientific biography*, New York (1970–) 14, 592–595.

Емеше Еїегу-Ковач

ELTE Етвеш Јожеф Колегијум

egedi-kovacs@caesar.elte.hu

ГРЕШКЕ У ПРЕВОДУ?

(BARLAAM ET JOASAPH, COD. ATHON. IVIRON 463)

Маргинални старофранцуски превод у рукопису из 11. века, који се чува у Манастиру Ивирону на Светој Гори (Ивирон № 463), изузетно је прецизан превод главног грчког текста, скраћене верзије романсиране хагиографије *Варлаам и Јосафат*. Ситне правописне грешке и погрешни преводи повремено се примећују у тексту, али се, уз пажљивију анализу, уочава да то уопште нису грешке. У овој студији се разматрају примери за такве случајеве: аутор наводи транскрипције/читања која се разликују од грчког оригинала и на први поглед изгледају као грешке, али се ту може претпоставити да се ради о намери преводиоца и стога се могу пружити драгоцени подаци о социјалној и културној

позадини непознатог преводиоца ивиронског рукописа и о историјским и друштвеним околностима превода. Даље, примери размотрени у студији показују да иако је старофранцуска верзија, захваљујући стању језика, нешто једноставнија од грчког оригинала, преводац је вероватно била префињена и инвентивна особа, која је – иако је тежила тачном преводу – у њега унела неке разигране елементе и нијансе.

NICHOLAS MELVANI
Johannes Gutenberg University, Mainz
nmelvani@uni-mainz.de

GENNADIOS SCHOLARIOS AND THE CHURCH OF THE HOLY APOSTLES*

The article tests the established view that Gennadios Scholarios, the first patriarch of Constantinople after the 1453 Conquest, used the church of the Holy Apostles in Constantinople as the seat of the Patriarchate for a few months in 1454 before moving to the building complex of the Pammakaristos monastery. After pointing out that all the sources that narrate the story of the installation of the Patriarchate in the famous Byzantine church date from the 16th century or later, the author examines sources contemporary with the events, including texts written by Scholarios himself. The aim of the article is to show that Scholarios officiated occasionally in the Holy Apostles and managed to salvage some of the relics it once held, but this does not mean that the church functioned as the official seat of the Patriarchate of Constantinople.

Keywords: Gennadios Scholarios – Patriarchate of Constantinople – Church of the Holy Apostles, Constantinople – Ottoman Conquest of Constantinople – Ottoman policy towards Christians

It is commonly asserted that, after the crisis caused by the Union of the Churches in 1439 and the Ottoman Conquest of 1453, the Patriarchate of Constantinople was re-established in January 1454 by the Ottoman sultan Mehmed II (1451–1481) who appointed the Byzantine scholar George Scholarios, known by his monastic name Gennadios, as patriarch with his seat in the church of the Holy Apostles, formerly the mausoleum of the Byzantine Emperors.¹ The church of the Hagia Sophia, the Patriarchate's

* I owe special thanks to my friends and colleagues who helped me in various ways during my research for this article: Marie-Hélène Blanchet, Laura Borghetti, Zisis Melissakis, Nevra Necipoğlu, Maja Nikolić and Alex Rodriguez-Suarez.

¹ For a recent overview of these events, see *Necipoğlu*, Gennadios Scholarios. Also, *Blanchet*, Georges-Gennadios, 68–84; *Konortas*, Rappports juridiques; *Braude*, Foundation Myths, 73–76.

headquarters during the Byzantine millennium, had been taken over by the sultan and turned into a mosque within a few days of the Conquest; and the Church of Constantinople had remained headless since 1451 when the last Byzantine patriarch Gregory III (1445–1459) fled to the West.² The sources that relate the story of Gennadios and the Holy Apostles claim that the new patriarch did not remain there for long, since he was soon forced to move chose to relocate to the Monastery of the Virgin Pammakaristos, which subsequently functioned as the seat of the Patriarchate until 1587 or 1588.³ The Pammakaristos phase of the Orthodox Church is sufficiently documented by textual evidence (see below). On the other hand, although scholars dealing with the transition from the Byzantine to the Ottoman era admit that the sources for the short-term installation of the Patriarchate in the Holy Apostles are all late (the earliest secure reference dates from the 16th century),⁴ this information has not been challenged.⁵ The present article will revisit the available sources, including those contemporary with the events. It will be shown that the silence regarding the first months of the Patriarchate's post-Byzantine phase should not be overlooked and that the legend of the move to the Holy Apostles must be re-examined.

The earliest account of the reinstatement of the Patriarchate in the Holy Apostles and its subsequent move to the Pammakaristos is a History of the Patriarchs of Constantinople from Byzantine to Ottoman times up to the year 1574, the first year of the reign of sultan Murad III (1574–1595). This chronicle has been attributed to the 16th-century erudite Damaskenos Stoudites, but according to Dean Sakel it was merely a short version of the more extensive Patriarchal History compiled by the scholar Manuel Malaxos.⁶ The text in question states that the sultan Mehmed “ἔδωκε δὲ αὐτοῦ [i.e. to Scholarios] καὶ τὸν περίφημον ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ἔκαμεν αὐτὸν πατριαρχεῖον”.⁷ Regardless of who the author was, it is certain that he was an important figure in Church politics of his time and was active within the circles of the Patriarchate. Thanks to his position, he probably had access to archival material in the Patriarchate related to this early period; this position also contributed to the impact his writings had on subsequent literature on the subject, since the information in the History of the Patriarchs is repeated in all major works of the latter half of the 16th and the early 17th centuries.

Indeed, large parts of this “History of the Patriarchs” are repeated almost verbatim in the well-known *Historia Patriarchica* written by Manuel Malaxos in the 1570s.

² For the last years of the patriarchate's Byzantine phase, see *Harris*, Patriarch of Constantinople; *Blanchet*, Georges-Gennadios, 419–449. For the fate of the Hagia Sophia, see *Yerasimos*, *Légendes d'Empire*, 183–200; *Necipoğlu*, Hagia Sophia. Also, see *Westbrook – Van Meeuwen*, Sixteenth-Century Istanbul, 66–71 for the remains of the patriarchal building complex in the 16th century.

³ *Hekimoglou*, Holy Apostles. Also, *Mango*, Monument, 25–30; *Asutay-Effenberger*, Zum Datum.

⁴ For example, *Philippides*, Patriarchal Chronicles, 92–94.

⁵ Nevertheless, Nevra Necipoğlu has raised doubts, by noting that the circumstances are obscure due to the lack of direct evidence: *Necipoğlu*, Gennadios Scholarios, 239.

⁶ *Philippides*, Patriarchal Chronicles; *Sakel*, Non-existent. For Damaskenos, see *Manou*, Damaskenos Stoudites, for Malaxos: *De Gregorio*, Manuel Malaxos, 11–17.

⁷ Sathas, *Mesaionika* III, β'. See also *Philippides*, Patriarchal Chronicles, 92.

In the first pages of his history of the post-Byzantine Patriarchate Malaxos describes how Gennadios Scholarios was chosen by Mehmed II to become patriarch and adds: ἔδωκέ του δὲ καὶ τὸν περίφημον ναὸν τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ ἔκαμε πατριαρχεῖον.⁸ Malaxos' version was elaborated by another prominent member of the Patriarchal circle, Theodosios Zygomalas, who sent the text to Martin Crusius in Tübingen within the framework of the correspondence between the two men, whereby Zygomalas informed the German theologian about the past and present of the patriarchate of Constantinople under Ottoman rule (ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων: ὁποῦ ἔκτισε Θεοδώρα ἡ βασίλισσα).⁹ Crusius published Zygomalas' text in Greek and in a Latin translation in his famous *Turco-Graecia* (1584); this is how the tradition about the patriarchate's settlement in the Holy Apostles reached Western European scholars. The same information was re-cycled in the so-called *Chronikon maius*, an expanded version of the work of George Sphrantzes by Makarios Melissourgos-Melissenos, written ca. 1580 (known as pseudo-Sphrantzes): αὐτὸ γὰρ τὸ Ἀποστόλων τέμενος δέδωκεν ὁ ἀμηνᾶς εἰς πατριαρχεῖον.¹⁰ Another chronicle probably produced by patriarchal circles in Constantinople around the middle of the 16th century repeats the same information with almost identical phrasing, except that the church of the Holy Apostles is described as "περιώνυμος".¹¹

Marios Philippides has demonstrated that all these narratives stem from a common source. Indeed, the phrasing and vocabulary are almost identical in all of them and reflect a single version of the story, probably the official version of the Patriarchate, as it was circulating in the second half of the 16th century.¹² The main information conveyed is that Mehmed II sought Gennadios Scholarios, selected him to be the leader of the Orthodox community, and installed him in the great church of the Holy Apostles. However, Scholarios was soon forced to leave: the body of a murdered man found in the church courtyard was a clear indication that the area was not safe and the patriarch requested to transfer to the monastery of the Pammakaristos.

Thus, the story about the patriarchate and the Holy Apostles was consolidated in Greek and international historiography and became a standard chapter in the patriarchate's history, present in all major accounts of the period written after the 16th century. For example, it is found in Du Cange's account of Constantinople,¹³ in the chronicle of pseudo-Dorotheos of Monemvasia (published in 1631), and in Hypselantes's work on the events after the Conquest of Constantinople.¹⁴ This was largely

⁸ *Historia patriarchica*, 80; *Historia Politica*, 28.

⁹ Crusius, *Turcograecia*, 108. The attribution to Theodora appears to be a reference to her husband Justinian I (527–565), who rebuilt Constantine's church.

¹⁰ *Chronikon maius*, 13.

¹¹ *Philippides*, *Emperors, patriarchs*, 56.

¹² *Philippides*, *Patriarchal Chronicles*; *Schreiner*, *Die Epoche Mehmeds*.

¹³ Du Cange, *Constantinopolis Christiana, Byzantina* 4, 107.

¹⁴ Dorotheos, 414–415; Hypselantes, 4.

due to the success and impact of the expanded version of the chronicle of Sphrantzes known as the *Chronicon majus* or pseudo-Sphrantzes: it was believed that the latter belonged to the original narration written by George Sphrantzes a few years after the Ottoman conquest of Constantinople and that it was therefore based on accounts contemporary with the events. Around the middle of the 20th century it was established that this text was in reality a 16th-century fabrication, making the versions of Malaxos and his contemporaries the earliest extant accounts of the settlement of Scholarios in the Holy Apostles.¹⁵

Although modern scholarship has pointed out that the available sources are late, the credibility of the story has not been challenged, because, despite the absence of 15th-century references, it does appear plausible, based on the circumstances as known from other sources of the time. The lack of details regarding the settlement and operation of the patriarchate in the great Byzantine church is not necessarily an obstacle. The fact that the church is described in generic terms (it is referred to as merely “splendid” and other synonyms), despite the monument’s great fame throughout the Byzantine period, is not surprising, since the church had been demolished by Malaxos’ time for more than a century, so no-one from that generation could have had much to add from personal experience. Besides, this temporary stay would not require much space in the narrative and could conveniently be summarized in a few lines without many details. Moreover, the few months that Scholarios allegedly spent there were a short and unstable period for the patriarchate and may not have left evident traces in the archives available to the patriarchal chroniclers of the 16th century.

On the other hand, the chronology, topography, and demography of Constantinople, as described in the story, are consistent with what is known about the transitional period under discussion. Indeed, at the time Scholarios is supposed to have stayed in the Holy Apostles (the first months of 1454), the Fatih mosque complex (constructed between 1463 and 1470), which later replaced the church, had not been envisaged and it is not otherwise known what Mehmed II may have been contemplating about the site on the Fourth Hill at the time.¹⁶ The sultan changed his mind over such matters several times within weeks¹⁷ and it is more than likely that the turbulence of the first post-Conquest months would have resulted in rapid changes and reversals affecting the fate of the Christians and their churches. So, a temporary place for the patriarchate in early 1454 (or perhaps even before that if one admits that Mehmed installed Scholarios there right after their encounter in the second half of 1453) is certainly admissible and a Byzantine church would be the most reasonable location to install the leader of the Christians of Istanbul.

¹⁵ The differences between the two versions of Sphrantzes were noted by several early 20th-century scholars, e.g. *Dölger*, Makarios von Monembasia, and later described with more accuracy based on meticulous study of the manuscript tradition of both texts (*Maisano*, Pseudo-Sfranze). For a recent discussion of the relationship between Sphrantzes and pseudo-Sphrantzes, see *Hanak – Philippides*, *Siege and Fall*, 139–192.

¹⁶ *Kafescioğlu*, Constantinopolis/Istanbul, 16–52, 66–70; *Raby*, *From the Founder*.

¹⁷ *Inalcik*, *Policy of Mehmed II*.

Malaxos and the other sixteenth-century sources mentioned above state that Scholarios moved from the Holy Apostles to the Pammakaristos, i.e. he left the area of Constantinople's fourth hill and settled on the northern slope of the fifth hill (fig. 1). This reveals that the location of the former was inhabited by a Muslim majority making it unsafe for Christians to remain active there and that the fifth hill, toward the shores of the Golden Horn, was more appropriate for a Christian community. Indeed, such a move reflects the realities of Istanbul's topography during the time of Malaxos: the site of the Holy Apostles was occupied by the Fatih complex and the patriarchate and the elites evolving around it were an active element in the area of the Pammakaristos by then (fig. 1); thus, it is not necessarily reliable evidence for the 15th-century events. However, Halil Inalcik and Stephane Yerasimos have studied the demography of 15th-century Istanbul based on Ottoman tax registers and population

Fig. 1. Map of Constantinople with sites mentioned in the text

census documents and demonstrated that the Greek population was indeed concentrated on the brow of the fifth hill overlooking the Golden Horn already since the first years of Ottoman Istanbul.¹⁸ This is true particularly of the new settlers who arrived in the late 1450s within the framework of Mehmed II's repopulation plan. It is difficult to determine whether this shift also affected the indigenous Greek population and the clergy of the Patriarchate, but in general it appears that the testimony of the 16th-century patriarchal chronicles does not contradict the known settlement patterns of early Ottoman Istanbul.

In short, the narrative concerning the installation of the patriarchate in the Holy Apostles and its subsequent relocation to the Pammakaristos is consistent with the facts in post-conquest Istanbul and is generally not challenged by modern scholarship, despite the fact that it describes the situation in generic and vague terms condensed in a few lines transmitted in sources written approximately 120 years after the Ottoman conquest. In order to effectively test this version of the story, it is necessary to examine the textual evidence contemporary with the events of 1453–1454.

The patriarchal archives contain no records from the time of the Conquest and documents from subsequent decades make no reference to the wanderings of the Patriarchate before its installation in the Pammakaristos.¹⁹ Of the four Byzantine historical accounts of the Ottoman Conquest of Constantinople, those written by Kritoboulos, Sphrantzes, Doukas, and Chalkokondyles, only the first one narrates Scholarios' election to the patriarchal throne. Kritoboulos describes how Mehmed summoned Gennadios Scholarios and made him patriarch. However, Kritoboulos did not judge it necessary to reveal where the new seat of the patriarch was. Moreover, although he later mentions the construction of the sultan's mosque complex (the Fatih Camii) on the site of the church of the Holy Apostles, he makes no reference to the church as having formerly been used as the patriarchate.²⁰

The information in question is absent from the other accounts of the Fall of Constantinople: Sphrantzes, a close collaborator of the Palaiologoi, who remained in Constantinople for some time after 1453 and whose history includes events after the Conquest, makes no mention of Scholarios or of the re-establishment of the patriarchate.²¹ Doukas is also well-informed about events in Constantinople until 1461; he mentions the conversion of the Hagia Sophia and the sultan's building program of erecting palaces, as well as the resettlement of Greeks in the city, but says nothing about the re-establishment of the patriarchate;²² his last reference to Scholarios comes before the narration of the final Ottoman siege.²³

¹⁸ *Inalcik*, Policy of Mehmed II; *Yerasimos*, Hellenes tes Konstantinoupoules. See also *Zachariadou*, Constantinople se repeuple and *Kafescioğlu*, Constantinopolis/Istanbul, 184–188.

¹⁹ *Zachariadou*, Tourkika Eggrafa, 46–50; *Apostolopoulos*, Praxeis tou Patriarcheiu.

²⁰ *Critobuli Historiae*, 132–133. For a survey of the sources, see *Reinsch*, Mehmed der Eroberer.

²¹ *Sphrantzes Chronicon*, 134–146.

²² *Doukas Istoría Turco-Bizantina*, 300, 425–427.

²³ *Doukas Istoría Turco-Bizantina*, 329.

Texts written by Gennadios Scholarios himself, who actually composed a number of autobiographical and apologetic works, are naturally a noteworthy and reliable source of information from the early years of the Patriarchate after the end of Byzantium. However, his account is notoriously poor in factual information; as Michael Angold has emphasized, the author was primarily interested in defending his actions and was therefore deliberately secretive about the events he described. Yet, there is one reference to the Holy Apostles in a homily delivered in the form of a public prayer addressed to the congregation of Constantinople:²⁴ although the text contains little concrete historical information apart from the allusion to the Fall of Constantinople through a series of biblical borrowings, its title mentions that it was read out after the patriarch celebrated mass in the church of the Holy Apostles (“ὕπανεγίνωσκε τῷ λαῷ μετὰ τὴν λειτουργίαν αὐτοῦ ἐν τῷ ναῷ τῶν ἁγίων ἀποστόλων”). Since it is clearly stated that Scholarios was patriarch at the time (“ἐν τῇ πατριαρχίᾳ αὐτοῦ”), this text may be considered the earliest reference to the church as the seat of the Patriarchate. The text has additional weight, since the earliest manuscript which preserves it (together with the above-mentioned heading) stems directly from the circle of Scholarios;²⁵ it is therefore a reliable and well-informed source securely placing the patriarch in the church of the Holy Apostles shortly after the Ottoman Conquest.

However, the church is not referred to in the text as the patriarchal church; all that the title says is that the patriarch would officiate in the Holy Apostles and that he would afterwards address the congregation with the consolation oration in question (the use of the imperfect ὕπανεγίνωσκε implies that this was repeated more than once, although it is not clear how often). The fact that Scholarios celebrated mass there is consistent with his activity during the early days of his patriarchate, when he concentrated on salvaging various churches in Constantinople and reconstituting the congregation: he probably officiated and addressed his followers in various Byzantine churches temporarily in the hands of Christians and the Holy Apostles were apparently one of them. However, it is strange that there is no indication that the church held any special significance among other churches, let alone that it was the patriarchal church.

Additional textual and material evidence supports the above-mentioned reference to Scholarios' presence in the Holy Apostles: according to 16th-century travel accounts by German scholars who described the Pammakaristos complex when it was the seat of the Patriarchate (mainly Martin Gruneweg and Reinhold Lubenau), three important relics once preserved in the Holy Apostles, the body of Saint Luke, the hand of Saint Andrew, and the Column of the Flagellation,²⁶ were kept in the patriarchal monastery (the Column of the Flagellation is still preserved in the present

²⁴ Scholarios, Public prayer, 352–355, *Blanchet*, Georges-Gennadios, 124–135.

²⁵ The manuscript in question is Escorial γ.III.13 (*De Andrés*, Códices griegos 232–233). In fact, the greater part of the codex (although not the part containing this text, whose scribe was most likely a collaborator of Scholarios) was copied by Scholarios himself.

²⁶ *Mango*, Monument, 34; Lubenau Beschreibung, vol. 1, 172–176. The relics are attested in the Holy Apostles in 14th- and 15th- century Russian travel accounts: *Majeska*, Russian Travellers, 300–301.

church of the Patriarchate, Saint George at Fener – fig. 2; it probably accompanied the move from the Pammakaristos in the late 16th century). Apparently, the Christian community of post-Conquest Istanbul had access to the church of the Apostles, at least temporarily, and managed to eventually transfer these valuable relics to the Pammakaristos. The translation of these relics may in fact have been carried out under the supervision of Scholarios himself, given his leading role in the reorganization of the post-1453 Church. One more revered relic once in the Holy Apostles, the body of Saint Spyridon, was secured and taken to the Pammakaristos: it is attested in a list of relics and vessels in the Patriarchate of Constantinople, dated 1564 («λείψανον τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος μετὰ θήκης ἀργυρᾶς»).²⁷ The number of items that are attested in the Holy Apostles in the 15th century and later reached the Pammakaristos indicates that this translation of relics was an organized process. This agrees with Scholarios' known efforts to collect valuable items for the revival of liturgical and devotional life in the city during the first months after May 1453. Most accounts of these events report that the new patriarch was busy trying to revitalize Christian life in Ottoman Constantinople and that he actively supported abandoned churches and monasteries in order to infuse them with new life.²⁸ For example, he supported one of the most historic monastic foundations of the Byzantine era, the monastery of Saint John of Petra;²⁹ the Holy Apostles may have been included in this plan.

Apart from the unique reference in Scholarios' "Public Prayer" mentioned above, none of his writings dating from the post-1453 period preserves the slightest allusion to the new patriarch's stay in the Holy Apostles. The most detailed account is contained in his Pastoral letter on the Capture of Constantinople, written before October 1454, where he describes his captivity, his ransoming by the sultan, his return to the conquered city, his efforts to reorganize religious life there, and his ordination as deacon, priest, bishop, and finally election to the patriarchal throne, i.e. events from the second half of the year 1453 and the early days of 1454.³⁰ Although he vividly reports the difficulties he encountered while governing the Church, he does not name the alleged transfer from the Holy Apostles to the Pammakaristos as one of these difficulties, even though a forced relocation would have reinforced his argument by adding more drama to the narrative. The difficulties Christians were faced with under the new regime is a recurring theme in Scholarios' writings (including orations and letters addressed to congregations in Constantinople and on Athos and to his relatives); it is strange how a story about a dead body betraying a hostile environment did not find its way into the patriarch's narrative of his personal struggle, even if it was not crucial for his broader argument, i.e. his own self-defense.³¹

²⁷ Paizi-Apostolopoulou – Apostolopoulos, *Aphieromata*, 135.

²⁸ Necipoğlu, Gennadios Scholarios, 243–244; Melvani, *Patronage in Constantinople*, 412–413.

²⁹ Cronier – Cassin, *Du Prodrome de Pétra*, 27–28.

³⁰ Scholarios, *Letter on the Capture*, 224–225; Turner, *First Patriarchate*.

³¹ See e.g. Blanchet, *Georges-Gennadios*, 496–505.

Fig. 2. Istanbul, Church of Saint George (present-day Patriarchate): Column of the Flagellation (once in the Holy Apostles)

In fact, none of the other autobiographical texts singled out by M.-H. Blanchet and Michael Angold, contains any details regarding the seat of the newly elected patriarch.³² The church of the Holy Apostles does not appear in passages that occasionally include some nuggets of historical information. A sermon on the feast of the Holy Apostles has nothing to do with the church: it was delivered in 1456, when the then retired patriarch was residing in the monastery of Vatopedi on Mount Athos. Once again, the author reiterates the issue of the difficulties faced by Christians under Ottoman rule, but goes on to stress the need for a re-evangelization, for which the disciples of Christ can serve as the ideal model.³³

The final 15th-century Greek source about the re-establishment of the patriarchate is the narrative about the Fall of Constantinople to the Ottomans written by Theodore Agallianos, a high-ranking official of the post-1453 patriarchate who was certainly involved in the events of the 1450s and 1460s.³⁴ However, all that Agallianos mentions is that the Sultan selected Scholarios to become patriarch and that the two men met in Adrianople (Edirne), which was still the capital of the Ottoman State and Mehmed's official seat.³⁵ Of the numerous documents and laments recording the events of the Fall of Constantinople the vast majority do not focus on the re-establishment of the Patriarchate, but rather on the siege and its outcome, and the church of the Holy Apostles never appears within the context of the consequences of the conquest.³⁶

Even less information can be gleaned from Western accounts of the Fall of Constantinople, but some indirect evidence is indicative. A report compiled by the Dominican missionary Giacomo Campora and addressed to the Hungarian king Ladislas V in 1455 contains a lengthy passage on the destruction of the church of the Holy Apostles, whereby the author laments the loss of the imperial tombs.³⁷ Although he was not an eyewitness, he appears to have been well informed and familiar with the monument (which he may have visited before 1453). It may not be without significance that the presence of the Greek patriarchate there is not mentioned; such a fact would potentially have offered an opportunity to attack Scholarios and his anti-Union party. A similar occasion was not missed by Campora's fellow Dominican Leonardo of Chios, who is the only Latin from this early phase to deal with the re-establishment of

³² For example, the Letter on the Capture of Constantinople, his Personal Apology, and his Lament (*Blanchet*, George-Gennadios, 496–505; *Angold*, Gennadios Scholarios, 80–89; Constantinople 1453, 893–9323, 924–939).

³³ Scholarios, Panegyric, 172–187.

³⁴ For Agallianos, see *Blanchet*, Théodore Agallianos.

³⁵ Agallianos, 98.

³⁶ Constantinople 1453, 451–980. Even the well-informed Matthew Kamariotes, an eyewitness of the Halosis and a friend of Scholarios, does not mention the Holy Apostles in his “Lament on the Capture of Constantinople”: PG 160, col. 1059–1070; Constantinople 1453, 772–778.

³⁷ Campora Oratio, 57–63, *Pertusi*, Caduta di Costantinopoli, 192–197, Constantinople 1453, 824. The interest in the church is not surprising; in the West it was considered a landmark of Constantinople's cityscape and is even depicted in the panoramic view of the city in Hartmann Schedel's *Liber Chronicarum*, printed in 1493, i.e. decades after it had been demolished (*Berger – Bardill*, Representations of Constantinople, 5).

the patriarchate and has done so in bitter terms. Yet, like the other authors, Leonardo says nothing about Scholarios being based in the Holy Apostles.³⁸

A further text compiled in the West, this time by a Unionist Greek, the Lament on the Fall of Constantinople written by Andronikos Kallistos (d. 1480), contains references to the Holy Apostles and paints a picture of utter destruction. Taking into consideration that the author was prone to exaggeration when referring to the pillaging of the church, the state he describes does not allow much room for a patriarch to settle in the ruined monument. Besides, Andronikos clearly considered the exiled Gregory III the only patriarch and appears to have been unaware of the new Orthodox patriarchate under Scholarios.³⁹

Later Western visitors to Constantinople were also unaware of Scholarios' short-term installation in the Holy Apostles. The report of the Venetian captive Giovanni Maria Angiolello contains a brief description of Mehmed's Fatih Camii without any reference to its Byzantine predecessor.⁴⁰ Pierre Gilles, a well-informed author with good knowledge of the sources, offers a detailed description of the site of the Fatih Camii and identifies it with the location of the Apostoleion, but does not elaborate on the succession between the two buildings and appears unaware of the alleged re-establishment of the patriarchate there.⁴¹ Only after Gerlach's visit in 1573–1578 (who, as mentioned above, owed his information to the Patriarchal circles) does the story begin to appear in the Western sources.

The early post-Byzantine phase of the patriarchate is also absent from the Turkish sources of the 15th and 16th centuries: the transformation of Constantinople and its buildings during the first decades following the Ottoman conquest is adequately described in a great deal of stories and legends about the construction of the Fatih complex, i.e. the great mosque built by Mehmed II on the site of the church of the Holy Apostles (fig. 3).⁴² The sources mainly retail the story of the architect of the Fatih Camii and the sultan's ambition to surpass the Hagia Sophia at the site of the Holy Apostles; no text alludes to the presence of Scholarios in the church that preceded the great mosque. It might be questioned whether these sources would be interested in mentioning an interim phase, especially a short one, but it is still noteworthy that 15th- and 16th-century Turkish authors ignore these events.

³⁸ Leonardo, *Historia Constantinopolitanae*. See *Matschke*, Leonard von Chios.

³⁹ Constantinople 1453, 871–873; Andronikos Kallistos *Monodia*. The phrase “the synod will never meet again there” in this text could be sarcastic, given that the author only recognized the Latin patriarchate, but this discretion by indirect omissions is not common in the polemics of the time. If Andronikos had been informed about Scholarios' activity he would probably have attacked him and the anti-Unionists directly.

⁴⁰ Angiolello *Memorie*, 105–106.

⁴¹ *Grémois*, *Itinéraires byzantins*, 414–415. Gilles was in Constantinople during 1544–1547 and his account was published in 1561.

⁴² *Kafescioğlu*, *Constantinopolis/Istanbul*, 66–96; *Yerasimos*, *Légendes d'Empire*, 145–150; *Calia*, *Costantino e Costantinopoli*, 390–393. See also the sources conveniently grouped together in the volume *Constantinople 1453*: *passim*.

Fig. 3. Cartographic representation of Istanbul, in Nasuhü's-Silahi, *Beyân-ı menâzil-i sefer-i 'Irakeyn-i Sultân Süleymân Hân (Mecmû'-ı Menâzil)*, Istanbul University Library, T. 5964, fol. 8v–9r: the Fatih Mosque is visible near the center of the image

In short, the information on the first months after the Ottoman Conquest contained in the 16th-century sources differs from the accounts found in texts contemporary with the revival of the Patriarchate of Constantinople. In fact, modern scholarship has demonstrated that on more than one occasion the 16th-century chronicles were misinformed about facts from the previous century: for example, the narratives about Scholarios' election to the patriarchal throne place the events (including his meeting with Mehmed II) in Constantinople, whereas it has been shown, based on the contemporary accounts of Kritoboulos and Agallianos, that the new patriarch met the sultan Mehmed II in Adrianople.⁴³ Thus, the evidence emanating from the 16th-century chronicles should be treated with caution and even suspicion.

The silence of the early texts regarding the site that accommodated the first post-Conquest patriarch is in accordance with the facts known about the reestablishment of the Patriarchate of Constantinople under Ottoman rule. In fact, the picture that emerges from the sources is one of uncertainty and instability, due to the frequent changes in the policy of the sultan and the tribulations that characterized the first years of Ottoman rule in Istanbul. The inconsistencies in the sultan's policy as reflected in the sources, as well as the ambivalence of Scholarios's own words reveal the temporary character of the early arrangements between the sultan and the patriarch. It is not surprising that these precarious circumstances were not favorable for a proper installation in an organized environment. Even when the Pammakaristos is mentioned as the residence of Scholarios around the end of 1454, it is simply referred to as "μονὴ τῆς Παμμακαρίστου" and not as the patriarchal monastery.⁴⁴ The first time the monastery or its church is officially mentioned as "patriarchal" in any extant text appears to be in a document issued in 1466/67 by the patriarch Dionysios I (1466–1471, 1488–1490) where it is stated that the Synod convened "ἐν τῷ προνάῳ [i.e. the narthex or the ambulatory of the main church?] τῆς σεβασμίας καὶ πατριαρχικῆς μονῆς, τιμωμένης ἐπ' ὀνόματι τῆς Παμμακαρίστου Θεοτόκου".⁴⁵ Thus, it appears that even the installation in the Pammakaristos may not have had an official character in the beginning.

In fact, recent scholarship has determined that, unlike the later status of the patriarchate, the developments of these early days should not be viewed as an official re-foundation of the patriarchate by the sultan.⁴⁶ The picture that emerges is not that of a relocation of the patriarchate from the Hagia Sophia to a new site within the framework of the new regime, but rather a laborious process of an urgent character to redeem some churches and monasteries and find a secure spot within an Ottoman city in the making, undergoing profound changes on an everyday basis. The

⁴³ Zachariadou, *Tourkika Eggrafa*, 45–47.

⁴⁴ Scholarios' "Letter on the Capture of Constantinople" and his "Sermon for the Feast of the Assumption of the Virgin" are the only texts explicitly mentioned as having been composed in the Pammakaristos, but without referring to it as the patriarchal church.

⁴⁵ Paizi-Apostolopoulou – Apostolopoulos, *Episema Keimena*, 104.

⁴⁶ Braude, *Foundation Myths*, 73–76.

official character of this activity was overemphasized in later centuries, as part of the so-called “foundation myths” of the Ottoman millets, which reflected the realities of the late Ottoman period. Marie-Hélène Blanchet and Paraskevas Konortas, following different approaches, have both emphasized the personal nature of the arrangement between the sultan and the patriarch, rather than the institutional (which began to crystallize mostly toward the end of Mehmed’s reign).⁴⁷ In fact, Thierry Ganchou has shown that Mehmed experimented with other forms of government for his Christian subjects and that the institutional role later assigned to the Patriarchate was not conceived from the beginning of Ottoman rule in Istanbul.⁴⁸

The form and appearance of the church of the Holy Apostles have been the subject of continuing debates; archaeological surveys in the area of its site – the Fatih Camii – have yielded only general information about the substructures and the extent of the Byzantine complex.⁴⁹ According to travelers’ accounts, the monument was still one of the most important shrines of Constantinople in the 15th century and a revered pilgrimage attraction, thanks to the tombs of the Early and Middle Byzantine emperors and other relics it housed.⁵⁰ The prominent depiction of its silhouette on the various versions of the panorama of Constantinople illustrating the city’s description by the Florentine scholar Cristoforo Buondelmonti confirms its symbolic role in shaping the sacred topography of the Byzantine capital during its final days (fig. 4).⁵¹ However, despite the frequent references in the 15th-century sources, very little can be said about its state of preservation just before 1453; the fact that some of its relics had been moved to the Hagia Sophia might imply that it was deteriorating already before the Ottoman conquest.⁵² It is not known what secondary structures were still extant after the conquest to accommodate the functions associated with the Patriarchate, but it might be safe to suggest that there were clusters of buildings attached to the historic church (for example, the Russian travelers of the 14th and 15th centuries mention chapels attached to the main structure), as was the case with most imperial foundations.

Apart from its symbolic importance, the sources make it clear that the Holy Apostles were an important stage for public life in the Byzantine capital during the final years of the empire. This is where Joseph Bryennios, a resident of the monastery of Charsianeites in the early 15th century, addressed emperor Manuel II Palaiologos (1391–1425)

⁴⁷ *Blanchet*, L’ambiguïté du statut; *Konortas*, Considérations ottomanes.

⁴⁸ *Ganchou*, Le prôtogéros de Constantinople.

⁴⁹ *Dark – Özgümüş*, Constantinople, 83–96. For a recent discussion of the sources, see the various contributions in *Mullett – Ousterhout*, The Holy Apostles.

⁵⁰ *Majeska*, Russian Travellers, 299–306; *Clavijo* Embajada, 143.

⁵¹ *Manners*, Constructing the Image, 89; *Barsanti*, Costantinopoli e l’Egeo, 225; *Effenberger*, Illustrationen, 48–49.

⁵² *Janin*, Églises et monastères, 45; *Majeska*, Russian Travellers, 303; *Necipoglu*, Gennadios Scholarios, 241–242.

Fig. 4. Panoramic view of Constantinople from Cristoforo Buondelmonti's "Liber Insularum" (Athens, Gennadeios Library, cod. 71, fol. 36v)

and openly confronted him.⁵³ It might be safe to assume that Scholarios, likewise a monk at Charsianeites in the 1440s, was also active in the Holy Apostles preaching and sermoning during the last days of Byzantium. In fact, the church was institutionally connected to the patriarchate: according to Symeon of Thessalonike, it hosted meetings of the holy synod of metropolitans for the election of a new patriarch;⁵⁴ it was therefore already a type of "patriarchal church" during Byzantine times and its importance for the patriarchal election can be explained by the apostolic character of the patriarchal office.

⁵³ Bryennios, *Eurethenta*, passim; *Melvani*, *Patriarchate and the Monasteries*, 177–179.

⁵⁴ Symeon *De sacris ordinationibus*, 437–440.

Scholarios' account of his efforts to restore Christian life in Constantinople after his return to the city in the summer of 1453 often includes references to religious buildings and foundations. Of particular interest is the fact that he was placed in charge of a monastery, which he found in a bad condition, but was able to repair: *μονῆς δὲ ἄρχειν ἐρήμου πάντων καὶ καταπεπατημένης κελεύομαι*. The text implies that the sultan installed Gennadios in this monastery and that it may have served as his headquarters. This is probably the monastery that received the support of the wealthy Greek Nicholas Isidoros, known from his correspondence with Scholarios.⁵⁵ Although the name of the monastery is not revealed in the sources, it has been suggested that it may have been the monastery of Charsianeites, where Gennadios had been based before the Conquest.⁵⁶

Indeed, it was here that Scholarios took monastic vows in 1450 when he was leading the opposition against the pro-Union policy of emperor Constantine XI Palaiologos (1449–1453).⁵⁷ It would be no exaggeration to state that he formed a shadow patriarchate at Charsianeites from where he escalated the opposition he waged against Constantine and the patriarch in office, Gregory III, especially after Gregory fled to the West in 1450 or 1451. Thus, at the time of the Ottoman Conquest, the monastery was the main nucleus of the opposition to the Byzantine emperor. It is conceivable that he returned to his former base, which would have been allowed to function as a Christian foundation for a short while after the Fall of Constantinople. Indeed, it would have been a convenient choice for his mission, to resume work from where he had been based before the Ottoman assault. Since it was not connected to Byzantine imperial authority, the Ottomans may have considered it harmless to let it survive. However, it quickly disappears from the sources and is not mentioned again in Ottoman times.⁵⁸ It is likely that an entry regarding Charsianeites is hidden among the unidentified churches and monasteries in the Ottoman survey of 1455. In any case, the name of the monastery of Charsianeites is absent from all works referring to the monuments of Constantinople in the 16th century: Gilles, Gerlach, and Korobeinikov appear unaware of its existence.⁵⁹ The fact that the original manuscript of its foundation document (its *typikon*) found its way into the book collection of cardinal Bessarion in Italy is perhaps a further indication that the monastic community was disbanded.⁶⁰ It is therefore safe to conclude that it did not share the fate of other parish churches and monasteries which survived the turmoil of the conquest and were still attested in the 16th century.

⁵⁵ *Darrouzès*, *Lettres de 1453; PLP*, no. 8311. See also *Melvani*, *Patronage in Constantinople*, 408–409.

⁵⁶ *Blanchet*, *Georges-Gennadios*, 72.

⁵⁷ *Blanchet*, *Georges-Gennadios*, 424–426, 433–437; *Scholarios*, *Letter 34*, 471–472.

⁵⁸ See *Melvani*, *Patronage in Constantinople*, 409.

⁵⁹ See *Grélois*, *Itinéraires byzantins*; *Gerlach*, *Tage-Buch*, and *Loparev*, *Khozhdeniie Trifona*, 84–103 (as well as the recent discussion in *Cronier – Cassin*, *Du Prodrome de Pétra*, 26–34).

⁶⁰ *Hunger*, *Codices Historici*, 59–60. It is difficult to explain the presence of the codex in the collection of the Greek cardinal. Its contents do not belong to the type of texts Bessarion was normally interested in; perhaps he acquired it together with other books that reached him via the Uniate Greeks of Crete after the Fall of Constantinople. See *Mondrain*, *Cardinal Bessarion*, for an updated account of Bessarion's book collection.

Another possibility would be to identify the monastery Scholarios settled in with the Pammakaristos, where he is actually attested later in 1454.⁶¹ Since the sources before Malaxos do not explicitly mention any re-settlement, it is conceivable that he was based at the Pammakaristos from the moment he was summoned back to Constantinople. The Pammakaristos was one of the most important aristocratic monastic foundations of the Palaiologan period and it is attested throughout the first half of the 15th century. The circumstances of the installation of the Patriarchate within its premises are unclear and are known only from the 16th-century sources, but it appears that after 29 May 1453 the monastery was abandoned for a while and was facing severe problems during the ensuing months.⁶² In any case, the subsequent fate of the complex reveals that a monastery with its cluster of auxiliary buildings was the ideal site for the re-organization of the ecclesiastical government of Constantinople (fig. 5).⁶³

Fig. 5. Representation of the Pammakaristos building complex as the seat of the Patriarchate in Salomon Schweigger, *Neue Reyßbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nuremberg 1608, p. 118.

⁶¹ Blanchet, Georges-Gennadios, 94 (first mention of his presence in the Pammakaristos in the Letter, 211).

⁶² However, the installation of the patriarchate in the Pammakaristos was not followed by any modifications to the monastic complex (the first interventions are recorded in the 1510s: Mango, *The Monument*, 25–26). Perhaps this was due to the difficulties and uncertainties of the latter half of the 15th century, but it is possible that the buildings of the Pammakaristos – one of the best monuments of Komnenian and Palaiologan Constantinople in terms of construction techniques – remained in relatively good condition.

⁶³ Mango, *Monument*, 26–27.

To summarize, the 16th-century sources emanating from the Patriarchate narrate that Mehmed II appointed Scholarios as patriarch and gave him the church of the Holy Apostles as the seat of the patriarchate, whereas texts contemporary with the events only mention that the sultan installed Gennadios on the patriarchal throne, not that he granted him the Apostoleion as his headquarters. The only 15th-century source placing Scholarios in the Holy Apostles after 1453 (a reliable one, indeed), states that he actually officiated there on some occasions. However, since even the subsequent installation in the Pammakaristos is not explicitly announced (the monastery emerges as the patriarchal church only gradually in the sources) and given that the legal status of the agreement between the sultan and the patriarch is not entirely clear for the early years of Mehmed's reign, there is nothing to suggest that the Holy Apostles functioned as the official seat of the Patriarchate of Constantinople in 1454.

Although it is not known what sources Malaxos and his contemporaries employed to construct their narrative of the 1453–1454 events, it appears that they merged various traditions and pieces of information on the years before and after the Fall into a single narrative placing Scholarios and the patriarchate of Constantinople in one of the monuments traditionally associated with the patriarchate. This was part of a plan to record the patriarchate's history at a time when it was struggling to defend its privileges against the aggressiveness of Ottoman officials.⁶⁴ This context could explain the eagerness of the patriarchal circles to re-tell the story of their Ottoman re-birth by emphasizing the reference to an illustrious Byzantine imperial monument, as well as the approval received personally from the Sultan; the site was after all intimately connected with Mehmed by the 16th century, since this is where the conqueror's mosque stood at the time. Placing the rebirth of the Patriarchate at the site which linked the Byzantine imperial past with the establishment of Ottoman rule was the ideal way to enhance its symbolic topography and stress the continuity from the late Palaiologan to the early Ottoman phase of the Church of Constantinople at a time when its status was being challenged.

Moreover, the Ottoman illustrated manuscript of the *Hünernâme*, a history of the Ottoman dynasty completed in the 1580s, features a miniature showing the encounter between the sultan and the patriarch and places the event in the Hippodrome (fig. 6). No such episode is found in earlier (or later) Ottoman historiography; therefore, it appears that there were attempts to re-invent a narrative about the policy of Mehmed II towards the Church in court circles during the later 16th century.⁶⁵ Thus, the enhanced patriarchal version could have been a response to analogous activity among Ottoman authors.

⁶⁴ *Apostolopoulos*, *Mécanismes d'une Conquête*. For the financial pressure the Ottoman regime exerted on the patriarchate, see *Papademetriou*, *Render unto the Sultan*, 202–213.

⁶⁵ *Kafescioğlu*, *Mapping Istanbul*, 34.

Fig. 6. Miniature depicting the meeting of Mehmed II and the Greek patriarch, in: Seyyid Lokman, *Hünernâme*, vol. 1. Istanbul, Topkapı Palace Museum Library, H. 1523, fol. 162v

At around the same time, the issue of the relations with the Church of Rome resurfaced due to negotiations about adopting the Gregorian calendar in the East and to the activity of both Churches in Russian lands.⁶⁶ As noted above, the early years of Christian life in Ottoman Istanbul were a complicated time: despite their waning influence, the Uniate Greeks were still active in claiming relics, manuscripts, and monuments.⁶⁷ Besides, it is well known that the Latin patriarchate of Constantinople continued its efforts to penetrate into Orthodox territories (Istanbul and Venetian-ruled areas);⁶⁸ in fact, the Latin patriarch Bessarion was based in the church of the Holy Apostles in Rome with the permission of the Pope and the eponymous church of Constantinople may have been viewed as a suitable counterpart to the cardinal's reputation and status.⁶⁹ Indeed, within the troubled climate in post-1453 Constantinople,

⁶⁶ For the context, see *Kresten*, *Das Patriarchat von Konstantinopel*; *Olar*, *Confessions de foi, De Gregorio*, Manouel Malaxos, 17–19. For the theological issues at stake: *Fedalto*, Massimo Margunio, 77–114.

⁶⁷ Apart from the relics that ended up in the Pammakaristos above, see also the case of the relics of Athanasios I patriarch of Constantinople, misidentified as Saint Athanasios of Alexandria and taken to Venice in 1454 (*Stiernon*, *Quartier du Xérolophos*) with the mediation of Uniate Greeks.

⁶⁸ For an overview of the relationships between the two rival factions (pro- and anti-Union), see recently *Blanchet*, *Acolouthie inédite*. Anna Calia has approached these rivalries within the context of the attitudes toward the Ottoman authorities during the first years after 1453: *Calia*, *Costantino e Costantinopoli*, 382–385.

⁶⁹ *Henderson*, *Bessarion, Cardinalis*, 93–102. See *Tiberia*, Antoniazio Romano, for the paintings commissioned by Bessarion in the church.

not only was Scholarios struggling to keep the congregation alive, he was also dedicated to the task of clarifying things between the rival factions regarding the supposed Union with Rome.⁷⁰ Traces of this rivalry may have persisted in the sources still extant and available to the 16th-century patriarchal chroniclers who re-told the story of Gennadios Scholarios by presenting him as the patriarch who governed the Orthodox Church from the Constantinopolitan Holy Apostles.

To conclude, the only secure fact is that the sultan Mehmed II met with Scholarios in Edirne and invited him to Istanbul to reorganize the Church. The whereabouts of Scholarios after his return to Constantinople can be reconstructed only with the help of indirect evidence which triggers a series of hypotheses. Although he did apparently have access to the Holy Apostles among the numerous churches he was trying to take control of during the troubled first months of Ottoman Constantinople, none of the extant sources say that this is where he installed the reborn patriarchate. Admittedly, the narrative about the patriarchate being based in the Holy Apostles cannot be dismissed conclusively; after all, there is no solid evidence to contradict it. Indeed, the silence of contemporary sources is certainly not a sufficient factor to discredit the narrative about the installation of the Patriarchate in the Holy Apostles. However, this silence is at least suspicious, especially when it is noticeable in sources where one would expect to find abundant information on the physical presence of Scholarios, including Scholarios' own writings. Future scholarship might be able to detect more concrete references to the location of the early Ottoman Patriarchate and perhaps even identify the sources used by Malaxos and the 16th-century chroniclers, in order to test the truth of these stories. Until then, it is safer to adopt a more nuanced approach to the re-establishment of the Patriarchate: the church of the Holy Apostles was one of the religious buildings Scholarios was active in during his early days as the new leader of the Church of Constantinople, where he celebrated mass and secured a number of relics, but it does not follow that it functioned as the patriarchal church.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Agallianos: Ho Theodoros Agallianos tautizomenos pros ton Theophanen Medeias kai hoi anekdotoi logoi tou, ed. C. Patrinelys, Athens 1966.
- Angiolello: G.M. Angiolello, Il sultano e il profeta: memorie di uno schiavo vicentino divenuto tesoriere di Maometto II il Conquistatore, ed. J. Guérin Dalle Mese, Milano 1985.
- Bryennios: Ιωσήφ Βρυέννιος, Τα Ευρεθέντα, ed. E. Voulgaris – N. Tomadakis, Thessaloniki 1991.
- Campora: Iacobus Campora, Oratio facta ad regem Ladislaum Hungariae et Bohemiae, ed. N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, IVe série, Bucarest 1915, 57–63.

⁷⁰ *Blanchet*, Acolouthie inédite.

- Chronicon maius: Georgios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*. In anexă, Pseudo-Phrantzes Macarie Melis-senos *Cronica*, 1258–1481, ed. V. *Greco*, Bucharest 1966.
- Clavijo: *Historia del Gran Tamorlán e itinerario y narración del viaje y relación de la embajada que Ruy de Clavijo le hizo por mandado del muy poderoso señor Rey Don Enrique el Tercero de Castilla*, ed. F. *López Estrada*, Madrid 1999.
- Constantinople 1453. *Des Byzantins aux Ottomans*, edd. V. *Déroche* – N. *Vatin*, Paris 2016.
- Critobuli Imbriotae *Historiae*, ed. D. R. *Reinsch* (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 22), Berlin – New York 1983.
- Crusius: *Martinus Crusius*, *Turcograeciae Libri Octo*. Quibus Graecorum Status Sub Imperio Turcico, in Politia & Ecclesia, Oeconomia & Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usq[ue] tempora, luculenter describitur *Turcograeciae Libri octo*, Basel 1584
- Dorotheos: *Dorotheos*, Βιβλίον ιστορικών, περιέχον εν συνόψει διαφόρους και εξόχους ιστορίας, αρχόμενον από κτίσεως κόσμου μέχρι της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως και επέκεινα, Venice 1764.
- Doukas: *Doukas*, *Istoria Turco-Bizantină (1341–1462)*, ed. V. *Greco*, Bucharest 1958.
- Du Cange: *Charles du Fresne Du Cange*, *Constantinopolis Christiana*, Paris 1680.
- Emperors, patriarchs: *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373–1513*, ed. M. *Philippides*, Brookline, MA 1990.
- Gerlach: *Stephan Gerlach*, *Tage-Buch, der von zween glorwürdigsten Römischen Käysern, Maximiliano und Rudolpho beyderseits den Andern dieses Nahmens, höchstseeligster Gedächtnüß*, Frankfurt am Main 1674.
- Historia patriarchica, Historia politica: Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*, ed. I. *Bekker*, Bonn 1849.
- Hypselantes: Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα: ήτοι τα μετά την άλωσιν (1453–1789), ed. G. *Aphthonides*, Istanbul 1870.
- Kallistos: S. *Lambros*, *Μονωδια και θρήνοι επί τη αλώσει της Κωνσταντινουπόλεως*, *Νέος Ελληνομνήμων* 5 (1908) 190–269 [S. *Lambros*, *Monodiai kai threnoi epi te halosei tes Konstantinoupoleos*, *Neos Hellenomnemon* 5 (1908) 190–269].
- Lubenaus Beschreibung: *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, ed. W. *Sahm*, Königsberg 1912–1930.
- Leonardo: *Leonardi Chiensis, Historia Constantinopolitanae Urbis a Mahumete II captae*, PG 159, col. 923–944.
- Sathas: *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, ed. K. *Sathas*, vol. III, Venice 1872 [Mesaionike Bibliothek, ed. K. *Sathas*, vol. III, Venice 1872]
- Scholarios, Letter 34 to the Emperor Constantine: *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, edd. L. *Petit* – X.A. *Sidéridès* – M. *Jugie*, vol. IV, Paris 1928, 463–473.
- Scholarios, Letter on the Capture of Constantinople: *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, edd. L. *Petit* – X.A. *Sidéridès* – M. *Jugie*, vol. IV, Paris 1928, 211–231.
- Scholarios, Panegyric for the Holy Apostles: *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, edd. L. *Petit* – X.A. *Sidéridès* – M. *Jugie*, vol. I, Paris 1928, 172–187.
- Scholarios, Public prayer after mass: *Oeuvres complètes de Gennade Scholarios*, edd. L. *Petit* – X.A. *Sidéridès* – M. *Jugie*, vol. IV, Paris 1928, 352–355.
- Sphrantzes: *Giorgio Sfranze, Cronaca*, ed. R. *Maisano* (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 29), Rome 1990.
- Symeon of Thessalonike: *Symeonis Thessalonicensis Archiepiscopi, De sacris ordinationibus*, PG 155, col. 361–469.

Литература – Secondary Works

- Angold M.*, The Autobiographies of the Patriarch Gennadios II Scholarios, edd. *T. Shawcross – I. Toth*, Reading in the Byzantine Empire and Beyond, Cambridge 2018, 68–90.
- Apostolopoulos D. – Paizi-Apostolopoulou M.*, Οι πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Επιτομή – Παράδοση – Σχολιασμός, I. 1454–1498, Αθήνα 2013 [*Apostolopoulos, D. – Paizi-Apostolopoulou, M.*, Hoi praxeis tou Patriarcheiu Konstantinoupoleos. Epitome – Paradosē – Scholiasmos, I. 1454–1498, Athens 2013].
- Apostolopoulos D.*, Les mécanismes d'une conquête: adaptations politiques et statut économique des conquis dans le cadre de l'Empire ottoman, Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications. XIIIe–XIXe siècles. Actes du IIe Colloque international d'Histoire (Athènes, 18–25 sept. 1983), vol. 3., Athènes 1983, 191–204.
- Asutay-Effenberger A.*, Zum Datum der Umwandlung der Pammakaristoskirche in die Fethiye Camii, *Byzantion* 77 (2007) 32–41.
- Barsanti C.*, Costantinopoli e l'Egeo nei primi decenni del XV secolo: La testimonianza di Cristoforo Buondelmonti, *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte* 56 (2001), 83–253.
- Berger A. – Bardill J.*, The Representations of Constantinople in Hartmann Schedel's World Chronicle, and Related Pictures, *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1998), 2–37.
- Blanchet M.-H.*, Théodore Agallianos: Dialogue avec un moine contre les Latins (1442), Édition critique, traduction française et commentaire, Paris 2013.
- Blanchet M.-H.*, Georges-Gennadios Scholarios (ca. 1400-ca. 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'empire byzantine, Paris 2008.
- Blanchet M.-H.*, L'ambiguïté du statut juridique de Gennadios Scholarios après la chute de Constantinople (1453), Le Patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe–XVIe siècles: rupture et continuité, colloque international, Rome 5–7 décembre 2005, Paris 2007, 195–211.
- Braude B.*, Foundation Myths of the Millet System, ed. *B. Braude*, Christians and Jews in the Ottoman empire. The Abridged Edition, Boulder, CO 2014, 65–84.
- Manners I.*, Constructing the Image of a City: The Representation of Constantinople in Christopher Buondelmonti's Liber Insularum Archipelagi, *Annals of the Association of American Geographers* 87 (1997) 72–102.
- Calia A.*, Costantino e Costantinopoli sotto Mehmed II. L'eredità costantiniana dopo la conquista ottomana di Costantinopoli, Costantino I. Enciclopedia costantiniana sulla figura e l'immagine dell'imperatore del cosiddetto Editto di Milano (313–2013), vol. 2, Roma 2013, 379–398.
- Cassin M. – Cronier M.*, Du Prodrome de Pétra à la Sainte-Trinité de Chalki: Jean le Jeûneur, Georges Doukas Nestongos et l'histoire du Prodrome après 1453, *Revue des Études Byzantines* 76 (2018) 5–71.
- Dark K. – Özgümüş F.*, Constantinople: Archaeology of a Byzantine Megapolis. Final Report on the Istanbul Rescue Archaeology Project 1998–2004, Oxford 2013.
- Darrouzès J.*, Lettres de 1453, *Revue des Études Byzantines* 22 (1964), 72–127.
- De Andrés G.*, Catálogo de los códices griegos de la Biblioteca Nacional, Madrid 1986.
- De Gregorio G.*, Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico, Città del Vaticano 1991.
- Effenberger A.*, Die Illustrationen – Topographische Untersuchungen: Konstantinopel / İstanbul und ägäische örtlichkeiten, edd. *I. Siebert – M. Plassmann*, Cristoforo Buondelmonti, Liber insularum archipelagi; Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf Ms. G 13, Faksimile, Wiesbaden 2005.
- Effenberger A.*, Zur „Reliquientopographie“ von Konstantinopel in mittelbyzantinischer Zeit, *Millennium* 12 (2015) 264–328.
- Fedalto G.*, Massimo Margunio e il suo commento al „De trinitate“ di S. Agostino (1588), Brescia 1967.
- Ganchou T.*, Le protogéros de Constantinople Laskaris Kanabès (1454). À propos d'une institution ottomane méconnue, *Revue des Études Byzantines* 71 (2013) 209–258.

- Grélois J.-P.*, Pierre Gilles, Itinéraires byzantins. Lettre à un ami. Du Bosphore de Thrace. De la topographie de Constantinople et de ses antiquités, Paris 2007.
- Harris J.*, The Patriarch of Constantinople and the last days of Byzantium, edd. *C. Gastgeber – E. Mitsiou – J. Preiser-Kappeller – V. Zervan*, The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison, Wien 2017, 9–16.
- Hekimoglou E.*, From the Holy Apostles to Fener: a re-examination of the relocations of the patriarchal residence, ed. *E. Hekimoglou*, The Patriarchal Church of Saint George. Architecture, History, Icons, Thessaloniki 2014, 13–94.
- Henderson D.*, Bessarion, Cardinalis Nicenus. A Cardinalial Vita between Ideal Conceptions and Institutional Structures, edd. *C. Märkl – C. Kaiser – T. Ricklin*, „Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus“: Bessarion zwischen den Kulturen, Berlin – Boston 2013, 79–122.
- Hunger H.*, Katalog der Griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek, vol. I. Codices historici, codices philosophici et philologici, Wien 1961.
- Inalcik H.*, The policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine buildings of the city, *Dumbarton Oaks Papers* 23–24 (1969–70) 229–249.
- James L. – Gavril I.*, A homily with a description of the Church of the Holy Apostles, *Byzantion* 83 (2013) 149–160.
- Janin J.*, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, vol. 3: Les églises et les monastères, Paris 1969.
- Kafescioğlu Ç.*, Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital, University Park, PA 2009.
- Kafescioğlu Ç.*, Viewing, Walking, Mapping Istanbul, ca. 1580, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 54 (2014) 17–35.
- Konortas P.*, Les Rapports juridiques et politiques entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et l'administration ottomane de 1453 à 1600: d'après les documents grecs et ottomans, Paris 1985.
- Konortas P.*, Considérations ottomanes au sujet du statut du Patriarcat Orthodoxe de Constantinople. Quelques hypothèses, *Communications grecques présentées au IVE Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, Athènes 1990, 213–226.
- Kresten O.*, Das Patriarchat von Konstantinopel im ausgehenden 16. Jahrhundert. Der Bericht des Leon-tios Eustratios im Cod. Tyb. MB 10, Wien 1970.
- Loparev K.M.*, Khozhdeniie Trifona Korobeinikova 1593–1594 gg., *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik* 27 (1888) 84–103.
- Majeska G.*, Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Washington, D.C. 1984.
- Mango M.*, The Monument and Its History, *H. Belting – C. Mango – D. Mouriki*, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos (Fethiye Camii) at Istanbul, Cambridge, Mass. 1978, 1–42.
- Matschke K.-P.*, Leonhard von Chios, Gennadios Scholarios, und die „collegae“ Thomas Pyropoulos und Johannes Basilikos vor, während und nach der Eroberung von Konstantinopel durch die Türken, *Byzantina* 21 (2000) 227–236.
- Melvani N.*, The patriarchate and the monasteries of Constantinople in the 15th century, edd. *C. Gastgeber – E. Mitsiou – J. Preiser-Kappeller – V. Zervan*, The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison, Wien 2017, 175–182.
- Melvani N.*, Patronage in Constantinople after 1453, *Ἐν σοφίᾳ μαθητεύσαντες*. Festschrift volume in honor of Sophia Kalopissi-Verti, Oxford 2019, 408–422.
- Mondrain B.*, Le cardinal Bessarion et la constitution de sa collection de manuscrits grecs – ou comment contribuer à l'intégration du patrimoine littéraire grec et byzantin en Occident, edd. *C. Märkl – C. Kaiser – T. Ricklin*, „Inter graecos latinissimus, inter latinos graecissimus“: Bessarion zwischen den Kulturen, Berlin – Boston 2013, 187–202.
- Mullett M. – Ousterhout R.* (edd.), The Holy Apostles. A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past, Washington, D.C. 2020.

- Necipoğlu G.*, The life of an imperial monument: Hagia Sophia after Byzantium, edd. *R. Mark – A. Çakmak*, Hagia Sophia: From the Age of Justinian to the Present, Cambridge – New York 1992, 195–225.
- Necipoğlu N.*, Gennadios Scholarios and the Patriarchate. A Reluctant Patriarch on the “Unhappy Throne”, edd. *M. Mullett – R. Ousterhout*, The Holy Apostles. A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past, Washington, D.C. 2020., 237–246.
- Olar O.*, Les confessions de foi de Kyrillos Loukaris († 1638), edd. *M.-H. Blanchet – F. Gabriel*, L’Union à l’épreuve du formulaire. Professions de foi entre Églises d’Orient et d’Occident (XIIIe–XVIIIe siècle), Louvain – Paris – Bristol 2016, 271–310.
- Paizi-Apostolopoulou M. – Apostolopoulos D.*, Episema keimena tou Patriarcheiou Konstantinoupoleos. Ta sozomena apo ten periodo 1454–1498, Athens 2016.
- Paizi-Apostolopoulou M. – Apostolopoulos D.*, Aphieromata kai dorees ton 16o ai. ste M. Ekklesia: the-smikes opseis tes eusebeias, Athens 2002.
- Papademetriou T.*, Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries, Oxford 2015.
- Pertusi A.*, La caduta di Costantinopoli. I. Le testimonianze dei contemporanei; II. L’eco del mondo, Milano 1976.
- Philippides M.*, Patriarchal Chronicles of the Sixteenth Century, Greek, Roman and Byzantine Studies 25 (1984) 87–94.
- Raby J.*, From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul. Mehmed the Conqueror, Fatih Camii, and the Church of the Holy Apostles, edd. *M. Mullett – R. Ousterhout*, The Holy Apostles. A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past, Washington, D.C. 2020, 247–284.
- Reinsch D.R.*, Mehmed der Eroberer in der Darstellung der zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber, edd. *N. Asutay-Effenberger – U. Rehm*, Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste, Köln – Weimar – Wien 2009, 15–30.
- Stiernon D.*, Le quartier du Xérolophos et les reliques vénitienes de saint Athanase, Revue des Études Byzantines 19 (1961) 165–188.
- Tiberia V.*, Antoniazzo Romano: Per il Cardinale Bessarione a Roma, Todi 1992.
- Turner C.J.G.*, The First Patriarchate of Gennadios II Scholarios as Reflected in a Pastoral Letter, edd. *A. E. C. Canitz – G. R. Wieland*, From Arabye to Engeland: Medieval Studies in Honour of Mahmoud Manzalaoui on His 75th Birthday, Ottawa 1999, 25–38.
- Westbrook N. – van Meeuwen R.*, Reconstructing Sixteenth-Century Istanbul: The Use of Digital Modeling as an Heuristic Tool in Architectural History Research, Architectural Theory Review 18.1 (2013) 62–82.
- Yerasimos S.*, Légendes d’Empire. La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques, Istanbul 1990.
- Yerasimos S.*, Hellenes tes Konstantinoupoleos sta mesa tou 16ou aiona, He Kat’hemas Anatole 2 (1994) 117–138.
- Zachariadou E.*, Constantinople se repeuple, ed. *T. Kiousopoulou*, 1453: He Halose tes Konstantinoupoleos kai he metabase apo tous mesaionikous stous neoterous chronous, Heraklion 2005, 47–59.
- Zachariadou E.*, Deka tourkika eggrafa gia ten Megale Ekklesia (1483–1567), Athens 1996.

Николас Мелвани

Универзитет Јохан Гутенберг, Мајнц
nmelvani@uni-mainz.de

ГЕНАДИЈЕ СХОЛАРИЈЕ И ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА

Уобичајено се верује да је након османског освајања 1453. године Цариградску патријаршију поново успоставио у јануару 1454. године османски султан Мехмед II (1451–1481), који је за патријарха именовано византијског учењака Георгија Схоларија, познатог под монашким именом Генадије. Седиште патријаршије било је у Цркви Светих апостола, некадашњем маузолеју византијских царева, а према овој приповести, она је тамо остала неколико месеци, а касније исте године је пресељена у византијски Манастир Богородице Памакаристос. Најраније излагање о поновном успостављању Патријаршије у Светим апостолима и њеном преласку у Памакаристос даје историја цариградских патријараха од византијског до османског времена до 1574. Велики делови ове „историје патријараха“ су готово дословно поновљени у познатој *Патријаршијској историји*, коју је написао Манојло Малакс 70-их година 16. века, као и у хроникама других аутора. Марије Филипид је показао да сви ови наративи потичу из заједничког извора, вероватно званичне верзије Патријаршије, каква је кружила у другој половини 16. века. Прича о патријаршији и Светим апостолима постепено је уобличена у грчкој и међународној историографији и постала је стандардно поглавље у историји патријаршије, присутно у свим главним излагањима о том периоду написаним после 16. века. Приповест је у складу са чињеницама о Истанбулу након освајања и модерна наука је углавном не доводи у питање, упркос чињеници да прилике описује уопштено и нејасно, сажето у неколико редова пренетих у изворима написаним приближно 120 година након османског освајања.

Извори из 15. века дају другачију слику тих догађаја. Од четири византијска историјска извештаја о османском освајању Цариграда, она која су написали Критовул, Сфренцис, Дука и Халкокондил, само први приповеда о Схоларијевом избору на патријаршијски престо. Критовул описује како је Мехмед позвао Генадија Схоларија и поставио га за патријарха, али не открива где је било ново седиште патријарха. Штавише, он не помиње Цркву Светих апостола као патријаршију. У делима самог Генадија Схоларија, Свети апостоли се појављују једном, у беседи изреченој у виду јавне молитве упућене цариградској пастви. Међутим, црква се ту не назива патријаршијском црквом; једина веза налази се у наслову, где се каже да ће патријарх служити у Светим апостолима и да ће се потом обратити пастви са поменутом утешном беседом. Од преосталих Схоларијевих дела која потичу из периода после 1453. године, ниједан текст не садржи ни најмању алузију на боравак новог патријарха у Светим апостолима. Заправо, ниједан од његових аутобиографских текстова не садржи детаље

у вези са седиштем новоизабраног патријарха. Остали грчки текстови које су написали очевици, као и западни и турски извори, нису упознати са успостављањем патријаршије у Светим апостолима. Укратко, подаци о првим месецима после османског освајања садржани у изворима из 16. века разликују се од извештаја који се налазе у текстовима који су савремени оживљавању Цариградске патријаршије.

Ћутање извора у вези са местом на коме се налазио први патријарх после освајања у складу је са чињеницама познатим о поновном успостављању Цариградске патријаршије под османском влашћу: недавна истраживања су утврдила да, за разлику од каснијег положаја патријаршије, развој из тих раних дана не би требало посматрати као званично поновно оснивање патријаршије од стране султана. Схоларијево излагање о његовим напорима да обнови хришћански живот у Цариграду након повратка у град лета 1453. често садржи помене верских грађевина и установа: патријарх напомиње да је, када је позван натраг у Истанбул, постављен на чело једног манастира, али не открива његово име. Заиста је вероватније да се под несигурним приликама које су владале у Цариграду мало по освајању, Схоларије настанио у једном византијском манастиру (као што је то учинио касније у Памакаристосу), а не да је преузео чувени маузолеј византијских царева.

Да закључимо, извори из 16. века који потичу из Патријаршије приповедају да је Мехмед II именовано Схоларија за патријарха и дао му цркву Светих апостола као седиште патријаршије, док текстови савремени тим догађајима помињу само да је султан Генадија поставио на патријаршијски престо, а не да му је доделио Свете апостоле као седиште. Иако није познато које су изворе Малакс и његови савременици користили да конструишу своју повест о догађајима из 1453–1454, чини се да су они спојили различите традиције и податке о годинама пре и после пада у једну повест смештајући Схоларија и Цариградску патријаршију у један од споменика традиционално повезаних са патријаршијом. Једина сигурна чињеница је да се султан Мехмед II састао са Схоларијем у Једрену и позвао га у Истанбул да реорганизује Цркву. Иако је Схоларије очигледно имао приступ Светим апостолима међу бројним црквама над којима је покушавао да преузме контролу током немирних првих месеци османског Цариграда, ниједан од постојећих извора не каже да је ту поставио обновљену патријаршију. Стога је могуће да Свети апостоли нису функционисали као патријаршијска црква.

MILOŠ ŽIVKOVIĆ
Institute for Byzantine Studies, SASA, Belgrade
milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

DEPICTIONS OF ST. MARK OF EPHEBUS IN POST-BYZANTINE ART

The paper discusses the visual representations of St. Mark of Ephesus, under-researched in previous scholarship, which have survived in several monuments of post-Byzantine wall painting in the Balkans. These depictions are analyzed as visual testimonies of the veneration of Mark of Ephesus in the period under consideration, i.e. as important indicators of the presence, continuity and dissemination of his cult a long time before his official canonization in the 18th century. The paper also offers an overview of the different iconographic versions of the images of St. Mark of Ephesus. Finally, it examines the possible reasons for the emergence of images representing this famed anti-Unionist metropolitan in the discussed monuments. In this context, the images of Mark of Ephesus are considered through the prism of their placement in a given iconographic program; wherever possible, the role of the ktetor and artist in their creation is examined.

Keywords: St. Mark of Ephesus, Council/Union of Florence, iconography, post-Byzantine art, fresco/wall painting, 16th century

One of the most striking figures in the Byzantine intellectual, ecclesiastical and even socio-political landscape in the fateful decades leading up to the fall of Constantinople was the theologian Manuel Eugenikos (c. 1392–1445, i.e. Mark of Ephesus). This “atlas” or “pillar” of Orthodoxy, as he is now hailed in the Eastern Church, was born in the capital of the Byzantine Empire. He received a good education in his hometown, learning first from his father George, deacon and *sakellios* of Hagia Sophia, and then from the leading scholars of his time, John Chortasmenos (1370–1437) and George Gemistos Plethon (c. 1355/1360–1452/1454). In time, as his reputation and authority grew, he acquired a number of followers, the most notable among them being George Scholarios, who went on to become Gennadios II (1454–1464), the first patriarch of Constantinople under Ottoman rule. Despite having acquired knowledge

in a wide range of different fields, primarily secular humanities, Manuel Eugenikos decided early on to take the vows. He became a monk in 1420, probably at the Transfiguration Monastery on the island of Antigone in the Sea of Marmara, where he lived before relocating to the famed Constantinopolitan monastery of St. George in Mangana. Both of these aspects of the personality of Mark of Ephesus – his great erudition and monastic dedication – must be equally borne in mind in any consideration of his historical role. As is well known, this role concerns his participation at the Council of Ferrara–Florence (1438–1439), convened to discuss a union between the Orthodox and the Roman Catholic Church. Mark Eugenikos participated at this council as the leader of the Byzantine delegation and the newly anointed metropolitan of Ephesus, an office he had received in the spring of 1437 at the suggestion of John VIII Palaiologos (1425–1448). At the council sessions Mark of Ephesus took a firm stand, strongly polemicizing with the opposing side and rejecting the Latin teaching of the procession of the Holy Spirit from both the Father and the Son (*Filioque*) and the existence of the Purgatory. He remained steadfast in his views to the very end. As the most distinguished theologian among the Orthodox bishops in attendance, he was the only member of the present senior Orthodox clergy who publicly refused to sign the decree to formalize the Union (*Laetentur Caeli*) on 6 July 1439. Upon his return to Constantinople (February 1440), he was celebrated as a true defender of Orthodoxy in anti-Unionist circles. Anti-Uniatism gradually attracted more and more followers, ultimately leading to the collapse of the Union. After a few years spent in isolation in Ephesus, Lemnos and Constantinople, Mark of Ephesus departed on 23 June 1445.¹

The Orthodox church venerates Mark of Ephesus as a saint and commemorates him on 19 January. The celebrated anti-Unionist metropolitan was officially canonized only three centuries after his death – in 1734, during the patriarchate of Seraphim I (1733–1734).² There is no doubt, however, that the cult of Mark of Ephesus began to take shape shortly after his passing. The funeral oration delivered by George Scholarios at the Constantinopolitan monastery of St. George in Mangana already contained

¹ The most recent overview of the biography and theological opus of St. Mark of Ephesus, along with extensive bibliographical information, is provided in Conostas, *Mark Eugenikos*, 411–475. Particularly noteworthy among the contributions cited in this publication is Joseph Gill's study about the Council of Florence, cf. Gill, *The Council of Florence*, passim, and the entry on Mark of Ephesus in: PLP, 6193. Along with the highly informative entry on Mark of Ephesus in PE XLIII, 685–693 (A. V. Barmin), notable contributions published after 2002 include Kappes, *A Latin Defense of Mark of Ephesus*, 161–230; *Hinterberger, Schabel*, *Andreas Chrysoberges' Dialogue*, 492–545; Kappes, *Mark of Ephesus*, 109–150. More recent editions of the writings of Mark Eugenikos include a monograph discussing his hymnographic opus (cf. Mineva, *To υμνογραφικό έργο του Μάρκου Ευγενικού*), as well as a previously unknown commentary of an oration by Libanios (cf. Pascale, *Un nuovo manoscritto*, 339–361). In the writing of this paper another particularly useful resource has been the Serbian translation of his selected works and hagiographic writings dedicated to him: Sveti Marko Efeski. The doctoral thesis of Bishop Irinej (Bulović) awarded from the University of Athens in 1983 has been translated into Serbian very recently: *Episkop novosadski i bački dr Irinej (Bulović)*, *Tajna razlikovanja božanske suštine u Svetoj Trojici*.

² For the canonization decision of the synod of the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, addressed to the Archbishop of Kefalonia and Zakynthos, cf. *Nikodēmos Agiorētēs*, *Ακολουθία*, 21–29; On the lead-up and circumstances of the canonization cf. *Blanchet*, *Un plaidoyer inédit*, 95–131. Cf. et BHG III, 46.

so many elements of a celebratory text that it has been classed by scholars as a hagiographic work (BHG 2251).³ Shortly thereafter, deacon John Eugenikos (after 1394 – before 1454), brother of Mark Eugenikos and notary of the Great Church, composed his service and synaxarion *vita*, which have survived in two redactions (BHG 2252–2253).⁴ Finally, under Patriarch Maximos III (1476–1482), a new *akolouthia* to St. Mark of Ephesus was composed by Manuel of Corinth († 1530/1531), *rhetor* of the Great Church;⁵ in 1499 the memory of the Ephesian metropolitan was included in the synodikon of Orthodoxy.⁶

The research of the cult of Mark of Ephesus has so far not focused on the visual representations of this saint.⁷ It has thus remained insufficiently known that in the 16th century – a long time before his synodal canonization in 1734 – his images were painted in several churches in various parts of the Balkans. Although admittedly scarce,⁸ his surviving images nonetheless represent excellent testimonies of the veneration of Mark of Ephesus in the post-Byzantine period. In other words, the general picture of the depth and scope of the cult of St. Mark of Ephesus, in the period before his official inclusion in the family of Orthodox saints in the 18th century, can hardly be complete without an insight into the history of his representation in Orthodox art. Quite the contrary, in fact: being unaware of these images could result in some unfounded inferences about the nature of the cult of the renowned anti-Unionist bishop.⁹ Filling this gap in the research of the veneration of St. Mark of Ephesus represents the main task of this paper.

* * *

³ Oeuvres complètes de Gennade Scholarios, 247–254; *Sideras*, Die byzantinischen Grabreden, 367–370. Cf. *Blanchet*, Gennadios Scholarios, 396 sq.

⁴ Le Synaxaire de Marc d'Éphèse, 97–107; Acolouthie de Marc Eugenicos, 195–235. For the English translation of his brief *vita* cf. *Gill*, Personalities, 56–60. On John Eugenikos cf. PLP 6189.

⁵ *Papadopoulos-Kerameus*, Μανουήλ ὁ Κορίνθιος, 90–102; Documents relatifs au Concile de Florence II. cols. [353–384]/491–522. On Manuel of Corinth cf. PLP, no. 16712.

⁶ *Papadopoulos-Kerameus*, Μάρκος ὁ Ἐφῆνικὸς, 60. Cf. *Blanchet*, Un plaidoyer inédit, 106.

⁷ Cf. *Constas*, Mark Eugenikos, 412, n. 4, who only mentions the miniature of Mark of Ephesus in an 18th-century manuscript (cf. n. 68 *infra*). The under-researched status of the visual representations of St. Mark of Ephesus is best illustrated by the fact that the most well-known lexicon of Christian iconography does not include an entry about him, cf. LCI VII. Relevant reference books that offer biographical data on the Ephesian metropolitan fail to provide a section about his visual representations like they usually do for other saints mentioned in those publications, cf. ODB II, 742; PE XLIII, 685–693.

⁸ Besides the small number of the images of St. Mark of Ephesus, it is worth noting here that his name fails to appear in post-Byzantine painter's manuals, cf. *Medić*, Stari slikarski priručnici. II–III.

⁹ Cf. *Mineva*, Predlozheniia za kanonizaciia, 196–209, which treats the cultic celebration of St. Mark of Ephesus as an example of an unsuccessful or belated cult. He is compared with some other figures whose celebratory texts were composed shortly after their death but whose cult failed to take root – the Serbian despot Stefan Lazarević (1377–1427), who was officially canonized as late as 1927; or Patriarch Euthymios II of Constantinople (1410–1416) and the primate of the Bulgarian church of the same name (1375–1393), neither of whom were ever officially canonized. Since her consideration fails to take into account the visual representations of Mark of Ephesus, the author's main conclusion is difficult to accept.

According to some written sources, the first visual representations of St. Mark of Ephesus were created concurrently with the earliest hagiographic writings dedicated to him. In his defense of the Council of Florence penned sometime after 1455, the learned supporter of the Union John Plousiadenos (1426?–1500), who later became the bishop of Methone under Venetian rule (before 1492),¹⁰ reports that the people venerated Mark of Ephesus as a saint and that he was represented on icons. A particularly noteworthy piece of information is that in those works of art the saint was shown together with Gregory Palamas (1296–1359), another luminary of Orthodox theology and a fervent opponent of cooperation with the Western church.¹¹ The association with this leader of the hesychast movement mentioned in this written testimony about their joint visual representations is very understandable given the uncompromising anti-Latin position of both. Furthermore, it is important to note that Mark Eugenikos was also a follower of sorts of Gregory Palamas in his theological writings, and not only in their polemical and dogmatic segment.¹²

Unfortunately, none of the icons mentioned by John Plousiadenos have survived. The oldest extant representation of St. Mark of Ephesus was created a few decades later – almost eighty years after the saint’s death, and it has survived in a monument built during the first century of the Ottoman rule in the former Serbian territories. This is a bust in the Church of St. John the Forerunner in the village of Jašunja near Leskovac (fig. 1). According to the ktetorial inscription, the construction of this modest monastery church was funded by Andronikos Kantakouzenos and his brothers, during the time of *hegoumenos* Teodor and “in the days of Emperor Selim”, in 1516/1517. The frescoing of the church was completed on 1 August 1524 during the reign of Sultan Suleiman in the Ottoman Empire and sponsored by another ktetor, a certain Petar of Sofia, during the time of Luka, the new *hegoumenos* of the monastery.¹³ The image of St. Mark Eugenikos is located in the sanctuary and belongs to a long series of busts of hierarchs in medallions covering the entire second fresco zone. The half-length figure of the Ephesian metropolitan is on the southern wall of the

¹⁰ On this intriguing figure cf. e.g. *Manoussacas*, *Recherches*, 28–51; PLP, no. 23385; PE XV, 610–614; *Despotakis*, *Some observations*, 129–137.

¹¹ PG 159, col. 1357B.7–8, 11–14: “τὸν καλούμενον Παλαμᾶν καὶ τὸν Ἐφέσου Μάρκον [...] δοξάζετε καὶ ὑμνεῖτε, καὶ εἰκόνας ἐγκοσμῆτε αὐτοῖς, καὶ πανηγυρίζοντες στέργετε αὐτοὺς ὡς ἀγίους καὶ προσκυνεῖτε.” Cf. *Constas*, *Mark Eugenikos*, 422; *Mineva*, *Predložheniia za kanonizaciia*, 200. On this work cf. *Candal*, *La «Apologia» del Plusiadenos*, 36–57. John Plousiadenos also wrote an extensive polemical text against Mark Eugenikos, cf. PG 159, cols. 1023–1094.

¹² On this cf. the extensive study by Bishop Irinej (Bulović) cited in n. 1. Cf. also *Constas*, *Mark Eugenikos*, 452, 460–461; *Demetracopoulos*, *Palamas Transformed*, 342–368. Mark of Ephesus wrote a commentary of the Jesus Prayer, cf. *Ieromonachou Eirēnaiou Bulović*, *Ἡ ἐρμηνεία τῆς εὐχῆς τοῦ Ἰησοῦ*, 345–352. For the English translation cf. *Constas*, *Mark Eugenikos*, 465–467. Cf. et *Rigo*, *Marco Eugenio*, 179–193.

¹³ *Subotić*, *Zidno slikarstvo Svetog Jovana Preteče*, 24–25. The frescoes of the Church of St. John in Jašunja are the subject of a detailed monograph based on Gojko Subotić’s multidecennial research, which is soon to be published. Cf. also idem, *Οἱ Καντακουζηνοί*, 223–232. I am indebted to the academician Gojko Subotić for generously providing a photograph of the Jašunja representation of Mark of Ephesus for my perusal.

Fig 1. Jašunja Monastery, Church of St. John the Baptist, St. Mark of Ephesus

bema, in the second clipeus from the left, in a sequence of four hierarch images.¹⁴ The saint's frontal bust is shown in a medallion with white contours, filled with three concentric circles in different shades of red – from the darkest in the center to the lightest around the edges. St. Mark of Ephesus – *·с(в)ты / марко ефен|скы* – is dressed in a white phelonion and white omophorion with dark red crosses; he blesses with his right hand; his left hand, covered by the phelonion, holds a book with jewel-encrusted covers. The hierarch's gaze is not centered at the viewer and is instead slightly averted

¹⁴ *Subotić*, *Zidno slikarstvo Svetog Jovana Preteče*, 28, 29, 31–32; *idem*, *Svetitelj u medaljonu*, 11. A very recent academic-popular monograph also calls attention to the bust of St. Mark of Ephesus, cf. *Pejić*, *Ninošević*, *Trajković*, *Jašunjski manastir*, 125, fig. 35 (S. *Pejić*).

Fig. 2. Great Lavra, Chapel of St. Nicholas, St. Mark of Ephesus
(drawing by Marijana Marković)

to the left. He is shown as a middle-aged man with large, wide open eyes and regular facial features, short brown hair with a prominent curl on his forehead, and a longish beard split into two strands with rounded ends.

The next example is found on Mount Athos, at the *parekklesion* of St. Nicholas in the katholikon of the Great Lavra of St. Athanasios (fig. 2).¹⁵ The walls paintings in this chapel were made in 1559/1560 on the commission of the monk Kyprianos, in the time of *hegoumenos* Ignatios, as reliably attested by the ktetorial inscription.¹⁶ The image of Mark of Ephesus (Ο ΑΓΙΟΣ | ΜΑΡΚΟΣ / ΕΦΕΣ/ΟΥ) is on the eastern side of

¹⁵ *Semoglou*, *Les peintures murales*, 93, sch. 5 (no. 105). Cf. *Toutos*, *Phousterēs*, *Ευρετήριο*, 77, σχ. 2.2.1 (no.117).

St. Mark of Ephesus is also represented in the sanctuary of the katholikon of the Pantokrator Monastery on Mount Athos [cf. *ibid.*, 321 (no. 259)], but in the fresco layer which dates from 1854. This image of the Ephesian hierarch could have been modeled after an original painting in the older fresco layer (1640/1641); however, such a hypothesis is to be taken with a large dose of caution until some conservation-restoration works can be done. After the cleaning of some parts of the 19th-century paintings, it turned out that the images of some saints had not been based on the 17th-century figures. An example is the representation of St. Nicholas, who was painted by the restorers over the image of St. Modestos of Jerusalem, cf. *Bonovas*, *Αρχαιακά τεκμήρια*, 470, Εικ. 11. For another later representation of St. Mark of Ephesus on Mount Athos, cf. *infra*.

¹⁶ *Millet*, *Pargoire*, *Petit*, *Recueil des Inscriptions*, 122 (no. 373); *Semoglou*, *Les peintures murales*, 16–19, pl. 1.b.

the soffit of the southern arch separating the northeastern bay from the central part of the sanctuary. The saint's depiction is very similar to that in Jašunja. Admittedly, in the Athonite parekklesion he is shown in a *polystavrion* rather than a white phelonion like in the Serbian church, but the "portrait" characteristics of both images are very similar. In the Great Lavra Mark of Ephesus is again shown with what seems to be historical veracity – as a middle-aged, short-haired man with a thick, wide and rounded beard.

Another image of St. Mark of Ephesus has survived in the territory of the restored Patriarchate of Peć (1557–1766). This depiction is located at the Virgin's Church of Studenica and was painted during the restoration of its frescoes in 1568 owing to the efforts of *hegoumenos* Simeon and the fraternity. At Simeon Nemanja's burial church Mark of Ephesus is shown in the sanctuary, more specifically on the eastern side of a window on the southern wall of the diakonikon (fig. 3–4).¹⁷ Like in the cases discussed above, the saint – *с(вє)ТЫН / ΜΑΡΚΟ ΕΦΕ[ΣΚΗ* – is shown as a bishop (dressed in a dark red phelonion and white omophorion with black crosses) blessing with his right hand and supporting a codex with his left; unlike the busts in Jašunja and the Great Lavra, however, this is a standing figure. His facial features also seem fairly consistent with the typology of the two older depictions of St. Mark of Ephesus. Even though the image at Studenica has suffered substantial damage, it clearly reveals the short brown hair, here slicked behind the ears, and the remnants of a brown beard which, although slightly shorter, in terms of its shape resembles the same detail in the depiction of Mark Eugenikos at the Great Lavra.

As far as I am aware, there is only one more depiction of St. Mark of Ephesus from the 16th century – the one in the katholikon of the Philantropinon Monastery in the island in the Lake of Ioannina (fig. 5). In this monumental church his figure was not included in the iconographical program of the sanctuary like in the cases discussed above and is instead located in the northern exonarthex frescoed in 1560.¹⁸ Furthermore, in the Ioannina church the saint was not shown in the vestments of a bishop, as would have been expected, but in the monastic habit. Here St. Mark of Ephesus (*Μαρκος / ὁ ἐφέσου*) wears an ocher robe with a grey analabos and koukoulion coming down to his shoulders, and a long green cloak fastened at the chest, with two rectangular brown patches with golden ornaments. His right hand, the palm facing his body, is raised to chest level; the left, relaxed hand holds an unrolled scroll whose text is meant to remind the viewer of the importance of solemnity and hesychia for spiritual betterment by condemning the corresponding vices: "The beginning of a monk's fall (are) laughter and garrulity".¹⁹ The decision of the creators of such

¹⁷ *Petković*, Manastir Studenica, 55; *Petković (S.)*, Zidno slikarstvo, 168; *Nikolić*, Konzervatorski natpis, 77, sh. 4 (no. 17); *Kašanin et al.*, Manastir Studenica, 138 (*B. Todić*). The Studenica image was pointed out by *Subotić*, Zidno slikarstvo Svetog Jovana Preteče, 32; *idem*, Svetitelj u medaljonu, 11.

¹⁸ Monasteries of the Island of Ioannina, 218 (no. 18n), fig. 296; *Acheimastou-Potamianou*, Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπηνών, 192, 254 (no. 516), εικ. 164, σχ. 13.

¹⁹ For the Greek text cf. *ibid.*, 250 (no. 975), who notes that in the *Hermeneia* by Dionysios of Phourna a similar quote is associated with Ephrem the Syrian, cf. *Medić*, Stari slikarski priručnici. III, 419.

Fig. 3. Studenica, Church of the Mother of God, St. Mark of Ephesus
(photo: Blago Fund)

Fig. 4. Studenica, Church of the Mother of God, St. Mark of Ephesus
(drawing by Marijana Marković)

Fig. 5. Philantropinon Monastery, St. Mark of Ephesus
(after M. Acheimastou-Potamianou)

an iconographical concept is easier to understand in view of the fact that in the East Christian art of the earlier centuries some bishops were shown in the monastic habit when their figures were located in the narthex or the western parts of the naos.²⁰ Usually the only details distinguishing them from depictions of monks were episcopal *potamoi* (“rivers”) over the *mandyas* and rectangular *tablia* on the chest,²¹ which also appear on the cloak of St. Mark of Ephesus at Philantropinon. This distinction is even easier to explain in view of the fact that some other hierarchs were also not shown in formal liturgical vestments but monastic robes in the Ioannina church. For instance, this is the case with the next image in the sequence, painted on the southern side of the western wall – a standing figure of Patriarch Sophronios of Jerusalem (634–638).²² Far more surprising than the monastic garb – easily explained in light of the above-mentioned circumstances – are the typological features of the visage of St. Mark of Ephesus in Philantropinon, as they do not seem to have any parallels. In contrast to the iconographical “redaction” evidenced by his depictions in Jašunja, the Great Lavra and Studenica, and disregarding the report that he died at only 53 years of age, the representation in the church in Ioannina shows St. Mark of Ephesus as a balding old man with a relatively long, white, wavy beard bifurcating into two long curled strands.

The fact that in his image at Philantropinon St. Mark of Ephesus wears the monastic habit could perhaps offer some grounds for the hypothesis that the same saint appears in another monument from the following century. Namely, in the narthex of the Church of St. Nicholas at the Monastery of Novo Hopovo on Fruška Gora, frescoed in 1654 by very accomplished Greek painters, in a rather large group of holy monks there is a standing figure of a saint named Mark. The image is located on the western wall, in the second fresco zone (fig. 6).²³ Shown frontally, the saint is a middle-aged man: his short, wavy, black hair and the long beard made up of two curled strands and extended outwards at the end, are only streaked with gray. He wears a green tunic and dark purple cloak; a dark ocher analabos and koukoulion, the latter coming down to his shoulders; in his hands he holds a scroll with an inscription.²⁴ Unfortunately, there is no geographical epithet to accompany his name – ς(βε)τυ / μαρκο :, and hence he is impossible to identify with certainty. It is striking, however, that his

²⁰ From the Komnenian period on, and particularly during the high 14th century, some of the most eminent church fathers could also be shown in the monastic habit: St. John Chrysostom, Gregory of Nazianzus, Basil the Great and others. On depictions of hierarchs as monks cf. *Djurić*, Les docteurs de l'Église, 129–135; *Gerov*, Narthex as Desert, 145–157; *Todić*, Slikarstvo priprate Zrza, 214–215, including older literature. Besides the examples mentioned in the works cited above, some depictions of Gregory Palamas are also of note for the problem at hand. Namely, in the post-Byzantine period this Thessalonian metropolitan could also be shown in monastic robes. Cf. n. 37 infra, as well as *Toutos*, *Phousterēs*, Ευρετήριο, 268 (no. 177), fig. on p. 269.

²¹ Cf. *Todić*, Slikarstvo priprate Zrza, 213, 214.

²² *Acheimastou-Potamianou*, Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπητών, 190, 248 (no. 976), 257 (no. 502). On the visual representations of St. Sophronios of Jerusalem, where he is usually shown as a bishop, cf. LCI VIII, col. 385; *Gkioles*, Οι τοιχογραφίες, 136; *Prolović*, Resava, 228.

²³ *Milošević*, *Milanović*, Crkva Svetog Nikole, 263.

²⁴ ДИВДЮ (sic!) | сє бРАТН|є АЩЕ ДО|БРА НАША | КТО ... Н|є МОЖЕТЬ | БЗЬ [С]ТРАХА

Fig. 6. Novo Hopovo, St. Mark

physiognomy is largely consistent with the typological characteristics of most of the mentioned representations of St. Mark of Ephesus. Regardless of the different hair, the Novo Hopovo image of St. Mark shares the characteristic shape and treatment of the beard with the other representations, particularly with the one at the Great Lavra. Of course, as there are other saint monks named Mark, this identification is to be taken with caution. Besides St. Mark of Athens (or Thrace), who is represented on the opposite side of the same wall in the Hopovo narthex,²⁵ there is also St. Mark the Ascetic (4 or 5 March), who lived in the Nitrian Desert.²⁶ In the Byzantine tradition this saint was identified with a disciple of St. John Chrysostom of the same name known from some

²⁵ Milošević, Milanović, Crkva Svetog Nikole, 263.

²⁶ PG 117, 342C; Syn. CP, cols. 509–511; BHG, III, 45. The *Lausiac History*, one of the most important sources for the early history of Egyptian monasticism, does not include a separate chapter on this ascetic. Information on Mark is reduced to just one episode, albeit a very interesting one: that he received communion from an angel when he was still a young disciple of Makarios of Alexandria, cf. Palladio. *La storia Lausiaca*, 92.213–220; Palladius of Aspuna. *The Lausiac History*, 46. Some other redactions of this work offer more details from the monastic life of St. Mark, cf. n. 32 infra. The presence of angels at the communion of St. Mark of Egypt is also mentioned in the so-called alphabetical collection of stories about the early desert fathers – *Apophthegmata Patrum*, cf. PG 65, col. 304; *The Sayings of the Desert Fathers*, 150–151.

fairly reliable historical sources and believed to have authored several ascetic writings which became very popular in monastic circles in the following centuries.²⁷ For the matter at hand it is particularly important to note that this monk, unlike St. Mark of Ephesus, does appear in painter's manuals: the "Book of Priest Daniel", the *Hermeneia* by Dionysios of Phourna and the *Hermeneia* of the Zografski family. Interestingly, no epithet accompanies his name in the manuals, just like in the fresco of Hopovo. Yet, the information about his appearance provided in these guides is not consistent with the Hopovo image; instead, they describe St. Mark as an old man with a very sparse beard.²⁸ Of course, his description in these guidelines poses a rather serious obstacle for the hypothesis that this saint was painted in the church of Fruška Gora. On the other hand, the appearance of St. Mark the Ascetic in his few surviving representations is also inconsistent with the description in two of these painter's manuals. In the narthex of Hilandar (1321)²⁹ and in the Menologion at Dečani (1347, fig. 7), this saint is not shown as with a sparse beard. However, the short white hair and beard³⁰ clearly indicate that this is an aging rather than middle-aged man like in Novo Hopovo,³¹ as would be expected from a representation of an Egyptian hermit and would be partially consistent with hagiographic testimonies.³² Similarly, in the representation

²⁷ On St. Mark the Ascetic, with an extensive bibliography cf. PE XLIII, 701–705 (S. S. Kim). For a critical edition of his writings cf. Marc Le Moine, *Traités*, I–II.

²⁸ *Medić*, *Stari slikarski priručnici* II, 368/369, 549; III, 418/419.

²⁹ The image was painted over in the 19th century, but there are sound reasons to assume that it also featured in the original fresco layer dating from King Milutin's time, cf. *Marković*, *Ilustracije pateričkih priča*, sh. I (no. 16). The most recent list of the paintings in the katholikon of Hilandar misidentifies it as a representation of St. Mark of Thrace, cf. *Toutos*, *Phousterēs*, Εὐπετήριον, 187 (no. 15).

³⁰ In fact, these "attributes" seem consistent with the description of another holy monk named Mark mentioned in the "Book of Priest Daniel", cf. *Medić*, *Stari slikarski priručnici* II, 364/365.

³¹ *Petković*, *Bošković*, *Manastir Dečani*, II, tab. CXX/2; *Kesić-Ristić*, *Vojvodić*, *Menolog*, 400. In the painted calendar in the Church of St. Nicholas in Pelinovo (1718), Mark the Ascetic is again shown as a white-haired and white-bearded old man, cf. *Mijović*, *Menolog*, 385, sl. 280; *Ševo*, *Srpsko zidno slikarstvo*, 248.

³² The Synaxarion of the Great Church notes that St. Mark the Ascetic lived to be a hundred years old, i.e. that he was tonsured at forty and spent six decades in asceticism, cf. Syn. CP, col. 510.16–511.1–3. He is also mentioned as a centenarian in the version of the *Lausiac History* published in PG 34 (col. 1065C). This version does not follow the authentic Greek manuscript tradition and instead combines some Latin translations of the *Lausiac History*, although they seem to include some elements of the Greek redaction A, which has yet to be published (cf. *Marković*, *Ilustracije pateričkih priča*, 507, n. 11). Here Palladius recounts Mark's struggle with the devil which he witnessed during a visit to his cell. Before relating the event, the author notes that Mark was "a hundred-year-old man who had lost all his teeth". The fragment is almost fully consistent with a paragraph in Palladius's story about St. Makarios of Alexandria in the main, G redaction of the *Lausiac History*, more specifically the part of the text which mentions Mark the Ascetic as Makarios's disciple, cf. Palladio, *La storia Lausiaca*, 92.221–222, 94.223–231; *Palladius of Aspsuna. The Lausiac History*, 46. Cf. also Syn. CP, col. 509–510.26–33. Interestingly, the information provided by the "Book of Priest Daniel" and the *Hermeneia* by Dionysios of Phourna about the facial features of St. Mark the Ascetic seems consistent with the description of Makarios of Alexandria in the *Lausiac History*, cf. Palladio, *La storia Lausiaca*, 94.246–249; *Palladius of Aspsuna. The Lausiac History*, 47 ("In appearance he was small of stature, beardless, with hair only on his lip and the point of the chin. Through his excessive spiritual discipline no hair grew on his cheeks").

Fig. 7. Dečani, St. Mark the Hermit

on the northern window of the northern exonarthex of the Church of St. Nicholas at Philantropinon – the same space where the figure of Mark of Ephesus is located, but on the opposite wall – St. Mark the Ascetic is pictured as a white-haired old man. Unlike in the mentioned Serbian representations, here he has a high forehead and a

rather long, pointed beard.³³ These examples, along with the descriptions in painter's manuals which are inconsistent with this representation, do not support the possibility that the image in the narthex of Novo Hopovo represents Mark the Ascetic. In other words, based on the saint's physiognomy, it seems more likely that this is another image of St. Mark of Ephesus shown as a monk, like a century earlier at Philantropinon. However, tempting as it may be, this identification is proposed merely provisionally; notwithstanding all arguments against it offered above, the possibility that this is a representation of St. Mark, the Egyptian hermit and author of influential ascetic writings, is by no means to be discarded. Besides the reasons listed above³⁴ in favor of this identification, it should be noted that next to St. Mark, on his left, there is a depiction of another Egyptian anchorite – St. Paphnutius.³⁵ Finally, the fact that the writings of St. Mark the Ascetic were copied in Serbian monastic scriptoria during the medieval period and later is certainly not without relevance.³⁶

* * *

All of the above allows some general conclusions to be drawn about the depictions of St. Mark of Ephesus in post-Byzantine wall painting. Firstly, there seems to have been a main iconographical type for his representations. This type is evidenced by the examples of Jašunja, the chapel of St. Nicholas at the Great Lavra, Studenica's katholikon, and perhaps even the image of Novo Hopovo; only the representation at Philantropinon diverges from it. Despite their differences in some minor details, all of

³³ Monasteries of the Island of Ioannina, 219 (no. 38δ), fig. 309; *Acheimastou-Potamianou*, Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπινών, 192, 250 (no. 990), 254 (no. 520). M. Acheimastou-Potamianou identified this saint as Mark of Jerusalem. I am, however, unaware of a Jerusalemite monk-saint named Mark and therefore believe that this is a representation of St. Mark the Ascetic.

³⁴ It should be noted that, in the absence of an accurate inscription, the identity of some rarely painted saints is difficult to determine based on their portrait characteristics or age alone. The image of St. Mark of Ephesus at Philantropinon is an apt example of this. If the inscription in the Ioannina church had not included his cathedra alongside the name, it would have been impossible to identify him with certainty.

³⁵ The monastic life of St. Paphnutius is recounted in more detail in the *Historia Monachorum in Aegypto* (History of the Monks in Egypt), the second most important work about the anchorites of Egypt after the *Lausiac History*, cf. *Historia Monachorum in Aegypto*, 102–110; *Cain*, The Greek *Historia monachorum in Aegypto*, 209–210 et passim. For the visual representations of St. Paphnutius and other hagiographic sources about him cf. LCI VIII, col. 115–116; *Marković*, Ilustracije pateričkih priča, 509–510; *Tomeković*, Les saints ermites et moines, 52, 243.

The image of the saint on his right could also be relevant for the discussion about the identity of St. Mark in Novo Hopovo. Rather unexpectedly, the image shows Melchizedek, who does not belong to the series of monastic figures on the southern, western and northern wall of the narthex, cf. *Milošević*, *Milanović*, Crkva Svetog Nikole, 263. In light of this oddity, however, it should be noted that St. Mark the Ascetic wrote a polemical text about Melchizedek against the heretics who believed him to be the Son of God, cf. Marc Le Moine, *Traités*. II, 168–223.

³⁶ Since spatial constraints preclude a more in-depth discussion of the Serbian reception of the works of St. Mark the Ascetic, let it suffice here that his teachings were included in two 16th-century miscellanies of ascetic literature kept in the Hilandar library; the same collection also includes a separate manuscript of his *Counsels* copied in the 18th century, cf. *Bogdanović*, *Katalog*, 109 (no. 206), 176 (no. 459), 181 (no. 474).

these images show a very similar representation of St. Mark of Ephesus: a middle-aged man with a longish, neat beard, more or less divided into two strands. It is possible that this type was modeled after the physiognomy of an older saint. As already noted, the representations of the Ephesian hierarch are reminiscent of the images of St. Gregory Palamas.³⁷ This view is, of course, impossible to prove beyond doubt, but it does seem very reasonable, especially in light of the abovementioned report about the existence of joint depictions of these saints in Constantinople. Regardless of whether it was formulated in direct association with images of St. Gregory Palamas or whether it simply represented an attempt to capture Mark's authentic appearance, it seems fairly certain that this iconographical type of his image emerged in the Empire's capital, where his cult was at its strongest in its formative phase. In other words, it is highly unlikely that the "portrait" of the renowned prelate is to be associated with a provincial milieu, even though its oldest extant example comes precisely from a monument in this category (Jašunja).

Listing extant representations of St. Mark of Ephesus and analyzing their iconographical characteristics represents just one – possibly simpler – component of studying the reception of his cult in post-Byzantine art. The phenomenon becomes rather more complex and its interpretation more difficult once the research focus shifts to the reasons that might have led to the appearance of these images of Mark of Ephesus, i.e. their possible ideational incentives. The problem is even more delicate as it concerns a saint of a very strong and peculiar spiritual profile, whose biography and work have unusual historical importance, giving his cult a distinctive anti-Unionist meaning. To elucidate this problem at least to some extent, let us revisit the abovementioned images of St. Mark of Ephesus, this time from a slightly different angle.

Of all of the described examples, his oldest surviving representation seems the most baffling. The reasons for painting St. Mark of Ephesus at the Church of St. John in Jašunja cannot be analyzed on firm grounds, not even at the level of some more general circumstances which can be of help in the cases discussed below. What we do know for certain is that the inclusion of the bust of Mark of Ephesus bears evidence to the veneration of his cult and awareness, at least in some rudimentary form, of his illustrious biography. However, when it comes to determining who would have been responsible for the decision to include his image in the sanctuary of this modest monastery church, the possible initiators of such a programmatic solution cannot be hypothesized about based on sound enough argumentation. Naturally, the decision to include St. Mark of Ephesus could be attributed to the ktetor. However, there is no

³⁷ This was noticed by Gojko Subotić based on the distinctive stylization of the beard of St. Mark of Ephesus in Jašunja, cf. *Subotić*, *Zidno slikarstvo Svetog Jovana Preteče*, 32; *idem*, *Svetitelj u medaljonu*, 11. In most examples the physiognomy of Gregory Palamas does indeed resemble the "portrait features" of St. Mark of Ephesus. The most conspicuous similarity is the relatively long bifurcated beard. On the other hand, the most obvious difference between these two iconographical types is that the famed hesychast generally tends to be shown with a tonsure. For the most recent overviews of the iconography of Gregory Palamas, including extensive literature cf. PE XIII, 40–41; *Trifonova*, *Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά*, 85–94

relevant surviving data about the ktetor, Petar of Sofia, to help us verify this hypothesis.³⁸ There is also little to confirm the second possibility – that the Kantakouzenos brothers played an advisory role in the frescoing of the church, assuming that they, as Greeks, would have been more likely to be familiar with the biography of Mark Eugenikos and to venerate his cult.³⁹ Hence we must allow the third view, which has already been proposed in previous scholarship: that St. Mark was included on the initiative of the painters who frescoed the Church of St. John in Jašunja. If the hypothesis that the church was painted by a workshop from Kratovo, the largest mining center of the Ottoman Empire in the early decades of the 16th century, is correct (and the fine stylistic qualities of the frescoes seem to support this view), the appearance of the bust of St. Mark of Ephesus might be explained by their familiarity with Constantinopolitan iconographical models.⁴⁰ The validity of this interpretation is additionally supported by the fact that, as noted above, the saint's image is consistent with the iconographical model which remained in use over the following decades.

The identity of the artist also needs to be borne in mind in any consideration of the wall paintings in the chapel of St. Nicholas at the Great Lavra. The Athonite *parekklesion* was frescoed by Frangos Katellanos of Thebes, who left his only surviving signature at this church. Besides the frescoes discussed here, for the Great Lavra Monastery Katellanos also painted an icon of the Synaxis of the Archangels;⁴¹ beyond Athos, several other works have been attributed to him in different corners of continental Greece – two icons and some fresco-ensembles, including the second fresco layer (1542) in the katholikon of Philantropinon, the monastery mentioned multiple times in this paper, and the wall paintings at Barlaam Monastery in Meteora (1548).⁴² The influence of Frangos Katellanos on the thematic program in the Church of St. Nicholas is evidenced by a representation in the proximity of – more specifically, directly facing – the image of the famed Ephesian metropolitan. This is another rarely painted saint – John Kaloktenes, metropolitan of Thebes, who died in the 1190s. Since this hierarch resided in the artist's hometown, scholars have rightly assumed that it was Frangos Katellanos who was responsible for including his image.⁴³ Unfortunately,

³⁸ *Subotić*, Svetitelj u medaljonu, 11.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.* For the hypothesis that the depiction of St. Mark of Ephesus at the Forerunner's church in Jašunja represents a "very unusual choice of the ktetor or artist" cf. also *Pejić*, *Ninošević*, *Trajković*, Jašunjski manastir, 125 (S. *Pejić*). According to Viktorija Popovska-Korobar, the followers of the lead painter of Jašunja frescoed three churches in the Skopje area in the 1590s, cf. *Popovska-Korobar*, *Beleška*, 111–122.

⁴¹ *Tsigaridas*, Άγνωστες φορητές εικόνες, 398–400, εικ. 1–2.

⁴² Besides the dissertation of Athanasios Semoglou (cf. *Semoglou*, *Les peintures murales*, 121–137), which offers the most exhaustive analysis of Frangos Katellanos's opus, cf. *Acheimastou-Potamianou*, Η μονή των Φιλανθρωπινών, 197–205; *Chatzēdakēs*, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση. I, 86–87, 89; *Garidis*, La peinture murale, 189–199; *Chatzēdakēs*, *Drakopoulou*, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση. II, 76–79; *Semoglou*, Η μονή Βαρλαάμ 185–192; *idem*, Παρατηρήσεις, 143–147; *idem*, Κλασικά στοιχεία, 277–288.

⁴³ *Semoglou*, *Les peintures murales*, 93, pl. 69b, 70. For some other depictions of the saint cf. *Panayotidi*, Οι τοιχογραφίες της κρύπτης, 599, 614–615, fig. 5–6; *Constantinidi*, Le message idéologique, 46, fig. 15–16; *Katselaki*, Post-Byzantine Wall Paintings in Euboea, 257–258.

in the case of the Ephesian's bust, the possibility of the artist's initiative for its inclusion cannot be explained by such a suggestive piece of information as the fact that John Kaloktenes served in Thebes. Hence, in the case of the image of Mark Eugenikos in the chapel of St. Nicholas, it seems justified to shift the focus to other possible factors that could have led to its inclusion: the wishes of the ktetor or, more generally, the Athonite monastic milieu. Admittedly, this approach is again impossible to base on fully reliable historical data,⁴⁴ but it is supported by information about the reception of the saint's theological works and the hagiographic writings penned in his honor on Mount Athos in the 16th century. More specifically, the manuscript tradition offers many confirmations of this. Thus, a manuscript with very interesting contents compiled at the Monastery of Iviron in the 16th century [cod. 4580 (=388)] includes the necrologue by Gennadios Scholarios; the service and synaxarion *vita* of St. Mark of Ephesus; and his oration addressed to Pope Eugenius IV (1431–1447).⁴⁵ The 15th- and 16th-century codices kept in the libraries of Athos contain a number of other important texts by Mark of Ephesus.⁴⁶ Finally, the Great Lavra Monastery has a 15th-century codex which, among other things, includes his epistles and polemical writings.⁴⁷ This information is, of course, impossible to reliably associate with the image of the famed anti-Unionist hierarch in the *parekklesion* of St. Nicholas at the Great Lavra. It does, however, offer solid enough grounds for the conclusion that in the relevant period there was some interest in his cult on Mount Athos – that the Athonite monks, including the fraternity of the Lavra of St. Athanasios, were familiar with the figure and theological opus of St. Mark of Ephesus.

Finally, any discussion of the image of St. Mark Eugenikos at the Great Lavra should take into account the fact that he did have a link with Mount Athos in his lifetime. According to written testimonies left personally by Mark, he seems to have intended to spend his last days in this famed monastic community. After the

⁴⁴ Unfortunately, little is known about the ktetor of the frescoes in the *parekklesion* of St. Nicholas. The only surviving piece of evidence about him is his supplicatory note in a collection of the Lives of the Saints in the library of the Great Lavra, which reports that he was from the village of Metsovo near Ioannina, cf. *Lauriōtēs*, Κατάλογος, 361 (no. 1956); *Semoglou*, Les peintures murales, 17.

⁴⁵ *Lambros*, Κατάλογος II, 126, 131, 132–133, 134; Le Synaxaire de Marc d'Ephèse, 97; Acoluthie de Marc Eugenicos, 200; *Psephtogas*, Le codex 388 du monastère Iviron, 138. In the library of the same monastery there is a collection of the services by Manuel of Corinth (cod. 512) including the one to St. Mark, but the manuscript was copied sometime in the 17th century, after the frescoing of the chapel of St. Nicholas, cf. *Lambros*, Κατάλογος II, 161. For the contents of this manuscript cf. et *Patrinelis*, Ειδήσεις, 41–46; *Anagnōstou*, Μανουήλ Κορινθίου, 365–380.

⁴⁶ *Lambros*, Κατάλογος I, no. 2789, 28 (Docheiariou, cod. 115, 15th c.), 3808, 50 (Dionysiou, cod. 274, 16th c.) 3809, 26 (Dionysiou, cod. 275, 16th c.); II, no. 4251, 12, 17 (Iviron, cod. 131, 15th c.), 4408, 8 (Iviron, cod. 288, 16th c.), 4449, 32, 171, 174 (Iviron, cod. 329, 16th c.), 4476, 16 (Iviron, cod. 356, 15th–16th c.), 4502, 148 (Iviron, cod. 382, 15th c.), 4798, 14, 17, 28 (Iviron, cod. 678, 16th c.).

⁴⁷ *Lauriōtēs*, Κατάλογος, 278, 288 (no. 1626, 23–25, 31). The most comprehensive collection of the writings by Mark of Ephesus, along with the service dedicated to him by John Eugenikos, is found in a 15th-century codex which used to belong to the Monastery of Panagia Eikosisfoinissa (Kosinitza Monastery) near Drama (Cod. Cosinitzensis 192), now kept as gr. 16 in the library of the Center for Slavo-Byzantine Studies “Prof. Ivan Dujčev” in Sofia, cf. *Džurova*, Les manuscrits grecs, 125; *eadem et al.*, “Checklist”, 23, 49, 108.

appointment of Metrophanes II (1440–1443), the pro-Union patriarch of Constantinople, Mark set out for Mount Athos from Ephesus, where he had stayed for a short time from May 1440. But it was not to be: on the emperor's orders Mark was stopped on his way to Athos and imprisoned on the island of Lemnos, as reported in his letter to hieromonk Theophanes of Euboea (16 June 1441).⁴⁸ The following year, from Lemnos Mark Eugenikos sent a very interesting letter to the *hegoumenos* of Vatopedi. In this letter the Ephesian metropolitan says that during his journey to Athos he felt as if he were “ascending to the heavens” expecting to “commune with people who emulate the life of angels while still in their earthly bodies”. He ends his missive by advising the monks of Vatopedi to remain steadfast in their defense of Orthodoxy and keep away from “Latin novelties and those who would introduce them and let them take root”.⁴⁹

Among the images discussed here, the representation of St. Mark of Ephesus in the second fresco layer at the Virgin's Church of Studenica seems particularly interesting for several important reasons. The image is noteworthy already because it belongs to the rather small group of frescoes that were not based on the original iconographical program of 1208/1209, which the restorers tried to preserve as much as they could.⁵⁰ Changes were made to the selection of the shown saints only when certain cults needed to be specially highlighted. Thus, the saints painted in the 16th century at Studenica's *katholikon* included some new martyrs killed by the Ottomans (George the New of Kratovo), Serbian rulers and church primates (Stefan of Dečani, Sava, Jefrem), educators of the Slavs (Cyril the Philosopher) and hierarchs (Hilarion of Moglena) or notable Balkan hermits (John of Rila and Joachim of Osogovo).⁵¹ Since these images were created in the enthusiastic period ushered in by the re-establishment of the Patriarchate of Peć (1557), they were the result of a wish to underline the long history and glory of the Serbian church and glorify local saints as much as possible. This, in turn, leads us to the question of whether the image of St. Mark of Ephesus needs to be seen as a reflection of certain programmatic principles espoused by the ideational creators of the new thematic repertoire. The question is all the more justified in view of the location of the Ephesian's image. His standing figure in the *diakonikon* directly faces the representation of the Serbian patriarch Jefrem (1375–1379; 1389–1392) and is near the figure of Archbishop Arsenije (1233–1263), St. Sava's successor on the throne of the Serbian Church.⁵² In

⁴⁸ Documents relatifs au Concile de Florence II, cols. [342–344]/480–482; Sveti Marko Efeski, 286. For an examination of the historical veracity of the information provided by Mark of Ephesus about the last period of his life cf. *Djurić*, *Sumrak Vizantije*, 320–321.

⁴⁹ Documents relatifs au Concile de Florence II, cols. [339–341]/477–479; Sveti Marko Efeski, 282–285. Cf. *Paschalidēs*, *Ὁψεις τῆς ἀγιορείτικῆς ἱστορίας*, 229–231.

⁵⁰ On the restoration of the frescoes in Studenica's *katholikon* in 1568, with a complete bibliography, cf. *Živković*, *Najstarije zidno slikarstvo*, esp. pp. 434–565.

⁵¹ Besides the doctoral dissertation cited above (cf. *ibid*, *passim*), on these images in the new fresco layer at Studenica cf. *Subotić*, *Najstarije predstave*, 176, 181–182; *Marković*, *Odblesci kulta Ilariona Meglenskog*, 217–218; *Todić*, *Srpski i balkanski svetitelji*, 653–663; *Živković*, *Iz ikonografskog programa*, 409–432; *idem*, *Predstave svetih monaha*, 65–90; *Vojvodić*, *Studenički grob svetog Simeona*, 587–614.

⁵² *Živković*, *Najstarije zidno slikarstvo*, 60 (no. 65, 67–68), 449–453.

other words, there are enough grounds to consider the possibility that the creators of the thematic program in the Virgin's Church of Studenica also used the image of St. Mark of Ephesus to convey a specific message. Naturally, these particular reasons for painting St. Mark of Ephesus would primarily pertain to his uncompromising anti-Unionist position. However, tempting as it may be, the idea that his representation at Studenica was driven by such a thought process has little evidence to support it, especially because the Holy See began its proselytizing activities in the territory of the Patriarchate of Peć a few decades after the restoration of the frescoes in Studenica's katholikon and it was only then that some anti-Western views began to appear in the painted programs of Serbian churches.⁵³ Of course, we might cautiously assume that the Serbian Church had not forgotten the Council of Florence almost 130 years after it was convened, i.e. the fact that the Serbs had ignored this ultimately ill-fated attempt at uniting the Eastern and Western church.⁵⁴ However, the possibility that this circumstance could have been a factor for the appearance of St. Mark's image at Studenica is rather compellingly countered by the lack of other evidence of his popularity in the Serbian Church in the discussed period. To the best of my knowledge, the Serbian manuscript heritage does not include any *vitae*, services, panegyrics or other liturgical texts in his honor.⁵⁵ It is also highly indicative that none of the calendars painted in Serbian churches from the 16th to the 18th century include an image of St. Mark of Ephesus.⁵⁶

In the absence of more compelling arguments, I am inclined to give precedence to a simpler and more practical possibility than the "anti-Unionist interpretation" of the appearance of St. Mark's image at Studenica. More specifically, a possibility that seems worthy of serious consideration is that his image was included in the program of the diakonikon of the Virgin's Church at Studenica due to the use of a church calendar. This hypothesis is suggested by the fact that the memory of the Serbian patriarch Jefrem is celebrated on 15 June, while St. Mark of Ephesus passed away on 23 June 1445.⁵⁷ Recent research has revealed that the currently used date of the commemoration of Mark of Ephesus (19 January) is the result of a mistake made during

⁵³ On this cf. the observations of Branislav Todić on the painted program in the *parekklesion* of St. Stephen at Morača (1642), which puts special emphasis on the representations of the canonized primates of the Serbian Church, a move that has been associated with Rome's efforts to convince the Patriarchate of Peć to accept a union: Todić, *Srpski arhiepiskopi*, 106–107.

⁵⁴ On the position of the Serbian Church and Despot Đurađ Branković on the Council of Florence cf. Spremić, *Srbi i Florentinska unija*, 413–421; *idem*, *Despot Djurađ*, 228–233; Nikolić, *Vizantija i Srbija*, 9–23.

⁵⁵ For an overview of Serbian manuscripts from the period of the Ottoman occupation cf. *Subotin-Golubović*, *Srpsko rukopisno nasleđe*. Mark of Ephesus is also conspicuously absent from the menologia of the most important Serbian printed books, cf. for example Naumov, *Svetačnik Božidara Vukovića*, 75–115.

⁵⁶ The menologia in the narthex of the Patriarchate of Peć, painted just three years before the Virgin's Church of Studenica (1565), and in the Church of St. Nicholas in Pelinovo (1718), cf. Mijović, *Menolog*, 361–391. The absence of Mark of Ephesus in the painted calendar of Peć was noted by Subotić, *Zidno slikarstvo Svetog Jovana Preteče*, 32; *idem*, *Svetitelj u medaljonu*, 11.

⁵⁷ The concise *vita* of St. Mark of Ephesus specifically states the date of his death, cf. *Le Synaxaire de Marc d'Ephèse*, 106; *Acoluthie de Marc Eugenicos*, 217; Gill, *Personalities*, 59. The saint's year of death has been most recently discussed by Blanchet, *Gennadios Scholarios*, 385–390.

the preparations for his canonization in the 18th century.⁵⁸ Based on this, it is very likely that his memory was originally held on the date of his death; hence it is possible that the painters of Studenica used a menologion in which Mark of Ephesus was commemorated on 23 June, only six days after Patriarch Jefrem. This explanation is additionally supported by the fact that the restorers of Studenica's frescoes followed the same method when painting other saints who could not have been shown in the original thematic repertoire.⁵⁹

Unlike the representation of St. Mark of Ephesus at Studenica, his slightly unusual, iconographically distinctive image in the Church of St. Nicholas at Philantropinon is much easier to assess in its native programmatic context. As for the other saints in his proximity, it bears repeating that beside St. Mark, on the western wall, there is an image of St. Sophronios of Jerusalem, another bishop shown in the monastic habit. On the other hand, the saints pictured in front of St. Mark of Ephesus, on the western side of the southern wall, also need to be taken into account. The easternmost spot in this segment of the painted program features a representation of the famed Sinaite *hegoumenos* John Climacus, who is – very indicatively – followed by the figures of two holy monk-melodists – Kosmas of Maiuma (Hagiopolites) and Joseph the Hymnographer. The last pair of saints, shown close to the image of St. Mark Eugenikos, could be of some relevance for a sound interpretation of the programmatic place assigned to his figure. The representation of the Ephesian saint in the company of distinguished hymnographers, who had a centuries-long history of being painted in Orthodox churches,⁶⁰ should perhaps be seen in light of the fact that Mark also tried his hand at writing religious poetry. Although they were hardly the main field of his work, hymnographic writings do have a relatively important place in the theological opus of Mark Eugenikos.⁶¹ This explanation is all the more convincing because the *Hermeneia* by Dionysios of Phourna includes Sophronios of Jerusalem among the holy poets⁶² based on the fact that he composed many works of religious

⁵⁸ Marie-Hélène Blanchet has convincingly shown that hieromonk Sylvester of Kephallonia, who in 1731 compiled a dossier of sorts on Mark of Ephesus which was used by the ecumenical patriarch Sophronios when approving his canonization, misread the sources at his disposal. Failing to carefully analyze the chronology of the available documents, he incorrectly concluded that the relics of St. Mark were kept at the Church of St. Lazaros in Galata and that his memory was on 19 January. In fact, the saint commemorated on this day is St. Meletios the Confessor, an opponent of the Second Council of Lyon (1274) whose relics were kept in this Constantinopolitan church. For more details cf. *Blanchet*, *Un plaidoyer inédit*, 104–106. On St. Meletios the Confessor cf. *Failler*, *Mélèce le Confesseur*, 231–238.

⁵⁹ For examples cf. *Živković*, *Predstave svetih monaha*, 77, 79.

⁶⁰ For their visual representations cf. *Babić*, *Les moines-poètes*, 205–216; *Ševčenko*, *Five Hymnographers in Nerezi*, 55–68; *Tomeković*, *Les saints ermites et moines*, 43–45.

⁶¹ On the liturgical poetry of St. Mark of Ephesus cf. *Mineva*, *To υμνογραφικό έργο του Μάρκου Ευγενικού*.

⁶² *Medić*, *Stari slikarski priručnici III*, 424/425. The same manual mentions Sophronios of Jerusalem among hierarchs (cf. *ibid.*, 396/397); in the *Hermeneia* of the Zografski family he appears in both groups of saints, cf. *ibid.* II, 541, 552.

poetry.⁶³ In view of the described programmatic surroundings, it is highly likely that St. Mark of Ephesus was painted at Philantropinon as a hymnographer.⁶⁴ In any case, even if this explanation were to prove inadmissible, the image of St. Mark of Ephesus in the Ioannina church bears evidence to another branch of the reception of his cult in the post-Byzantine period. Above all, its appearance testifies to the need to visually glorify the monastic rather than the episcopal component in the saint's spiritual profile. Of course, this does not exclude the possibility that his primary, anti-Unionist role might have been entirely marginalized in the consciousness of the creators of this programmatic-iconographical concept and its devout viewers.

Finally, let us take another brief look at the representation of St. Mark of Ephesus in the narthex of Novo Hopovo which, like the previously discussed image, could testify to the glorification of the monastic virtues of the famed Ephesian metropolitan. However, since the depicted saint cannot be identified with absolute certainty, there are not enough grounds for a more in-depth analysis of the reasons that might have led to its appearance. In the absence of reliable factual evidence, let it suffice here that, if this is indeed a depiction of St. Mark of Ephesus, its selection should probably be attributed to the Greek artists who painted a very interesting and, for the Serbian milieu, highly unusual iconographical program in the Hopovo narthex,⁶⁵ probably due to their possible Athonite background.⁶⁶ Of course, the possibility that the representation of St. Mark of Ephesus (?) was painted at the wishes of the ktetor or the advisors of the Greek painters cannot be fully discarded.⁶⁷

* * *

The main task of this paper was to analyze the images of St. Mark of Ephesus created before his official canonization. The study of his representations from the 18th and 19th centuries, a new and markedly different stage in the development of his cult, will be left to better connoisseurs of this epoch. However, there is little reason not to include at least a cursory overview of some more recent and highly representative

⁶³ For the hymnographic texts attributed to Sophronios of Jerusalem cf. *Wellesz*, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 357–359; *von Schönborn*, *Sophrone de Jerusalem*, 107–109; *Cameron*, *The Epigrams of Sophronius*, 284–292; *Arfuch*, *Los poemas anacreónticos*, 221–255.

⁶⁴ The same compartment includes two more hymnographers. St. John of Damascus and Kosmas of Maiuma are shown on the soffit of the arch separating the western from the central bay of the exonarthex, cf. *Acheimastou-Potamianou*, *Οι τοιχογραφίες της Μονής των Φιλανθρωπητών*, 190. 257 (no. 478–479), Εικ. 160.

⁶⁵ For the iconographical program of the frescoes in the narthex cf. *Milošević*, *Milanović*, *Crkva Svetog Nikole*; *Popović*, *Scene Stradanja*, 308–328.

⁶⁶ For the background and origin of the painters cf. *Kyriakoudis*, *Les artistes Grecs*, 509; *Petković*, *Srpska umetnost*, 155–157. It bears repeating that Mark of Ephesus might have been shown in the sanctuary of the Pantokrator Monastery on Mount Athos some fifteen years before the frescoing of the Novo Hopovo narthex, cf. n. 15 supra.

⁶⁷ The main ktetor of the frescoes in the Novo Hopovo narthex was *hegoumenos* Neofit, with the financial aid of several other members of the clergy and laymen. Neofit did not live to see the frescoes completed and by that time the monastery was headed by the new *hegoumenos* Visarion, cf. *SSZN*, no. 4990.

images of St. Mark of Ephesus.⁶⁸ After his official canonization, a new type of his image began to take shape – a solution so semantically transparent and formally effective that it does not entail the main dilemmas that a researcher would face when analyzing his earlier depictions. After 1734 St. Mark of Ephesus began to be painted in a form consistent with his historical role as seen in the Orthodox tradition – as a champion of the purity of faith and an opponent of the rapprochement with the Holy See of Rome. This is clearly evidenced by an unusually striking representation of St. Mark of Ephesus in the skete of the Holy Trinity in Kavsokalyvia on Mount Athos (fig. 8). The saint is shown in the sanctuary of the *parekklesion* of the Dormition of the Virgin, the endowment of hieromonk Jonah (†1765), a disciple of St. Akakios of Kavsokalyvia († 1730), which was frescoed by Parthenios of Phourna in 1759.⁶⁹ “St. Mark Eugenikos” is shown as a frontal representative figure, his right hand pointing to the unrolled scroll in his left; the text on the scroll condemns abandoning the true faith and there is a figure of the pope at his feet.⁷⁰ The Roman pontiff, probably Eugenius IV, is shown in a rather humiliating position: naked from the waist up and lying on his back, his left hand clutching his head; his right hand, with the Keys of St. Peter dangling from it, holds a saber piercing a book. In the bottommost register of the image, a two-tiered papal crown is devoured by a dragon, its jaws wide open.

Due to its obvious symbolism, the described iconographical type continued to be used as the model for images of St. Mark of Ephesus in later times, with some variations in the organization of the scene and iconographical details.⁷¹ Its popularization through printmaking seems to have contributed to this. To conclude this paper, it will suffice to mention just one copper engraving in the possession of the Patriarchate of Alexandria made in Venice in the first quarter of the 19th century (fig. 9),⁷² in the hope that this passing reference might encourage more comprehensive research of the iconography of St. Mark of Ephesus in the last stage of the evolution of his cult.

⁶⁸ First noteworthy example is the miniature illustration in the collection of various hagiographic sources on St. Mark of Ephesus (Benaki Museum, cod. 19), compiled by hieromonk Sylvester of Kefalonia to affirm his status as a saint before his canonization. For the contents of this curious codex cf. *Papadopoulos-Kerameus*, Δύο κώδικες, 5–23; Les «memoires» du Sylvestre Syropoulos, 47–48, 70–73; *Lappa-Zizëka, Rizou-Kouropou*, Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων, 23–29; *Blanchet*, Un plaidoyer inédit, 96–100. This image of Mark of Ephesus on fol. 350v is relevant for the topic at hand only as a sign of the break with the earlier iconographical tradition. Here he is shown frontally, seated on a “Baroque” throne; he blesses with his right hand and holds a book in his left. His physiognomy is inconsistent with the examples discussed above, as he has short white hair and a very long white beard, cf. *Lappa-Zizëka, Rizou-Kouropou*, Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων, 26; Les «memoires» du Sylvestre Syropoulos, 71, pl. IV, fig. 5.

⁶⁹ *Vokotopoulos*, Ἡ calcatio, 134, εἰκ. 11; *Patapios Kausokalyvitēs*, Ὅσιος Παρθένιος ὁ Σκοῦρτος, 108–110, 125 (no. 20), εἰκ. 78. The representation from Kavsokalyvia was reproduced in the entry on St. Mark of Ephesus in PE XLIII, 685, which erroneously states that it is located at Esphigmenou.

⁷⁰ The legend next to the representation of the pope and the signature accompanying the image of St. Mark of Ephesus are now lost, but they were visible in older photographs.

⁷¹ For the icon of St. Mark of Ephesus by Spiridon Venturas (1761–1835) kept at the National Historical Museum in Athens, cf. *Vokotopoulos*, Ἡ calcatio, 135, εἰκ. 11.

⁷² *Papastratos*, Paper Icons I, 262 (no. 280).

Fig. 8. Kavsokalyvia Skete, Chapel of Dormition of Virgin, St. Mark of Ephesus (photo: G. Fousteris)

Fig. 9. Patriarchate of Alexandria, St. Mark of Ephesus (after D. Papastratou)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Acoluthie de Marc Eugenicos, archévêque d'Ephèse, ed. *L. Petit*, *Studi bizantini* 2 (1927) 195–235.
- Documents relatifs au Concile de Florence II. Oeuvres anticonciliaires de Marc d'Ephèse. Documents VII–XXIV, ed. *L. Petit*, Paris 1923.
- Historia Monachorum in Aegypto, ed. *A. J. Festugiere*, Bruxelles 1961.
- Le Synaxaire de Marc d'Ephèse, ed. *S. Pétridès*, *Revue d'Orient Chretien* 15 (1910) 97–107.
- Les „memoires“ du Grand Ecclesiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438–1439), ed. *V. Laurent*, Roma 1971.
- Marc Le Moine, Traités, I–II, ed. *G.-M. de Durand*, Paris 1999–2000.
- Nikodēmos Agioretēs*, Ἀκολουθία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μάρκου ἀρχιεπισκόπου Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ, En tō tēs Kōnstaninoupoleōs 1834 [*Nikodēmos Agioretēs*, Akolouthia tou en agiois patros emōn Markou archiepiskopou Ephesou tou Eugenikou, En tō tēs Kōnstaninoupoleōs 1834].
- Oeuvres complètes de Gennade Scholarios. I, ed. *Petit L., Siderides X. A., Jugie M.*, Paris 1928.
- Palladio. La storia Lausiaca, ed. *G. J. M. Bartelink*, Milano 1974.
- Palladius of Aspuna. The Lausiaca History, trans. *J. Wortley*, Kalamazoo 2015.
- Papadopoulos-Kerameus A.*, Μανουὴλ ὁ Κορίνθιος καὶ ἐν ὑμνογραφικὸν αὐτοῦ πονημάτων, Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσῶ 6 (1902) 90–102 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Manouēl o Korinthios kai en ymnographikon autou ponēmation, Epetēris Philologikou Syllougu Parnassou 6 (1902) 90–101].
- Pascale G.*, Un nuovo manoscritto frammentario copiato da Giovanni Doceiano: Ambr. D 137 suss., 30 + S.P. 6/14, ff. 592–599 (con osservazioni sul manoscritto Ambr. G 69 sup. e un testo inedito di Marco Eugénico), *Néa Pōmē* 13 (2016) 339–361 [*Nema Rōmē* 13 (2016) 339–361].
- Patrologiae cursus completus. Series Graeca (=PG), ed. *J. P. Migne*, Paris 1857–1866.
- Stari srpski zapisi i natpisi (=SSZN), I–VI, ed. *Lj. Stojanović*, Beograd –Sremski Karlovci 1902–1926.
- Sveti Marko Efeski. Žitije, dela služba, izd. *M. Stanković*, Beograd 2007.
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi (=Syn CP), ed. *H. Delehaye*, Bruxellis 1902.
- The Sayings of the Desert Fathers. The Alphabetical Collection, trans. *B. Ward*, Kalamazoo 1984².

Литература – Secondary Works

- Acheimastou-Potamianou M.*, Η μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Athēna 1983 [*Acheimastou-Potamianou M.*, Ἐ μονῆ τῶν Φιλανθρῶπῆνῶν καὶ ἡ πρῶτῃ φασῆ τῆς μεταβυζαντινῆς ζῳγραφικῆς, Athēna 1983].
- Acheimastou-Potamianou M.*, Οι τοιχογραφίες της Μονῆς των Φιλανθρωπινών στο Νησί των Ἰωαννίνων, Athēna 2004 [*Acheimastou-Potamianou M.*, Οι toichographies tēs Monēs tōn Philanthrōpēnōn sto Nēsi tōn Iōanninon, Athēna 2004].
- Anagnōstou S.*, Μανουὴλ Κορινθίου τοῦ μεγάλου ρήτορος Λόγος στὴν Ἀνάσταση καὶ στὴ Ζωοδόχο Πηγή, *Βυζαντικά* 30 (2012–2013) 365–380 [*Anagnōstou S.*, Manouēl Korinthiou tou megalou rētoros Logos stēn Anastasē kai stē Zōodocho Pēgē, *Byzantiniaka* 30 (2012–2013) 365–380].
- Arfuch D. E.*, Los poemas anacreónticos para la anunciación y la natividad de San Sofronio de Jerusalén : aspectos literarios y teológicos, *Studia monastica* 56/2 (2014) 221–255.
- Babić G.*, Les moines-poètes dans l'église de la Mère de Dieu à Studenica, izd. *V. Korać*, Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine, Beograd 1988, 205–216.

- Blanchet M.-H.*, Gennadios Scholarios (vers 1400-vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin, Paris 2008.
- Blanchet M.-H.*, Un plaidoyer inédit pour la canonisation de Marc d'Éphèse au 18e siècle: l'Apologie de Sylvestre le Byzantin (1731), *Revue des études byzantines* 70 (2012) 95–131.
- Bogdanović D.*, Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara, Beograd 1978.
- Bonovas N.*, Αρχαιακά τεκμήρια της εργασίας του ζωγράφου Ματθαίου Ιωάννου στο καθολικό της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους (1852–1856), Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, Athēna 2012, 459–480 [*Bonovas N.*, Archeiaka tekmeria tēs ergasias tou zographou Matthaïou Iōannou sto katholiko tēs monēs Pantokratoros Agiou Orous (1852–1856), *Praktika B Epistēmonikou Symposiou Neoellēnikēs Ekklesiastikēs Technēs*, Athēna 2012, 459–480].
- Cain A.*, The Greek Historia monachorum in Aegyptio. Monastic Hagiography in the Late Fourth Century, Oxford 2016.
- Cameron A.*, The Epigrams of Sophronius, *The Classical Quarterly* 33/1 (1983) 284–292.
- Candal M.*, La « Apologia » del Plusiadeno a favor del Concilio de Florencia, *Orientalia Christiana Periodica* 21 (1955) 36–57.
- Chatzēdakēs M.*, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450–1830). I, Athēna 1987 [*Chatzēdakēs M.*, Ellēnes Zōgraphoi meta tēn Alōsē (1450–1830). I, Athēna 1987].
- Chatzēdakēs M., Drakopoulou E.*, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450–1830). II, Athēna 1997 [*Chatzēdakēs M., Drakopoulou E.*, Ellēnes Zōgraphoi meta tēn Alōsē (1450–1830). II, Athēna 1997].
- Constantinidi Ch.*, Le message idéologique des évêques locaux officiants, *Zograf* 25 (1996) 39–50.
- Constas N.*, Mark Eugenikos, ed. C. G. Conticello, V. Conticello, La Théologie byzantine et sa tradition. II (XIIIe–XIXe s.), Turnhout 2002, 411–475.
- Demetracopoulos J. A.*, Palamas Transformed. Palamite Interpretations of the Distinction between God's 'Essence' and 'Energies', ed. M. Hinterberger, Ch. Schabel, Late Byzantium, in: *Greeks, Latins, and Intellectual History, 1204–1500*, Leuven-Paris-Walpole, MA 2011, 342–368.
- Despotakis E.*, Some observations on the Διάλεξις of John Plousiadēnos (1426?–1500), *Byzantion* 86 (2016) 129–137.
- Djurić V. J.*, Les docteurs de l'église, Εὐφρόσυνον. Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη. I, Athēna 1991, 129–135 [*Euphrosynon. Aphierōma ston Manolē Chatzidakē*. I, Athēna 1991, 129–135].
- Džurova A., Atsalos V., Katsaros V., Stančev K.*, "Checklist" de la Collection de Manuscrits Grecs Conservée au Centre de Recherches Slavo-Byzantines « Prof. Ivan Dujčev » Aupres de l'Université « St. Clement d'Ohrid » de Sofia, Thessalonique 1994.
- Džurova A.*, Les manuscrits grecs du Centre Ivan Dujčev. Notes préliminaires, *Erytheia* 13 (1992) 117–157.
- Đurić I.*, Sumrak Vizantije. Vreme Jovana VIII Paleologa. 1392–1448, Beograd 2007².
- Episkop novosadski i bački dr Irinej (Bulović)*, Tajna razlikovanja božanske suštine u Svetoj Trojici po svetome Marku Efeskome Evgeniku, Novi Sad 2019.
- Failler A.*, Mélece le Confesseur et le monastère Saint-Lazare de Constantinople, *Revue des études byzantines* 56/1 (1998) 231–238.
- Garidis M.*, La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de byzance (1450–1600) et dans les pays sous domination étrangère, Athènes 1989.
- Gerov G.*, Narthex as Desert: The Symbolism of the Entrance Spaces in Orthodox Church Buildings, ed. P. Armstrong, *Ritual and Art. Byzantine Essays for Christopher Walter*, London 2006, 145–157.
- Gill J.*, Personalities of the Council of Florence and Other Essays, Oxford 1964.
- Gill J.*, The Coucil of Florence, Cambridge 1961.
- Gkioles N.*, Οι τοιχογραφίες του Καθολικού της Μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος, Athēna 2009 [*Gkioles N.*, Oi toichographies tou Katholikou tēs Monēs Dionisiou sto Agio Oros, Athēna 2009].
- Halkin F.*, Bibliotheca Hagiographica Graeca. I–III, Bruxelles 1957.

- Hinterberger M., Schabel C., Andreas Chrysoberges' Dialogue against Mark Eugenikos, ed. A. Frazier, P. Nold, *Essays in Renaissance Thought and Letters. In Honor of John Monfasani*, Leiden–Boston 2015, 492–545.
- Ieromonachou Eirēnaiou Bulović*, Ἡ ἐρμηνεία τῆς εὐχῆς τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τοῦ ἀγίου Μάρκου Ἐφέσου, *Κληρονομία 7B* (1975) 345–352 [*Ieromonachou Eirēnaiou Bulović*, Ἐρμηνεία τῆς εὐχῆς τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τοῦ ἀγίου Μάρκου Ἐφέσου, *Κληρονομία 7B* (1975) 345–352] [=idem, Tumačenje Molitve Isusove od sv. Marka Efeskoga, *Teološki pogledi 1–2* (1974) 89–93].
- Kappes C., A Latin Defense of Mark of Ephesus at the Council of Ferrara–Florence (1438–1439), *Greek Orthodox Theological Review* 59/1–4 (2014) 161–230.
- Kappes C., Mark of Ephesus, the Council of Florence, and the Roman Papacy, ed. J. Chrystavgis, *Primacy in the Church: The Office of Primacy and the Authority of Councils*, New York 2016, 109–150.
- Kašanin M. et al., *Manastir Studenica*, Beograd 1986.
- Katselaki A., Post-Byzantine Wall Paintings in Euboea: The Monastery of Panagia Peribleptos at Politika, edd. E. Moutafou, I. Toth, *Byzantine and Post-Byzantine Art: Crossing Borders*, Sofia 2018, 257–258.
- Kesić-Ristić S., *Vojvodić D.*, *Menolog*, izd. V. J. Đurić, *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, Beograd 1995, 377–434.
- Kyriakoudis E. N., Les artistes Grecs qui ont participé à la peinture murale des régions sous la juridiction du Patriarcat de Peć pendant sa rénovation (1557–1690), *Balkan Studies* 24 (1983) 485–510.
- Lambros S., *Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθηκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδικών. I–II*, Cambridge 1900 [*Lambros S.*, *Katalogos tōn en tais vivliothēkaiς tou Agiou Orouς ellēnikōn kōdikōn. I–II*, Cambridge 1900].
- Lappa-Zizēka E., *Rizou-Kouropou M.*, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος–16ος αι)*, Athēna 1991 [*Lappa-Zizēka E.*, *Rizou-Kouropou M.*, *Katalogos ellēnikōn cheirographōn tou Mouseiou Benakē (10os-16os ai)*, Athēna 1991].
- Lauriōtēs, S. E., *Κατάλογος των κωδικών της Μεγίστης Λαύρας (της εν Αγίω Όρει)*, Parisi 1925 [*Lauriōtēs, S. E.*, *Katalogos tōn kōdikōn tēs Megistēs Lauras (tēs en Agiō Orei)*, Parisi 1925].
- Lexikon der christlichen Ikonographie (=LCI). I–VIII*, ed. E. Kirschbaum, Rom – Freiburg – Basel – Wien 1968 (reprint 2004).
- Manoussacas M., Recherches sur la vie de Jean Plousiadénoς (Joseph de Méthone) (1429?–1500), *Revue des études byzantines* 17 (1959) 28–51.
- Marković M., *Ilustracije pateričkih priča u priprati hilendarskog katolikona*, izd. V. Korać, *Osam vekova Hilandara. Istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura*, Beograd 2000, 505–537.
- Marković M., *Odblesci kulta Ilariona Meglenskog u postvizantijskoj umetnosti na Balkanu*, *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, 32–33 (2002) 213–221.
- Medić, M., *Stari slikarski priručnici, I–III*, Beograd 2002–2005.
- Mijović P., *Menolog. Istorijsko-umetnička istraživanja*, Beograd 1973.
- Millet G., *Pargoire J., Petit L.*, *Recueil des Inscriptions chrétiennes du Mont-Athos. I*, Paris 1904.
- Milošević M., Milanović O., *Crkva Svetog Nikole u manastiru Novo Hopovo*, *Rad vojvođanskih muzeja 4* (1955) 249–273.
- Mineva E., *Predlozheniia za kanonizaciia na svetci prez XVv. – primeri ot vizantiiskata, staroblgarskata i starosrūbskata literatura*, *Starobūlgarska literatura 48/2* (2013) 196–209.
- Mineva E., *To ymnographiko ergo tou Markou Eugenikou*, Athēna 2004 [*Mineva E.*, *To ymnographiko ergo tou Markou Eugenikou*, Athēna 2004].
- Monasteries of the Island of Ioannina. Paintings*, ed. M. Garidis, A. Paliouras, Ioannina 1993.
- Naumov N., *Svetačnik Božidara Vukovića*, *Crkvene studije* 15 (2018) 75–115.
- Nikolić M., *Vizantija i Srbija u vreme Firentinske unije Crkava*, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 96/2 (2017) 9–23.
- Nikolić R., *Konzervatorski natpis o živopisu svetog Save u Bogorodičinoj crkvi manastira Studenice*, *II deo*, *Saopštenja* 19 (1987) 37–79.

- Oxford Dictionary of Byzantium (=ODB). I–III, ed. A. Kazhdan, Oxford 1991.
- Panayotidi M.*, Οι τοιχογραφίες της κρύπτης του Αγίου Νικολάου στα Καμπιά της Βοιωτίας, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, II Art et Archéologie, Communications. II, Athens 1981, 597–622 [*Panayotidi M.*, Οι τοιχογραφίες τῆς κρυπτῆς του Αγίου Νικολαου στα Καμπια τῆς Βοιωτίας, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, II Art et Archéologie, Communications. II, Athens 1981, 597–622].
- Papadopoulos-Kerameus A.*, Δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ, Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ 8 (1904) 5–23 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Duo kōdikēs tēs vivliothēkēs Nikolaou Karatza, Epetērīs Philologikou Syllogou Parnassou 8 (1904) 5–23].
- Papadopoulos-Kerameus A.*, Μάρκος ὁ Εὐγενικός ὡς πατὴρ ἅγιος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Byzantinische Zeitschrift 11 (1902) 50–69 [*Papadopoulos-Kerameus A.*, Markos o Eugenikos ὡς patēr agios tēs Orthodoxou Katholikēs Ekklesiās, Byzantinische Zeitschrift 11 (1902) 50–69].
- Papastratos D.*, Paper Icons. Greek Orthodox Religious Engravings 1665–1899. I–II, Athens 1990.
- Paschalidēs S. A.*, Ὅψεις τῆς ἀγιορείτικης ἱστορίας καὶ πνευματικότητας κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα, To Agion Oros ston 15o kai 16o aiōna, Thessalonikē 2012, 225–236 [*Paschalidēs S. A.*, Opseis tēs agioretikēs istorias kai pneumatikotētās kata ton 15o kai 16o aiōna, To Agion Oros ston 15o kai 16o aiōna, Thessalonikē 2012, 225–236].
- Patapios Kausokalyvitēs*, Ὅσιος Παρθένιος ὁ Σκοῦρτος, ὁ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγραφῶν. Ὁ Βίος καὶ τὸ ζωγραφικὸ τοῦ ἔργου, Athēna 2010 [*Patapios Kausokalyvitēs*, Osios Parthenios o Skourtos o ek Phourna tōn Agraphōn. O Bios kai to zōgraphiko tou ergo, Athēna 2010].
- Patrinelis C.*, Εἰδήσεις γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Προῦσας (15ος–17ος αἰ.), Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν 7 (1988–1989) 41–46 [*Patrinelis C.*, Eidēseis gia tēn ellēnikē koinotēta tēs Prousas (15os–17os ai.), Deltio Kentrou Mikrasiatikōn Spoudōn 7 (1988–1989) 41–46].
- Pejić S., Ninošević M., Trajković, V.*, Jašunski manastir Svetog Jovana Preteče. Pet vekova, Leskovac 2017.
- Petković S.*, Srpska umetnost u XVI i XVII veku, Beograd 1995.
- Petković S.*, Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1614, Novi Sad 1965.
- Petković V. R., Bošković Đ.*, Manastir Dečani. I–II, Beograd 1941.
- Petković V. R.*, Manastir Studenica, Beograd 1924.
- Popović M.*, Scene Stradanja i smrti apostola u priprati katolikona manastira Novo Hopovo, Niš i Vizantija 11 (2013) 308–328.
- Popovska-Korobar V.*, Beleška o stilskim paralelama zidnog slikarstva u crkvi Svetog Jovana Preteče u Jašunji (1524), Saopštenja 50 (2018) 111–122.
- Pravoslavnaia entsiklopediia (=PE), Moskva.
- Prolović J.*, Resava (Manasija). Geschichte, Architektur und Malerei einer Stiftung des serbischen Despoten Stefan Lazarević, Wien 2017.
- Prosopographischen Lexikons der Palaiologenzeit (=PLP), edd. E. Trapp, Ch. Gastgeber (CD-ROM version), Wien 2001.
- Psephtogas B.*, Le codex 388 du monastère Iviron, dit “Ωκεανος”, Cyrillomethodianum 5 (1981) 138.
- Rigo A.*, Marco Eugenio autore e lettore di opera spirituali, Bulgaria Mediaevalis 2 (2011) 179–193.
- von Schönborn Ch.*, Sophrone de Jerusalem. Vie monastique et confession dogmatique, Paris 1972.
- Semoglou A.*, Les peintures murales de la chapelle athonite Saint-Nicolas de Lavras. Application d'un nouveau langage pictural par le peintre thébain Frangos Catellanos, Villeneuve d'Ascq, 1999.
- Semoglou A.*, Η μονὴ Βαρλαάμ των Μετεώρων ἐνδιάμεσος σταθμὸς στὴν καλλιτεχνικὴ πορεία τοῦ Φράγγου Κατελλάνου, Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο 33 (1998) 185–192 [*Semoglou A.*, Ἐ μονῆ Varlam tōn Meteōrōn endiamesos stathmos stēn kallitechnikē poreia tou Phrangou Katellanou, Thessaliko Eerologio 33 (1998) 185–192].
- Semoglou A.*, Κλασικὰ στοιχεῖα στὴν ἐντοίχια ζωγραφικὴ τοῦ καθολικοῦ τοῦ οσίου Νικάνορα στὴ Ζάβορδα Γρεβενῶν καὶ στὸ ἔργο τοῦ Φράγγου Κατελλάνου, ed. A. Σέμογλου, I. Π. Ἀρβανιτίδου, E. Γ. Γούναρη, ΛΕΠΕΤΥΜΝΟΣ. Μελέτες Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης στὴ μνήμη τοῦ Γεωργίου Γούναρη,

- Θεσσαλονίκη 2018, 277–288 [Semoglou A., Klasika stoicheia stēn entoichia zōgraphikē tou katholiku tou osiou Nikanora stē Zavorda Grevenōn kai sto ergo tou Phrangou Katellanou, ed. A. Semoglou, I. P. Arvanitidou, E. G. Gounarē, LEPETYMNOS. Meletes Archailogias kai Technēs stē mnēmē tou Geōrgiou Gounarē, Thessalonikē 2018, 277–288].
- Semoglou A., Παρατηρήσεις στον εντοίχιο διάκοσμο του καθολικού της μονής του Οσίου Νικάνορα στη Ζάβορδα Γρεβενών, ed. M. M. Papanikolaou, Τα Γρεβενά. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός, Θεσσαλονίκη-Γρεβενά 2004, 143–147 [Semoglou A., Paratērēseis ston entoichio diakosmo tou katholiku tēs monēs tou Osiou Nikanora stē Zavorda Grevenōn, ed. M. M. Papanikolaou, Τα Grevena. Istorია-Technē-Politismos, Thessalonikē-Grevena 2004, 143–147].
- Sideras A., Die byzantinischen Grabreden, Vienna 1994.
- Spremić M., Despot Đurađ Branković i njegovo doba, Beograd 1994.
- Spremić M., Srbi i Florentinska unija Zbornik radova Vizantološkog instituta 24 (1986) 413–421.
- Subotić G., Najstarije predstave svetog Georgija Kratovca, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32 (1993) 167–202.
- Subotić G., Οι Καντακουζηνοί στη Σερβία και οι μόνες τους, ed. B. Κατσαρός, A. Τουρτά, Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο, Athēna 2015, 223–232 [Subotić G., Οι Kantakouzēnoi stē Servia kai oi mones tous, ed. V. Katsaros, A. Tourta, Afierōma ston Akadēmaiko Panagiōtē L. Vokotopoulo, Athēna 2015, 223–232].
- Subotić G., Svetitelj u medaljonu. Najstariji poznati portret efeskog episkopa Marka Evgenika, Leskovčanin, februar 2000, 11.
- Subotić G., Zidno slikarstvo Svetog Jovana Preteče u Jašunji (I), Leskovački zbornik 27 (1987) 24–25.
- Subotin-Golubović T., Srpsko rukopisno nasleđe od 1557. godine do sredine XVII veka, Beograd 1999.
- Ševčenko N. P., Five Hymnographers in Nerezi, Palaeobulgarica 10/2 (2002) 55–68 (=eadem, The Celebration of the Saints in Byzantine Art and Liturgy, Aldershot 2013.XIII);
- Ševo Lj., Srpsko zidno slikarstvo 18. vijeka u vizantijskoj tradiciji, Banja Luka 2010.
- Todić B., Slikarstvo priprate Zrza i bogoslužjenje Strasne sedmice, Zograf 25 (2011) 211–222.
- Todić B., Srpski arhiepiskopi na freskama XVII veka u Morači. Ko su i zašto su naslikani, izd. B. Todić, D. Popović, Manastir Morača, Beograd 2006, 93–115.
- Todić B., Srpski i balkanski svetitelji na freskama XVI veka u Studenici, izd. Z. Vitić, T. Jovanović, I. Špadijer, Slovenski srednjovekovno nasleđe. Zbornik u čast Đorđa Trifunovića, Beograd 2001, 653–663.
- Tomeković S., Les saints ermites et moines dans la peinture murale byzantine, Paris 2011.
- Toutos N., Phousterēs G., Ευρετήριο της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους, 10ος–17ος αιώνας, Athēna 2010 [Toutos N., Phousterēs G., Euretērion tēs mnēmeiakēs zōgraphikēs tou Agiou Orous, 10os-17os aiōnas, Athēna 2010].
- Trifonova A., Η απεικόνιση του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Καστοριά. Νέο στοιχείο για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρίας 32 (2011) 85–94 [Trifonova A., Ē apeikonisē tou Agiou Grēgoriou tou Palama sto nao tou Agiou Geōrgiou tou Vonou stēn Kastoria. Neo stoicheio gia tē chronologēsē tōn toichographiōn tou naou, Deltion tēs Christianikēs Archaiologikēs Etairias 32 (2011) 85–94].
- Tsigaridas E., Άγνωστες φορητές εικόνες του Φράγκου Κατελάνου και του Διονυσίου του εκ Φουρνά στο Άγιον Όρος, Μακεδονικά 29 (1994) 398–401 [Tsigaridas E., Agnōstes phorētes eikones tou Phrangou Katellanou kai tou Dionysiou tou ek Phourna sto Agion Oros, Makedonika 29 (1994) 398–401].
- Vocotopoulos P., Ἡ calcatio στὴν βυζαντινὴ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ τέχνη, Πρακτικά τῆς Ακαδημίας Αθηνών 81B' (2006) 127–152 [Vocotopoulos P., Ē calcation stēn vyzantinē kai tēn metavyzantinē technē, Praktika tēs Akadēmias Athēnōn 81B (2006) 127–152].
- Vojvodić D., Studenički grob svetog Simeona Srpskog. Prilozi građi i zapažanja o živopisu, izd. M. Radujko, Stefan Nemanja – prepodobni Simeon Mirotočivi. II, Beograd – Berane 2016, 587–614.
- Wellesz E., A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1962².

- Živković M.*, Iz ikonografskog programa Bogorodičine crkve u Studenici (1568): pojedinačne svetiteljske predstave u severnom vestibulu, Niš i Vizantija 12 (2013) 409–432.
- Živković M.*, Najstarije zidno slikarstvo Bogorodičine crkve u Studenici i njegova obnova u XVI veku, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu 2019.
- Živković M.*, Predstave svetih monaha u zapadnom traveju Bogorodičine crkve u Studenici, Zograf 39 (2015) 65–90.

Милош Живковић

Византолошки институт САНУ, Београд
milos.zivkovic@vi.sanu.ac.rs

ПРЕДСТАВЕ СВЕТОГ МАРКА ЕФЕСКОГ У ПОСТВИЗАНТИЈСКОЈ УМЕТНОСТИ

Једна од најмаркантнијих фигура византијске интелектуалне, црквене, па и друштвено-политичке позорнице у судбоносним деценијама што су претходиле паду Цариграда био је теолог Манојло Евгеник (око 1392–1445). Тај учени митрополит Ефеса био је предводник византијске делегације на сабору у Ферари и Фиренци (1437–1439), на којем су вођени преговори о склапању уније између Православне и Римске цркве. Као једини од православних архијереја, јавно је одбио да потпише акт озваничења Уније 6. јула 1439. Због тог поступка је по повратку у Цариград слављен као истински бранилац православља у круговима противника Уније.

Иако је Свети Марко Ефески (19. јануар) канонизован тек после готово три века од смрти – 1734. године, за време цариградског патријарха Серафима I (1733–1734) – његов култ је почео да се уобличава недуго по смрти, о чему сведочи неколико култних списа састављених током XV столећа. Поред тих хагиографских састава, вредна сведочанства о светитељском прослављању Светог Марка Ефеског представљају његове ликовне представе, којима у стручној литератури раније није била посвећена одговарајућа пажња.

Најстарија представа Светог Марка Ефеског настала је скоро тачно осамдесет година после његове смрти. У питању је попрсје у Цркви Светог Јована Претече у селу Јашуњи код Лесковца, за чију су изградњу заслужни Андроник Кантакузин и његова браћа (1516/1517), а за осликавање (1524) извесни Петар из Софије. Допојасна представа митрополита Ефеса (сл. 1) налази се на јужном зиду беме, у другом клипеусу слева, у низу од четири архијерејска лика. Следећи пример је на тлу Свете Горе, у параклису Светог Николе у католикону Велике Лавре Светог Атанасија (сл. 2). Зидне слике у тој капели израђене су 1559/1560. године по наруџбини монаха Кипријана, за време игумана Игњатија. Лик Светог Марка Ефеског насликан је на источној страни потрбушја јужног лука што одваја североисточни травеј од централног дела олтара. Један лик Светог Марка Ефеског сачуван је и на подручју обновљене Пећке патријаршије (1557–1766).

Реч је о представи у Богородичиној цркви у Студеници, насталој у склопу обнове сликарства 1568. године, старањем игумана Симеона са братијом. У гробном храму Симеона Немање приказан је Свети Марко Ефески у олтару, то јест на источној страни прозора на јужном зиду ђаконикона (сл. 3–4). Свети Марко Ефески насликан је, у обличју монаха, у северном ексонартексу цркве Светог Николе Манастира Филантопинона код Јањине, осликаном 1560. Постоји, најзад, могућност да је Свети Марко Ефески насликан и у припрати Цркве Светог Николе у Манастиру Ново Хопово на Фрушкој гори, осликаној 1654. године. Ту је, наиме стојећа фигура једног светог монаха по имену Марко насликана на западном зиду, у другој зони живописа (сл. 6). Нажалост, уз Марково име није исписан и географски епитет, па се светитељ не може идентификовати са сигурношћу. Постоји, заправо, доста разлога да се закључи да је реч о светом Марку Подвижнику, ранохришћанском египатском аскети и аутору популарних аскетских поука.

На основу поменутих представа Светог Марка Ефеског закључује се да је у поствизантијској уметности постојао јасно дефинисан иконографски тип за сликање његовог лика. О том типу сведоче примери из Јашуње, капеле Светог Николе у Великој Лаври и католикону Манастира Студенице. На поменутих представама је Свети Марко Ефески приказан као средовечан архијереј са нешто дужом, уредном брадом, мање-више раздељеном у два прамена. Постоји могућност да је описани типолошки образац уобличен угледањем на физиономију Светог Григорија Паламе. С друге стране, од стандардног иконографског модела одступа у великој мери фигура Светог Марка у Филантропинону. У том храму је светитељ приказан о монашкој одежди, у обличју проћелавог старца нешто дуже седе браде, раздељене у два вијугава прамена.

Посебан и доста сложен истраживачки проблем представља разматрање разлога за појаву представе Светог Марка Ефеског у поменутих споменицима, то јест њихових могућих идејних подстицаја. О разлозима сликања Светог Марка Ефеског у Цркви Светог Јована у Јашуњи не може се расправљати на иоле поузданијој основи. Природно, појава његовог лика могла би се приписати вољи ктитора, али нипошто се не сме искључити могућност да су за одабир фигуре славног антиунистичког митрополита били заслужни сликари, за које се с разлогом претпоставља да су у Јашуњу дошли из Кратова. Поводом лика Светог Марка Евгеника у капели Светог Николе у Великој Лаври ваља, опет, уз могућу иницијативу ктитора, посебно имати на уму чињеницу да је на Светој Гори у XVI веку несумњиво постојало интересовање за његов култ. О томе речито сведоче сачувани рукописи његових списа, као и хагиографских састава који су му посвећени. С друге стране, веома је необична и занимљива појава представе Светог Марка Ефеског на другом слоју живописа у Богородичиној цркви у Студеници. Пошто су приликом обнове сликарства у тој гробној задужбини Светог Симеона Српског, у иконографски програм уврштене представе српских и балканских светитеља, у жељи да се, у полетном раздобљу што је наступило

обновом Пећке патријаршије (1557), истакну древност и слава српске црквене организације, поставља се питање да ли би и лик Светог Марка Ефеског требало тумачити као израз извесних назора идејних твораца новог тематског репертоара. Природно, посебни разлози за сликање Светог Марка Ефеског односили би се првенствено на његову оштру антиунионистичку позицију. Па ипак, у недостатку чвршћих аргумената у прилог наведеном гледишту, склони смо да, уместо у „антиунионистичку интерпретацију“ појаве лика Светог Марка Ефеског у Студеници, пре поверујемо у могућност да је његов лик уврштен у Ђаконикон Богородичине цркве у Студеници услед коришћена црквеног календара. За разлику од студеничке представе Светог Марка Ефеског, његов помало необичан, иконографски особен лик у Цркви Светог Николе у Филантропинону може се с много више поуздања сагледати у програмском контексту коме припада. Када се у обзир узме чињеница да су у непосредној близини Светог Марка Ефеског насликани славни црквени песници – Свети Козма Мајумски и Јосиф Химнограф – као и јерусалимски патријарх Софроније, који је у појединим сликарским приручницима такође уврштен у групу светих мелода, онда се може прилично поуздано закључити да је и Свети Марко Ефески у јањинском храму приказан „у функцији“ химнографа. Најзад, уколико је у Новом Хопову заиста реч о представи Светог Марка Ефеског, њен избор, по свој прилици, треба приписати грчким сликарима, који су на Фрушку гору пристигли највероватније са Атона.

Главни задатак нашег рада било је разматрање ликова Светог Марка Ефеског који су настајали пре његове званичне канонизације. Па ипак, и у овој прилици се за тренутак ваља осврнути на неке веома репрезентативне представе Светог Марка Ефеског из XVIII и XIX века. Међу њима је посебно значајна представа Светог Марка Ефеског у скиту Свете Тројице у Кавсокаливији (сл. 8). Светитељ је приказан у олтару параклиса Успења Богородице, задужбини јеромонаха Јоне (†1765), ученика Светог Акакија Кавсокаливита († 1730), коју је 1759. осликао сликар Партеније из Фурне. „Свети Марко Евгеник“ приказан је у фронталној репрезентативној фигури, како десном руком указује на развијени свитак у левој, са текстом у коме проклиње одступање од праве вере, док се под његовим ногама налази лик неименованог римског папе. Поглавар Западне цркве, највероватније Евгеније IV (1431–1447), приказан је у понижавајућем положају – наг до појаса, оборен на леђа, он се левом руком држи за главу, а у десној, о коју су обешени кључеви Светог Петра, држи сабљу којом пробија књигу. У најнижем регистру представе приказано је како двоструку папску круну гута аждаја разјапљених чељусти. Описани иконографски тип, са својом више него јасном симболичком садржином, био је и у потоњим временима коришћен као предлог за представе Светог Марка Ефеског, уз извесне варијације у поставци призора и решењу појединих иконографских детаља. Посебно је томе, изгледа, допринела његова популаризација кроз графичке листове, о чему, рецимо, сведочи један бакорез у поседу Александријске патријаршије (сл. 9), израђен у Венецији током прве четвртине XIX столећа.

Zbornik radova Vizantološkog instituta
(ZRVI)

Obligatory guidelines for submitting an article

1. Articles should be submitted both on paper and in electronic form as a MICROSOFT WORD document (MSOffice 97, 2000, XP, 2007, 2010). Font: Times New Roman, 12 points (for tables as well). Line spacing: 1,5. Illustrations: photos or drawings 12.8 × 19 cm – drawing min. 600 dpi or ppi (= pixels/inch), photo min. 300 dpi.
2. Every article should contain at the beginning an abstract in English, an abstract **more** in the language of the main text, if the article is not in English (common languages in Byzantine Studies are accepted) and approximately 5 keywords for each abstract in corresponding languages, and a summary in English at the end of the text.
3. At the end of an article should be added a List of references, comprising two parts (Primary sources, Secondary works), in alphabetical order, containing **full** titles and pages.

Primary sources: author and title of the work, editor (*italics*), place and year of publication.

Example:

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. *D. R. Reinsch* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

Secondary works:

- a) Books and monographs: author (*italics*), title, place and year of publication.

Example:

Mavromatis L., La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin, Thessalonique 1978.

- b) Articles in journals: author (*italics*), title, journal (*full title*), volume, year of publication, pages.

Example:

Radić R., Vizantijski vojskovođa Aleksije Filantropin, Zbornik radova Vizantološkog instituta 37 (1998) 97–109.

- c) Collective and periodical publications: author (*italics*), title, editor (*italics*), publication title, place and year of publication, pages.

Example:

Troianos Sp. N., Zauberei und Giftmischerei in mittelbyzantinischer Zeit, edd. G. Prinzing – D. Simon, Fest und Alltag in Byzanz, München 1990, 37–51 (**Note:** Preposition **in:** is not to be used).

Note: Titles in Cyrillic should be transliterated into Latin using one of current modes (if the article is not in Cyrillic). Old Russian and Bulgarian titles are transliterated according to the current orthography (if the article is in Cyrillic).

For publications in Greek only the monotonic system should be used, except in source quotations, in which cases the font in use should be included as an attachment. Names of the Greek authors and publication cities should be transliterated into Latin.

All the Greek and Cyrillic titles must be followed by a Latin transliteration, using one of the current modes (for Serbian, the Serbian Latin alphabet).

Example:

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Ηῆ pronoia tou Monomachou kai hē diamachē gia ton Chantaka (1333–1378), Symmeikta 14 (2001) 257–272].

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

4. Quotations in footnotes:

- a) References to titles listed in the List of references should be cited in the footnotes in their short form (for Primary sources, a recognizable abbreviation; for Secondary works, author's name and shortened title, grammatical articles are omitted), followed by cited pages (for sources also chapters, lines).

Examples:

Primary sources:

Critobuli Historiae, 154 (or 118.10–12; **Note:** lines are separated from pages or chapters by a dot, with no space)

Secondary works:

- a) *Mavromatis*, Fondation de l'Empire serbe, 33–38.
 b) *Radić*, Aleksije Filantropin, 102.
 c) *Troianos*, Zauberei und Giftmischerei, 42 sq.
- b) Conventional abbreviations in footnotes: *idem/eadem*, *ibid.*, *loc. cit.*, *cf.*, *n.* (for note), *sq.*, *f.*, *ff.*
- c) **No use of the abridged forms p. or pp.**

Зборник радова Византолошког института
(ЗРВИ)

Обавезујуће упутство за припремање рукописа

1. Рукописи у компјутерском слогу предају се на папиру и у електронској форми (Windows / MSOffice 97, 2000, XP, 2007, 2010); фонт Times New Roman 12 (у табелама такође), размак 1,5. Основно писмо је ћирилица (латиница за хрватски). Илустрације: фото или цртеж величине 12.8 × 19 cm – цртеж минимум 600 dpi или ppi (= pixels/inch), фото минимум 300 dpi.
2. Рад на почетку садржи апстракте на основном и на енглеском језику и око 5 кључних речи по апстракту, као и резиме на енглеском језику. Радови на енглеском имају само енглески апстракт.
3. На крају рада налази се Листа референци, која се састоји из два дела (Извори, Литература), по абecedном и алфабетском реду аутора, са **пуним** насловима, називима часописа и бројем страна.

Извори: писац и наслов изворног дела, име издавача (курзив), место и година издања.

Пример:

Есфигменска повеља деспота Ђурђа, изд. П. Ивић – В. Ј. Ђурић – С. Ђирковић, Београд – Смедерево 1989.

Critobuli Imbriotae Historiae, ed. D. R. Reinsch (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 22), Berlin – New York 1983.

Литература:

- а) посебне књиге: аутор (курзив), наслов, место и година издања.

Пример:

Пиривајрић С., Самуилова држава – обим и карактер, Београд 1998.

- б) чланци у часописима: аутор (курзив), наслов рада, пун назив часописа, број свеске, година (изузетно и место) издања, пун опсег страница.

Пример:

Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, *Dumbarton Oaks Papers* 25 (1971) 1–32.

- в) колективне и периодичне публикације: аутор (курзив), наслов рада, уредник (курзив), наслов публикације, место и година издања, пун опсег страница.

Пример:

Ферјанчић Б., Хиландар и Византија, изд. *Г. Субојић*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 49–62 (**Напомена:** Предлози у: односно **in:** се не наводе).

Напомена: Стари руски и бугарски наслови транскрибују се према данашњем правопису. У радовима на страним језицима и латиницом сви ћирилички наслови транскрибују се у латиницу неким од стандардних начина.

За грчке наслове искључиво се употребљава монотонска ортографија, изузев приликом навођења изворних текстова, уз које се прилаже и коришћени фонт у електронском облику. Имена грчких аутора и места објављивања треба да буду транскрибована у латиницу.

Све грчке и ћириличке библиографске јединице морају имати и латиничку транслитерацију. Пример:

Живојиновић М., Документи о аделфатима за келију Светог Саве у Кареји, Зборник радова Византолошког института 24/25 (1986) 385–396. [*Živojinović M.*, Dokumenti o adelfatima za keliju Svetog Save u Kareji, Zbornik radova Vizantološkog instituta 24/25 (1986) 385–396].

Mavrommatis L., Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Σύμμεικτα 14 (2001) 257–272 [*Mavrommatis L.*, Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333–1378), Συμμεικτα 14 (2001) 257–272].

4. Цитирање у напоменама:

- а) Наслови наведени у Листи референци цитирају се у напоменама у скраћеном облику (за изворе, препознатљива скраћеница; за литературу, презиме аутора и скраћени наслов, граматички чланови се изостављају), праћени страницама које се цитирају (код извора такође поглављима и редовима)

Примери:

Извори:

Critobuli Historiae, 154 (или 118.10–12; **Напомена:** Број реда или стиха одваја се од броја странице или поглавља тачком)

Литература:

а) *Пиривајрић*, Самуилова држава, 137.

б) *Ostrogorsky*, Observations, 5–7.

в) *Ферјанчић*, Хиландар и Византија, 53 сл.

- б) Коришћене скраћенице (опција према језику и писму цитираног рада): *исти/иста*, *isti/ista*, *idem/eadem*; исто, isto, ibid; нав. место, nav. mesto, loc. cit; сл., sl., sq. (иза броја стране); уп., up., cf.; нап., n.

- в) Не употребљавају се скраћенице стр., односно р. и pp.

Зборник радова Византолошког института 57 (2020)

Издаје

Византолошки институт САНУ
Београд, Кнез Михаилова 35
inst.byz@vi.sanu.ac.rs
www.byzinst-sasa.rs
faks: +381 11 32 88 441
tel.: +381 11 26 37 095

Редакциони одбор

Силаноје Бојанин (Византолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд),
Мирјана Живојиновић (Српска академија наука и уметности, Београд), *Вујадин Иванишевић*
(Археолошки институт, Београд / Српска академија наука и уметности, Београд), *Јованка Калић*
(Српска академија наука и уметности, Београд), *Сергеј Карпов* (Московский государственный
университет, Москва), *Предрај Коматићина* (Византолошки институт Српске академије наука
и уметности, Београд), *Бојана Крсмановић* (Византолошки институт Српске академије наука
и уметности, Београд), *Александар Лома* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет /
Српска академија наука и уметности, Београд), *Љубомир Максимовић* (Универзитет у Београду
– Филозофски факултет / Српска академија наука и уметности, Београд), *Миодрај Марковић*
(Универзитет у Београду – Филозофски факултет, Београд / Српска академија наука и умет-
ности, Београд), *Љубомир Милановић* (Византолошки институт Српске академије наука и
уметности, Београд), *Бојан Миљковић* (Византолошки институт Српске академије наука и
уметности, Београд), *Срђан Пиривајрић* (Византолошки институт Српске академије нау-
ка и уметности, Београд), *Клаудија Рај* (Institut für Byzantinistik und Neogräzistik, Universität
Wien, Беч), *Горко Суботић* (Српска академија наука и уметности, Београд), *Еванџелос Хрисос*
(Professor emeritus, Атина), *Дејан Целебџић* (Универзитет у Београду – Филозофски факултет),
Жан-Клод Шене (Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Париз), *Пејтер Шрајнер*
(Professor Emeritus, Минхен)

Лектура

мр Александра Антић

Коректура

Мира Зебић

Компјутерска обрада илустрација за шптамју

Бранислав Фотић, Тијана Динић

Корице

Драгомир Тодоровић

Класификаџор

Славица Мереник

Компјутерска припрема за шптамју

Бранислав Фотић, Тијана Динић

Шптамја

Birograf Comp,

Атанасија Пуље 22, Београд

Тираж

300 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93

ЗБОРНИК радова Византолошког института САНУ = Zbornik radova de
l'Institute d'Études Byzantines. – Књ. 1 (1952)-. – Београд :
Византолошки
институт САНУ, 1952-. – 24 cm

Годишње

ISSN 0584-9888 = Зборник радова Византолошког
института COBISS.SR-ID 28356615